

MONUMENTA VETERA

AD DONATISTARUM HISTORIAM PERTINENTIA.

AB ANNO CHRISTI CCCHII AD ANNUM CCCL.

ANNO CHRISTI CCCHII.

Origo schismatis donatiani (1).

Primo loco audi qui fuerint traditores, et plenius auctores schismatis disce. In Africa duo mala et pessima admissa esse constat: unum in traditione, alterum in schismate; sed utraque mala et uno tempore, et iisdem auctoribus videntur esse commissa. Debes ergo, frater Parmeniane, discere, quod intelligeris ignorare. Nam ferme ante annos sexaginta et quod excurrit, per totam Africam persecutionis est divagata tempestas; quæ alios fecerit martyres, alios confessores; nonnullos funesta prostravit in morte (2), latentes dimisit illæsos. Quid commemorem laicos, qui tunc in Ecclesia nulla fuerant dignitate suffulti (3)? quid ministros plurimos? quid diaconos in tertio? quid presbyteros in secundo sacerdotio constitutos? Ipsi apices et principes omnium, aliqui episcopi illius temporis, ut damno æternæ vitæ, istius incertæ lucis moras brevissimas compararent, instrumenta divinæ legis impie tradiderunt. Ex quibus erant Donatus Masculitanus, Victor Rusiccadensis, Marinus ab Aquis Tibilitanis, Donatus Calamensis, et homicida Purpurius Limatensis (4) qui interrogatus de filiis sororis suæ, quod eos in carcere Milei necasse diceretur, confessus est, dicens: *Et occidi, et occido, non eos solos, sed et quicumque contra me fecerit* (5). Et Menalus (6), qui ne thurificasse a suis civibus probaretur, oculorum dolorem fingens ad consessum suorum procedere trepidavit. Ii et cæteri, quos principes tuos fuisse paulo post docebimus, post persecutionem apud Cirtam civitatem (7) (quia basilicæ necdum fuerant restitutæ), in domum Urbani Carisi condecorunt die 5 iduum maiarum, sicut scripta Nundinarii tunc diaconi testantur (8), et vetustas membranarum testimonium perhibet, quas dubitantibus proferre poterimus. Harum namque plenitudinem (9) in novissima parte istorum libellorum, ad

(1) Ex sancto Augustino, tom. ix, col. 774.

(2) Germanensis vetus codex, *funestam prostravit in mortem*.

(3) Verbum, *suffulti*, abest a Germanensi codice.

(4) In eodem ms., *Liniatensis*.

(5) Ex Optato, l. i, ad veterem codicem Germanensem recensito et correcto.

(6) *Menalius*, in Germanensi ms. Vide epistolam Constantini ad Celsum.

(7) « Persecutionem tradendorum codicum » appellat Augustinus in l. iii contra Cresconium, n. 29; et Cirtensis istius concilii tempus notat in Brevic. Colat., n. 32.

(8) Vide Gesta apud Zenophilum consularem.

(9) In Optati editis additur, *rerum*. Abest a Ger-

A implendam fidem adjunximus. Ii episcopi interrogante Secundo Tigitano, tradidisse se confessi sunt.

Et cum ipse Secundus a Purpurio increparetur, quod et ipse diu apud stationarios (1) fuerit, et non fugerit, sed dimissus sit, non sine causa dimissum fuisse, nisi quia tradiderat: jam omnes erecti (2) cœperant murmurare; quorum spiritum Secundus metuens, consilium accepit a filio fratris sui Secundo minore, ut talem causam Deo servaret. Consulti sunt qui remanserant, id est Victor Garbiensis, Felix a Rotario, et Nabor a Centurion (3). Ii dixerunt talem causam Deo debere servari. Et dixit Secundus, *Sedete omnes*: tunc dictum est ab omnibus, *Deo gratias*. Et sederunt. Habes ergo, frater Parmeniane, qui manifesto fuerint traditores. Deinde non post longum

B tempus iidem ipsi, tot et tales ad Carthaginem profecti traditores thurificati (4), homicidæ, Majorinum, cujus tu cathedram sedes, post ordinationem Cæcilianii ordinarunt, schisma facientes. Et quoniam traditionis reos principes vestros fuisse monstratum est, consequens erit ostendere eosdem fuisse et auctores schismatis. Quæ res ut clara et manifesta esse omnibus possit, ostendendum est ex qua radice sese usque in hodiernum erroris protenderint rami, et ex quo fonte rivulus iste maligni liquoris occulte serpens usque in tempora nostra manaverit. Dicendum est, unde, et ubi, et a quibus orium constet hoc alterum malum; quæ convenerint causæ, quæ fuerint operatæ personæ, qui auctores hujus mali, qui nutritores; a quibus sint inter partes de imperatore postulata judicia, qui sederint iudices, ubi sit actum concilium, quæ sint prolata sententiæ. De divisione agitur: et in Africa, sicut et in cæteris provinciis, una erat Ecclesia, antequam divideretur ab ordinatoribus Majorini, cujus tu hæreditariam cathedram sedes. Videndum est quis in radice cum toto orbe manserit, quis foras exierit, quis cathedram sederit alteram, quæ ante non fuerat; quis altare contra altare crexerit, quis ordinationem fecerit salvo altero ordinato; quis jaceat sub sententia Joannis apostoli, qui dixit multos antichristos foras exituros: *Quia non erant,*

manensi codice ut subintelligatur, *membranarum*.

(1) Germanensis ms., *apud Stationarium*, singulari numero.

(2) In excusis, *omnes hæretici*. Emendatur ex manuscripto Germanensi.

(3) Germanensis ms.: *Victor Gabrensis, Felix a Rotario, et Nabor a Centurionis*.

(4) In editis, *conjurati*. Aptius in Germanensi ms., *thurati*; seu, *thurificati*.

inquit, nostri; nam si essent nostri, mansissent nobiscum (I Joan., II, 18, 19). Ergo qui in una manere cum fratribus noluit, hæreticos secutus, quasi antichristus foras exiit. Hoc apud Carthaginem post ordinationem Cæciliani factum esse, nemo est qui nesciat: per Lucillam scilicet nescio quam, feminam factiosam, quæ ante concussam persecutionis turbibus pacem, dum adhuc in tranquillo esset Ecclesia, cum correptionem archidiaconi Cæciliani ferre non posset, quæ ante spiritualem cibum et potum, os, nescio cuius martyris, si tamen martyris, libere dicebatur: et cum præponeret calici salutari os nescio cuius hominis mortui, etsi martyris, sed necdum vindicati, correpta, cum confusione discessit irata. Irascenti et dolenti, ne disciplinæ succumberet, succurrit subito persecutionis innata tempestas. Iisdem temporibus Felix quidam diaconus, qui propter famosam nescio quam de tyranno imperatore tunc factam epistolam, appellatus est, periculum timens apud Mensurium episcopum delituisse dicitur. Quem cum postulatam Mensurius publice denegaret, relatio missa est. Rescriptum venit, ut si Mensurius Felicem diaconum non reddidisset, ad palatium dirigeretur. Conventus non leves patiebatur angustias. Erant enim Ecclesie ex auro et argento plurima ornamenta, quæ nec defodere terræ, nec secum portare poterat. Quæ quasi fidelibus senioribus commendavit, commemoratorio facto, quod cuidam anicula dedisse dicitur: ita ut si ipse non rediret, reddita pace christianis, anicula illa illi redderet, quem in episcopali cathedra sedentem inveniret. Profectus causam dixit, jussus est reverti, ad Carthaginem pervenire non potuit. Tempestas persecutionis peracta et definita est: jubente Deo, indulgentiam mittente Maxentio libertas christianis est restituta. Botrus et Celesius (1), ut dicitur, apud Carthaginem ordinari cupientes, operam dederunt, ut absentibus Numidis soli vicini episcopi peterentur, qui ordinationem apud Carthaginem celebrarent. Tunc suffragio totius populi Cæcilianus eligitur, et manus ei imponente Felice Autumnitano episcopus ordinatur. Botrus et Celesius de spe sua dejecti sunt. Tunc brevis auri et argenti (2) sedenti Cæciliano, sicuti delegatum a Mensurio fuerat, traditur, adhibitis testibus. Convocantur supra memorati seniores, qui faucibus avaritiæ commendatam ebiberant prædam: cum reddere cogentur, subdixerunt communioni pedem (3). Non minus et ambitores, quibus ordinari non contigit: necnon et Lucilla, quæ jam dudum ferre non potuit disciplinam, cum omnibus suis, potens et factiosa femina, communioni misceri noluit. Sic tribus convenientibus causis et personis factum

(1) Germanensis vetus codex constanter, *Cælestius*. Et sic in se Augustinus in psalmo Abecedario contra Donatistas.

(2) Hic aliquid deesse videtur.

(3) Sic Germanensis ms. At editi, *subdixerunt communioni plebem*: minus recte, siquidem mox dicturus est, totam civicam frequentiam cum Cæciliano fuisse contra schismaticos Donatistas congregatam.

A est ut malignitas haberet effectum. Schisma igitur illo tempore confusæ mulieris iracundia peperit, ambitio nutrita, avaritia roboravit. Ab his tribus personis contra Cæcilianum causæ confictæ sunt, ut vitiosa ejus ordinatio diceretur. Ad Secundum Tigititanum missum est (1), ut Carthaginem veniret. Proficiscuntur omnes supra memorati traditores: suscepti hospitio ab avaris, ab ambitoribus, ab iratis, non a catholicis, quorum petitione Cæcilianus fuerat ordinatus. Interea ad basilicam, ubi cum Cæciliano tota civica frequentia fuerat (2), nullus de supra dictis accessit. Tunc a Cæciliano mandatum est: *Si est quod in me probetur, exeat accusator et probet*. Illo tempore a tot inimicis nihil in illum potuit confingi: sed de ordinatore suo, quod ab iis falso traditor diceretur, meruit infamari. Iterum a Cæciliano mandatum est, ut si *Felix in se*, sicut illi arbitrabatur, nihil contulisset, ipsi tanquam adhuc diaconum ordinarent Cæcilianum. Tunc Purpurius solita malitia fretus, quasi et Cæcilianus filius sororis ejus esset, sic ait: *Exeat huc quasi ut imponatur illi manus in episcopatu, et quassetur illi caput de pœnitentia*. His rebus compertis tota Ecclesia Cæcilianum tenuit, ne se latronibus tradidisset. Illo tempore aut reus debuit expelli, aut communicari debuit innocenti. Conferta erat Ecclesia populis: plena erat cathedra episcopalis: erat altare loco suo, in quo pacifici episcopi retro temporibus obtulerunt, Cyprianus, Carpophorus (3), Lucianus et cæteri. Sic exitum est foras, et altare contra altare erectum est: et ordinatio illicita celebrata est; et Majorinus, qui lector in diaconio Cæciliani fuerat, domesticus Lucillæ, ipsa suffragante episcopus ordinatus est a traditoribus, qui in concilio Numidie, ut superius diximus, crimina sua sibi confessi sunt, et indulgentiam sibi invicem tribuerunt. Manifestum est ergo exisse de Ecclesia et ordinatores qui tradiderunt, et Majorinum qui ordinatus est. Interea de suorum criminum fonte, qui apud eos e multorum flagitiorum venis exuberaverat, unum traditionis convicium in ordinatorem Cæciliani derivandum esse putaverunt: providentes quod fama duas res similes uno tempore loqui non posset, ut crimina in silentium mitterent sua, vitam infamare conati sunt alienam: et cum possent ipsi ab innocentibus argui, innocentes arguere studuerunt, mittentes ubique litteras, livore dictante conscriptas, quas inter cæteros actus habemus in posterum. Adhuc Carthagine positi præcesserunt se epistolis suis, ut rumoribus falsis cunctorum auribus insererent mendacium, sparsa fama per populos. Et dum de uno celebrata sunt falsa, supra dictorum verissima crimina sub silentio latuerunt. Frequenter solet erubesci de crimine, sed illo tempore non fuit cui erubesceret: quia præter paucos catholicos peccave-

(1) In Germanensi ms., *scriptum est*.

(2) Sic Germanensis ms. At editi, *tota civitas in frequentia fuerat*.

(3) Ex Germanensi ms. additur, *Carpophorus*, qui omissus erat in excusis.

rant universi; et quasi imago (1) fuerat innocentie, A inter multos nefas admissum. Parum erat traditionis facinus, quod per Donatum Masculitanum et ceteros supra dictos constabat admissum: etiam ingens flagitium schismatis traditioni junxerunt. Vides ergo, Parmeniane, hæc duo crimina, tam mala, tam gravia, traditionis et schismatis, ad tuos principes pertinere.

(1) Excusi, et quod imago. Castigantur ad Germanensem ms.

TENOR EDICTI IN CHRISTIANOS A DIOCLETIANO ET MAXIMIANO LATI ET PROMULGATI.

(Vide lib. de Morte persecut. Lactantii, t. VII, cap. 12 et 13, col. 215 et 214, et notas Baluzii in eadem capita col. 316 et 317 ejusdem tomi.)

TENOR EJUSDEM EDICTI.

(Ex Eusebio, lib. VIII Hist. eccles. cap. 2.)

De ecclesiarum everione

Hæc omnia nostris temporibus completa sunt, B tunc cum ædes sacras solo æquari ac funditus subverti; sacros divinarum Scripturarum libros in medio foro concremari, oculis nostris vidimus: Et ecclesiarum pastores, alios quidem turpiter modo hic modo illic sese occultantes: alios vero ignominiose comprehensos, et inimicorum ludibrio expositos conspeximus. Tunc enim prout alius sermo propheticus prænotaverat, effusus est contemptus super principes eorum: et errare fecit eos in invio, non autem in via (Psal. cvi). Verum nefas mihi esse duco, tristes calamitates quæ ad extremum illis aciderunt, oratione explicare: quippe cum nec dissensiones et injurias quibus ante persecutionem mutuo inter se certarunt commemorare nobis decorum sit. Quamobrem ea dumtaxat de illis tradere nobis propositum est, ex quibus æquitatem divini iudicii perspicere possimus. Proinde neque eorum qui in persecutione concussi sunt, nec eorum qui salutis suæ prorsus naufragium fecerunt, et sua sponte in profundum aquarum gurgitem demersi sunt, mentionem facere constitui: sed ea sola in hæc universalem historiam deinceps conjiciam, quæ primum quidem mihi ipsi, deinde vero et posteris usui esse possint. Abhinc ergo eorum qui divinæ religionis testes extiterunt, sacra certamina describere ordiamur. Nonusdecimus agebatur annus imperii Diocletiani, cum mense dystro quem Romani martium vocant, appetente die festo Dominicæ passionis, proposita sunt ubique imperialia edicta, quibus ecclesiæ quidem ad solum usque dirui; sacri vero codices flammis absumi jubebantur: utque honorati quidem infamia notarentur: plebei vero libertate spoliarentur, si in christianæ fidei proposito permansissent. Et primum quidem contra nos edictum hujusmodi fuit. Sed non multo post aliæ rursus litteræ supervenerunt, quibus mandabatur ut omnes ubicumque ecclesiarum antistites, primum quidem conficerentur in vincula; deinde vero diis sacrificare, omnibus modis cogentur.

Episcoporum partis Majorini preces ad Constantinum.

Rogamus te, o Constantine optime imperator, quoniam de genere justo es, cujus pater inter ceteros imperatores persecutionem non exercuit; et ab hoc facinore immunis est Gallia: nam in Africa inter nos et ceteros episcopos contentiones sunt: petimus ut de Gallia nobis iudices dari præcipiat Pietas tua. Datæ a Luciano, Digno, Nassutio, Capitone, Fidentio, et ceteris episcopis partis Donati.

Συντετέλεσται δὴτα καθ' ἡμᾶς ἅπαντα, ὀπνηνικα τῶν μὲν προσευκτηρίων τοὺς οἴκους ἐξ ὕψους εἰς ἔδαφος αὐτοῖς θεμελίους καταρρίπτουμένους, τὰς δὲ ἐνθίους καὶ ἱερὰς Γραφὰς κατὰ μέσας ἀγορὰς πυρὶ παραδιδόμενας αὐτοῖς ἐπειδομεν ὀφθαλμοῖς· τοὺς τε τῶν ἐκκλησιῶν ποιμένας ἀσχυρῶς ὡς κἀκεῖσε κρυπταζομένους· τοὺς δὲ ἀσχημῶνως ἄλλασκόμενους, καὶ πρὸς τῶν ἐχθρῶν καταπαιζομένους· ὅτε καὶ κατ' ἄλλου προφητικὸν λόγον, ἐξεχύθη ἐξουθένσις ἐπ' ἄρχοντας αὐτῶν· καὶ ἐπλάκησεν αὐτοὺς ἐν ἀβάτη καὶ οὐχ ὁδῷ ἀλλὰ τούτων μὲν οὐχ ἡμέτερον διαγράψαι τὰς ἐπὶ τῆλει σκυθρωπὰς συμφορὰς· ἐπεὶ καὶ τὰς πρόσθεν τοῦ διωγμοῦ διαστάσεις τε αὐτῶν εἰς ἀλλήλους καὶ ἀστοίας, οὐχ ἡμῖν οἰκείου μνήμη παραδιδόναι· διὸ καὶ πλέον οὐδὲν ἱστωρῆσαι περὶ αὐτῶν ἐγνώμεν, ἢ δι' ὧν ἂν τῆν θεῖαν δικαιοσύμην κρίσιν. οὐκοῦν οὐδὲ τῶν πρὸς τοῦ διωγμοῦ πεπειραμένων, ἢ τῶν εἰς ἅπαν τῆς σωτηρίας νεναυαγηκότων, αὐτῆ τε γνώμῃ τοῖς τοῦ κλύθουνοσ ἐναπορρίφέντων θυβοῖς, μνήμην ποιήσασθαι προήχθημεν· μίνα δὲ ἐκεῖνα τῆ καθόλου προσθήσομεν ἱστορίᾳ. ἂ πρώτοις μὲν ἡμῖν αὐτοῖς· ἔπειτα δὲ καὶ ταῖς μεθ' ἡμᾶς γένοιτ' ἂν πρὸς ὠφελείας· ἴωμεν οὖν ἐντεῦθεν ἤδη τοὺς ἱεροῦσ ἀγῶνας τῶν τοῦ θεῖου λόγου μαρτύρων ἐν ἐπιτομῇ διαγράφοντες. ἔτος τοῦτο ἦν ἐννεακαιδέκατου τῆσ Διακλητιανοῦ βασιλείας· Δύστροσ μὲν· λέγοιτο δ' ἂν οὗτος μάρτιοσ κατὰ Ῥωμαίους, ἐν ᾧ τῆσ τοῦ Σωτηρίου πάθουσ ἐορτῆσ εἰσελευνοῦσῃσ, ἠπλωτο πανταχόσε βασιλικὰ γράμματα, τὰς μὲν ἐκκλησίας εἰς ἔδαφοσ φέρειν, τὰς δὲ γραφὰς ἀφανεῖσ πυρὶ γενέσθαι προστάττοντα· καὶ τοὺσ μὲν τιμῆσ ἐπειλημμένους, ἀτίμους· τοὺσ δὲ ἐν οἰκτείαισ, εἰ ἐπιμένοιεν ἐν τῆ τοῦ χριστιανισμοῦ προθέσει, ἐλευθερίας στερεῖσθαι προαγορεύοντα, καὶ ἢ μὲν πρώτη καθ' ἡμῶν γραφῆ. τοιαύτη τις ἦν. μετ' οὐ πολὺ δὲ ἐτέρων ἐπιφοιτησάντων γραμμάτων, προσετέττετο τοὺσ τῶν ἐκκλησιῶν προέδροσ πάντας τοὺσ κατὰ πάντα τόπον, πρώτα μὲν δεσμοῖσ παραδιδόσθαι. εἰθ' ὕστερον πάση μηχανῇ θύειν ἐξαναρμάζεσθαι.

ANNO DOMINI CCCIV.

EXECUTIO EDICTI PRÆCEDENTIS IN AFRICA.

ACTA SANCTI FELICIS EPISCOPI.

(Ex Baluzio t. Misc. II, p. 77.)

MONITUM BALUZII AD ACTA S. FELICIS EPISCOPI TUBYZACENSIS.

Primus, hæc acta edidit Surius, sed valde mendosa et mutila. Postea integriora nobis in tomo duodecimo sui Spicilegii dedit vir clarissimus Lucas Dacherius, ex schedis, ut ipse præfatur, viri item clarissimi Petri Francisci Chiffletii. Nos illa diligenter contulimus cum quatuor antiquis et optimis codicibus manuscriptorum bibliothecæ Colbertinæ, et vel ob eam rationem hic addidimus. Præterea cum hinc, sicut ex historia passionis sanctorum Saturnini et Dativi, et ex actis purificationis Felicis episcopi Aptungitani et Cæciliani Carthaginensis, intelligamus originem traditorum, quo nomine nihil aut vulgatius, aut contumeliosius fuit in Ecclesia Africana, peti ex initio persecutionis quam describit Lactantius, officii nostri esse arbitrati sumus cum ille conjungere vetera illius ævi monumenta sincera quæ reperiri possent, emendata ex fide veterum exemplarium.

Incipit Passio sancti Felicis episcopi Tubyzacensis, qui propter legem Domini decollatus est 18 kalendas februarii.

In diebus illis, Diocletiano octies et Maximiano

A septies coss. Augustis, exivit edictum eorundem Cæsarum vel imperatorum super omnem faciem terræ, et propositum est per colonias et civitates principibus et magistratibus, suo cuique loco, ut libros deificos extorquerent de manibus episcoporum et presbyterorum. Tunc programma positum est in civitate Tubyzacense die nonarum Januariarum. Tunc Magnilianus curator ipsius civitatis jussit ad se perducere presbyteros, quia Felix episcopus Carthaginem erat profectus, Januarii presbyterum, Fortunatum et Septimum lectores jussit ad se perducere. Quibus Magnilianus curator dixit: Episcopum habetis? Januarius presbyter respondit: Habemus. Magnilianus curator dixit: Ubi est? Januarius presbyter respondit: Nescio. Magnilianus dixit: Libros deificos habetis? Januarius respondit: Habemus. Magnilianus dixit: Date illos igni aduri. Januarius presbyter, Fortunatus et Septimus lectores dixerunt: Episcopus noster apud se illos habet. Magnilianus curator dixit: Eritis ergo sub officio donec Anulino proconsuli rationem reddatis. Postera autem die Felix episcopus a Carthagine venit Tubyza. Cumque ejus adventum Magnilianus comperisset, statim cum sibi per officium presentari constituit. Qui cum dicto citius advenisset, Magnilianus curator dixit ad eum: Tu es Felix episcopus hujus civitatis? Felix episcopus dixit: Ego. Magnilianus curator dixit: Da libros vel membranas qualescumque penes te habes. Felix episcopus dixit: Habeo; sed non trado legem Domini Dei mei quem ego colo. Magnilianus dixit: Ergo major est Deus tuus a diis nostris? Felix episcopus dixit: Grandis et metuendus est Deus noster,

BALUZII NOTÆ.

Incipit passio. Ita codices 59 et 950 bibliothecæ Colbertinæ. At codex 401 sic habet: *Incipit passio sancti Felicis episcopi Bituzacensis 18 kal. januarii.* Brevius codex 516, *Passio sancti Felicis episcopi.*

Diocletiano octies. Ita recte omnia vetera exemplaria et editio Dacheriana. Male apud Surium, ubi scriptum est: *Diocletiano novies et Maximiano octies consulibus.* Nam certum est edictum fuisse propositum eo anno quo Diocletianus VIII, et Maximianus VII, consules fuere.

Tunc. Id est, Diocletiano IX et Maximiano VIII, consulibus. Nam hæc referenda sunt ad annum qui sequitur post initium persecutionis; cum hæc acta Carthagine et in Africa sint mense januarii.

Tubyzacense. Ita codices 59 et 950. Sed codex 401 habet *Tubizocense*, 516 et editio Dacheriana *Tubzocense*. Nihil autem moror editionem Surianam, quam tot veterum exemplarium consensus ostendit esse mendosam in hoc loco. Hæc civitas in codice 950 vocatur Tupuza pro Tubyza, nullo discrimine. Nota enim est permutatio litterarum. Tubyzam ego puto fuisse civitatem Numidiæ, eam fortassis cujus episcopus Frumentius Tubsicensis, ut apud Victorem Vitensium legit Abrahamus Ortelius, nominatus reperitur inter episcopos qui Carthaginem ex præcepto regali venerunt pro reddenda ratione fidei anno sexto regis Vandalorum Hunerici. Sed in editionibus Sirmondi et Chiffletii legitur *Tubursicensis*. In collatione porro prima Carthaginensi cap. 121, mentio est servi Dei episcopi Turbursicensis Buræ, cap. 142, Maurientii episcopi ecclesiæ Tubursicensis, et cap. 202,

Januarii episcopi de Tubursicu seu Tubursico Numidiarum. Certe tanta est difficultas in constituendis veris nominibus civitatum Africae, propter eorum inter se similitudinem et affinitatem, ut affirmare non ausim utrum hic apud Victorem legendum sit *Tubursicensis*, quemadmodum in codice suo vidit Ortelius, an *Tubursicensis*, ut alii. Nam, exempli gratia, in notitia illa episcoporum Africae Rusticus episcopus Tipasensis nominatur inter episcopos Numidiæ, et Reparatus Tipasitanus inter episcopos Mauritaniæ Cæsariensis. Rursum inter episcopos provinciæ Byzaceniæ ponitur Felix Forontouianensis, et paulo post Bonifacius Frontonianensis. Sufficiunt enim hæc exempla. Interim omittendum non est, in eadem collatione Carthaginensi cap. 187, nominari Martinianum loci Tibuzabetensis episcopum.

Magnilianus. Ita constanter scriptum est in veteribus libris bibliothecæ Colbertinæ. Ado et Dacherii editio habent *Magnellianus*, Suriana et Martyrologium Romanam *Magdellianus*.

Ubi est. Hanc totam pericopen, quæ in codicibus 401 et 950 non invenitur, exhibent codices 59 et 516, et editio Dacheriana. Eandem habet etiam Suriana.

Date illos igni aduri. Hanc jussionem Magniliani curatoris et responsum martyrum defuisse in veteri exemplari Chiffletii hinc colligi potest, quod omissa est in editione Dacheriana. Eam tamen exhibent omnia nostra vetera exemplaria (uno 516 excepto) et editio Surii. Et sane constat sensum non esse integrum in illis exemplaribus quæ illam magistratus interlocutionem et clericorum responsum non habent.

qui fecit cœlum et terram, mare et omnia quæ in eis sunt. Nam dii vestri lapides sunt, manu hominum facti, de quibus scriptum est : *Oculos habent et non videbunt, aures habent et non audient, os habent et non loquentur. Similes illis fiunt qui faciunt ea et omnes qui confidunt in eis.* Magnilianus curator dixit : Primum est quod imperatores jusserunt, quia nihil est quod loqueris. Quapropter trade libros omnes quos habes, ut possint, sicut constitutum est, igni aduri. Felix episcopus dixit : Melius est ut corpus meum tradam igni quam Scripturæ dominicæ per me videantur aduri : quia bonum est Deo obedire perpetuo regi et immortalis quam imperatori hujus sæculi iniqua jubenti. Magnilianus dixit : Jam dixi tibi quia primum est quod imperatores jusserunt quam ea quæ loqueris. Felix episcopus dixit : Primum est præceptum Dei custodire quam hominibus obedire. Magnilianus curator dixit : Interim in hoc triduum recogita tecum ; quia si in hac propria civitate ea quæ præcepta sunt implere neglexeris, ad proconsulem ibis, et ea quæ nunc loqueris, apud ejus acta prosequeris. Post diem autem tertium Magnilianus curator jussit sibi sanctum Felicem episcopum præsentari. Ad quem cum Felix episcopus fuisset adductus, idem Magnilianus dixit : Deliberasti tecum quidnam melioris consilii videaris assequi ? Felix dixit : Sermo meus unus est : in quo cœpit, in hoc etiam Deo præsule finiet. Quæ enim primo locutus sum, hæc et nunc eadem loquor, et ante proconsulem aliud penitus non sum dicturus. Magnilianus curator dixit : Ibis ergo jam nunc ad proconsulem, et tibi redditurus es in examine rationem. Tunc viros suos his allocutus est verbis : Quoniam Felix episcopus juxta Imperatorum decreta ea quæ nobis mandare dignati sunt facere nullo modo maturavit, vobis comitantibus Carthaginem perducatur. Felix episcopus dixit : Deo gratias. Tunc designatus est illi ductor Vincentius nomine decurio civitatis Tubyzacensis. Profectus est autem Felix

A episcopus Carthaginem. Ubi cum venisset, oblatus est legato proconsulis. Cui idem legatus dixit : Quare Scripturas non tradis supervacuas ? Felix episcopus dixit : Habeo quidem, sed non do. Scripturæ quæ a nobis habentur, supervacuas non sunt, nec tradi a nobis ullo modo possunt. Tunc jussit eum legatus in ima carceris mitti. Ubi cum Felix episcopus fuisset ingressus, Dominum Deum suum deprecatus est dicens : Domine Deus, omnium creator et conditor, Domine Jesu Christe, ne me derelinquas, quia propter te et propter testamentum tuum hæc patior. Miserere mei, et recipe spiritum meum, et derelinque in hoc sæculo corpus mortale, ut a te, Domine, sicut promittere dignatus es, tecum merear suscipere immortale. In te enim semper, Domine, vivens, nunquam adversus me habebit mors potestatem. Post dies autem sedecim, hora noctis quarta, de carcere productus Felix episcopus Anulini proconsulis illico est præsentatus aspectibus. Cui Anulinus proconsul dixit : Quod tibi nomen est ? Felix episcopus dixit : Christianus sum. Anulinus proconsul dixit : Non te de vocabulo quæsvi professionis, sed percunctatus sum quo nomine nuncuperis. Felix episcopus dixit : Sicut tibi jam dixi, hoc nunc et iterum dico, quia Christianus sum et episcopus. Tunc iratus Anulinus proconsul quod ei nomen suum dicere nolisset, ait illi : Habes Scripturas supervacuas ? Felix episcopus dixit : Habeo Scripturas ; sed non sunt, ut asseris, supervacuas : quas cognosce a me nequaquam esse tradendas. Tunc Anulinus proconsul transmisit eum C Romæ ad præfectum prætorii. Cumque Felix episcopus ibidem advenisset, et eidem præfecto oblatus fuisset, jussit eum in carcere recipi et majoribus vinculis alligari. Post dies autem duodecim jussit eum præfectus prætorii post imperatores navigare. Tunc Felix episcopus navem conscendit catenarum duris nexibus colligatus, et fuit in subsanio navis quatuor diebus et quatuor noctibus jacens sub pedibus equo-

BALUZII NOTÆ.

Apud ejus Acta. Hæc est vera et germana lectio. Male in codicibus 59, 401 et 950 : *apud eum actu.*

Examine. Ita codices 401 et 950. Alii habent *examinatione.*

Tunc viros suos. Mirum est quomodo fieri potuerit, ut depravatissima lectio hic obrepserit in codicibus 59, 401 et 950 ; ubi legitur : *Uxor itaque ejus virum suum iis allocuta est verbis.*

Nullo modo. In eisdem tribus codicibus scriptum est *nulla ratione.*

Ut a te, Domine. Hæc est lectio eorundem trium veterum exemplarium. Sed codex 516 et editio Dacheriana habent : *Attende, Domine, sicut nobis promittere dignatus es, ut tecum merear suscipere immortalitatem.* Nos retinimus lectionem quæ sincerior esse videtur, et quæ plurimum veterum exemplarium auctoritate nititur.

Numquam adversus me. Secuti hic quoque sumus fidem veterum librorum. Nam editio Dacherii habet : *numquam inimicus adversus me habebit potestatem.*

Sedecim. Codex 401 Colbertinus habet *duodecim.*

Non te de vocabulo. In quatuor vetustis codicibus Colbertinis legitur : *Non tibi vocabulum quæsvi professionis.*

Ad præfectum prætorii. Editio Suriana addit *Idibus*

Julii, inepte sane. Nam cum ista agerentur mense januariario, ridiculum est dicere martyrem missum fuisse idibus juliis ad præfectum prætorio. Neque vero illud incidisse potuit etiam in idus februarias. Quippe Felix episcopus apprehensus est postridie nonas januarii, deinde triduo repositus in carcere ut secum deliberaret an scripturas deificas traditurus esset, quarto postea die missus est ad proconsulem, post dies sedecim quam Carthaginem pervenisset, proconsuli oblatus est, et tunc missus Romam ad præfectum prætorio. Fiunt dies unus et viginti. Adde aliquot dies pro itinere a Tubyza usque ad Carthaginem. Missus est ergo Felix Romam sub finem mensis januarii.

Duodecim. Ita quatuor exemplaria bibliothecæ Colbertinæ. Dacheriana editio habet *quatuordecim.* Suriana *novem.*

Post imperatores. Id est, ad Maximianum Herculium, qui tenebat Italiam, quem vero tum in Campania fuisse propterea certum est.

Subsanio. Ita tria vetera exemplaria. Quartum habet *subsannio,* editio Dacheriana *subsanno.* Surius : *et fuit in capsâ navis diebus quatuor.* Ex quo patet per subsanium vel subsannium intelligi debere imam partem navis.

rum, panem non comedens, nec aquæ quippiam bibens. Jejunus autem venit Nolam. Tunc cognitor ejusdem civitatis venientem Felicem episcopum sibi præsentari constituit vinculis gravioribus innodatum. Cui idem cognitor sic ait : Felix, quomodo huc venisti? Felix episcopus dixit : Quomodo Deus voluit. Cognitor dixit : Si in tua propria civitate vel apud Carthaginem Scripturas deificas tradidisses, ad me huc usque minime advenisses. Felix episcopus dixit : Habeo quidem Scripturas divinas; sed, sicut diversis inquirantibus me respondisse non nescis, hoc etiam tibi præsens modo certissime manifesto, quia eas nullo modo trado. Cognitor dixit : Si Scripturas deificas tradere noveris, capite plecteris. Felix episcopus dixit : Plus paratus sum plecti capite quam libros dominicos sacrilegio tradere. Tunc memoratus cognitor jussit ut sacra imperatorum recitarentur. Cumque a Vincentio scriba quæ constituta fuerant legerentur, cognitor dixit : Quoniam iste homo tantum in eadem confessione duravit, secundum præceptum hunc eundem Felicem episcopum gladio animadverti constituo. Felix episcopus elevans oculos ad cælum dixit : « Deus, gratias tibi ago, qui per quinquaginta et sex annos in isto sæculo virginitatem meam in me custodire dignatus es. Domine Deus cæli et terræ, Domini nostri Jesu Christi Pater, propter te et propter legem tuam et pro timore tuo hoc patior, et cervicem meam flecto ad victimam. Accipe spiritum meum de hoc mortali sæculo. Solus enim es Deus vivens atque invictus et permanens gloriosus in sempiterna sæcula sæculorum. Amen. »

Completa hac oratione, ductus a militibus, ibidem, id est, in Nola, decollatus est die octavo decimo kalendas februarii, ibique in Nola corpus ejus positum est, et reliquæ ejus ad almam Carthaginem per religiosos Dei servos et matris Ecclesiæ filios perlatae sunt et posite in via quæ dicitur Scillitanorum. In eodem autem venerabili loco multa mirabilia fiunt, et languores universi curantur in nomine Domini nostri Jesu Christi, cui est cum Deo Patre honor et laus et gloria in Spiritu sancto per omnia sæcula sæculorum. Amen.

EADEM ACTA

Ex veteri editione Suriana collata ad editiones Mombritiæ, Baronii, Cotelerii, Baluzii et Acherii : atque ad mss. Cod. Ursicampi 1, S. Cornelii Compendiensi 1, S. Victoris Parisiensis 1, Cælestinorum Parisiensium 1, S. Mariani Antisiodorensis 1,

BALUZII NOTÆ.

Gladio anim. constituo. Turbat me locus ille. Nam supra præfectus Felicem misit ad Herculium, nimirum ut causa Felicis finem acciperet in præsentia imperatoris. Et tamen cognitor Nolanæ civitatis iudicium sibi præsumit, et Felicem capite plecti jubet. Verum id ita intelligi debet ut cognitor dicatur causam istam suscepisse iudicandam secundum præceptum, ut dicitur infra, id est ex delegatione Maximiani tum præsentis.

Invictus et permanens. Ita tres vetusti codices Colbertini. Quartus habet, *vivificans permanens.* Editio Dacherii, *vivificans et permanens.*

A Prout edita est ab eruditissimo Theodorico Ruinart, presbytero et monacho Benedictino congregationis S. Mauri, inter acta sincera et selecta primorum martyrum, p. 374 et seq.

Admonitio Theodorici Ruinart in acta sancti Felicis Episcopi et Martyris.

1. Cum animadverterent christianæ religionis hostes plurimum ad fidelium animos in suo proposito confirmandos valere divinarum Scripturarum lectiones, codicibus sacris bellum indixere, mandantes ut ubique terrarum flammis absumerentur. Hoc edictum per omnes imperii Romani provincias promulgatum, multos Ecclesiæ martyres peperit, præcipueque in Africa, ubi complures hac occasione mortem pertulerunt : alii vero qui pœnarum metu perterriti prodiderunt sacros codices, famoso *Traditorum* nomini originem præbuerunt. Cumque nomen istud Cæciliano episcopo Carthaginensi cæterisque catholicis Donatistæ attribuisent, multis tumultibus ecclesia Africana agitata fuit. Inter alios autem qui pro sacrorum librorum defensione martyrium in Africa pertulerunt primus recensetur Felix episcopus, cujus Acta quæ a variis referuntur, ex veteri Suriana editione mutuati sumus, propterea quod ibi sinceriora et puriora haberi videantur : tametsi inficiari nolim aliquot loca aliarum editionum ac codd. mss. ope restitui aut saltem illustrari debere; quæ singillatim expendenda sunt.

2. Primo inquirendum est cuinam civitati Felix episcopus præfuerit. Ex quatuor codd. mss. bibliothecæ Colbertinæ, ad quos hujus martyris Actorum editionem adornavit eruditus Baluzius, tom. II Miscellaneorum, duo Felicis sedem appellant *Tubizacensem* : quibus consentiunt alii codd. mss., unus scilicet bibliothecæ sancti Victoris Parisiensis, alter RR. PP. cælestinorum ejusdem urbis, ac tertius sancti Melanii Redonensis, ut discimus ex aliquot schedis antea istius bibliothecæ incendium descriptis, quæ penes nos sunt. Alii vero 2 codd. Colbertini et unus sancti Cornelii Compendiensi, cum Mombrizio et editione Acheriana Spicilegii tom. XII, *Tubizacensem* seu *Tubzocensem* aut *Tubuzensem* præferunt : quibus consentiunt aliquot vetera martyrologia. At *Tibiurensem* appellat vetus editio Suriana, pro quo nomine *Thibarensem* reposuit cardinalis Baronius, ad annum 302, num. 118; quod nomen in novæ editionis Surianæ Acta inductum est. Quæ vero ex his lectio præferenda sit, incertum : cum nulla urbs sub istis nominibus in ullis Africæ

In Nola. Editio Surii docet hæc acta esse Venusii, quæ civitas est regionis Apuliæ.

Octavo decimo. Hæc est lectio trium veterum exemplarium. In quarto et in editione Dacherii legitur *nonodecimo* : apud Surium, *tertio kalendas septembris*. Sed in vetustis martyrologiis passio sancti Felicis refertur ad diem 9 kal. novembris.

Ad almam. Hæc addita sunt ex codicibus manuscriptis. Epithetum est autem urbis Carthaginis, ut patet etiam ex actis Collationis Carthaginensis inter catholicos et donatistas. Alibi vocatur splendidissima, ut in actis purgationis Felicis Aptungitani, et celsissima, ut in actis Collationis Carthaginensis.

notitiis habeatur. Civitas quidem *Thibarensis* aut *Tibarensis* nota est, ad cujus urbis plebem Cyprianus epistolam 58 novæ editionis, alias 56, scripsit; et inter Patres concilii Carthaginensis de Baptismo, *Vincentius a Thibari* sententiam dixit. At *Thibaris* nomen ex conjectura Baronius reposuit: nullum enim laudat ms. codicem ad id probandum: nec constat an fuerit provinciæ proconsularis. Ad Zeugitanam quidem esse referendam censet Oxoniensis editor in notis ad laudatam epistolam, quamvis antea dixerit in notis ad Concil. Carthag. de baptismo, hanc sibi videri esse *Taboram* in Mauritania Cæsariensi. Unde non magis certum est Felicem *Thibaritanum* episcopum fuisse, quam *Tubursicensem*, ut suspicatur clariss. Baluzius, aut *Tuburbitanum*, ut ad marginem suæ editionis noster Acherius annotavit. Id tamen est incommodi in priori illa opinione, quod *Tubursicum* urbs Numidiæ fuerit: cum Felix provinciæ proconsularis fuisse videatur, utpote qui a curatore civitatis ad proconsulem missus fuerit: quin et ejus sedes non longè a Carthagine distitisse dicenda est, si Actis Surianis fides adhibeatur, in quibus una die Felix Carthaginem profectus dicitur, et postera die ad sedem suam reversus fuisse.

5. Alterum caput in quo Suriana Acta ab aliis discrepant, Felicis clericos respicit. Hos *Surius Aprum presbyterum*, *Cyrum* et *Victorem lectores* appellat: quos aliæ editiones cum mss. *Januarium presbyterum*, *Fortunatum* seu *Fortunatianum* et *Septimum lectores* vocant. His consentiunt vetera martyrologia quæ Felicem *Audactum* et *Januarium presbyteros*, *Fortunatianum* et *Septimum lectores*, socios adjungunt. Sed eadem Martyrologia Surio favent in loci designatione. Unanimi quippe consensu referunt Felicem Venusiæ in Apulia martyrium consummasse; quamvis editiones Baluziana et Acheriana cum omnibus mss. quos videre licuit, eundem *Nole* passum commemorent.

4. Non minus inter se dissentiunt Acta edita in assignando tempore, quo idem sanctus Felix martyrium pertulit. Id die 18 kalendas februarii contigisse cum mss. codd. referunt editiones Acheriana et Baluziana: quod ad 3 kalendas septembris revocat editio Suriana, quam postremam sententiam alteri præferendam censemus. Cum enim edictum de comburendis libris anno 305 Nicomediæ mense martio promulgatum fuerit; vix quisquam sibi persuadeat ipsum nonnisi anno sequenti in Africam pervenisse: quod tamen dicere debent qui primam sententiam amplectuntur. Certum quippe est ex Actis Felicem apprehensum fuisse, statim atque edictum istud in Africa promulgatum fuit. Surianæ editioni favet etiam ipse Actorum contextus, *Diocletiano octies... exivit edictum*, etc. *Tunc programma propositum est*, etc. In altera enim opinione hæc verba, *Tunc programma*, de anno qui his verbis *Diocletiano octies*, etc. designatur, intelligi non potest. Hæc vero omnia optime

congruunt cum Suriana seu Baroniana lectione. Nam Diocletiano octies et Maximiano septies Coss., id est anno 305, mense martio, primum edictum adversus christianos de libris comburendis, etc., Nicomediæ latum est: quod quidem edictum ad diversas imperii Romani provincias transmissum, mense junio in Africam pervenit: eoque in civitate, cui Felix episcopus præerat, promulgato, cum ipse sacros libros tradere constanter renueret, ad diversa tribunalia, etiam trans mare perductus, tandem die 30 augusti apud Venusium Apuliæ urbem gladio percussus martyrium complevit. Ejus tamen festivitatem mense octobri celebrant martyrologia Usuardi, Adonis, Romana Rosweydi, Galesinii et Baronii: at die præcedenti recolitur in Flori et Notkeri martyrologiis. Sed his omnibus præferri debet sinceri martyrologii Bedæ auctoritas, cujus verba, quæ Surianam lectionem egregie confirmant, hic describo: *3 kal. sept., in Venusiana civitate Apuliæ natale SS. Felicis episcopi Tubzocensis, et Audacti, et Januarii presbyteri, et Fortunatiani et Septimini lectorum, qui temporibus Diocletiani in sua civitate tenti a Magniliano curatore, inde multis diu vinculis et carceribus macerati et in Africa et in Sicilia; tandem in occisione gladii consummati sunt. Felix quinquaginta sex annorum virgo obiit. Sunt autem inter Carthaginem et Tibzocam (mss. in margine Tibiucam, an Tibiuram) millia passuum triginta quinque. Eadem usque ad hæc verba, sunt autem, etc., habentur in vetustissimo cod. ms. Christianæ Reginæ Succæ apud Florentinum, et apud Lucam Holstenium in animadversis ad martyrologium Romanum ad diem 30 augusti: nisi quod *Januarius* inter Felicis socios non recensetur: sed exprimitur dies quo tenti sunt, 18 kalendas julii. Porro nostri Felicis memoria apud Græcos etiam celebris est, qui ejus festum die 16 aprilis commemorant.*

ACTA

SANCTI FELICIS EPISCOPI ET MARTYRIS,

Ex codd. mss. et editis.

I. Diocletiano octies et Maximiano septies consulibus, Augustis, exivit edictum imperatorum et Cæsarum, super omnem faciem terræ; et propositum est per colonias et civitates principibus et magistratibus, suo cuique loco, ut libros deificos peterent de manu episcoporum et presbyterorum. Tunc programma positum est in civitate Tibiurensi, die nonarum juniarum. Tunc Magnilianus (al. Magnellianus) jussit ad se perducere seniores plebis. Eadem die Felix episcopus Carthaginem fuerat profectus. Aprum vero presbyterum ad se jussit perducere, et *Cyrum* (Bar. *Cyrum*) et *Vitalem lectores*. Quibus Magnilianus curator dixit: Libros deificos habetis? Aper dixit: Habeimus. Magnilianus curator dixit: Date illos igni aduri. Tunc Aper: Episcopus noster apud se illos habet. Magnilianus curator dixit: Ubi est?

NOTÆ THEODERICI RUINART.

1. *Diocletiano et Maximiano*. Suriana editio mendose, *Diocl. ix et Max. viii*. Mendosius sine ullo ms. Baronius,

Constantio Chloro et Galerio Maximiano iv.

Eadem die. Hæc verba desunt in aliis ed. et mss.

Aper dixit : Nescio. Magnilianus curator dixit : Eritis ergo sub officio, donec Anulino proconsuli rationem reddatis.

II. Postera autem die Felix episcopus venit Carthagine Tibiuram. Tunc Magnilianus curator jussit Felicem episcopum ad se perducere per officialem. Cui Magnilianus curator dixit : Felix episcope, da libros vel membranas quascumque habes. Felix episcopus dixit : Habeo, sed non do. Magnilianus curator dixit : Prius est quod imperatores jusserunt, quam quod tu loqueris. Da libros, ut possint igni aduri. Felix episcopus dixit : Melius est me igne aduri, quam Scripturas deificas : quia bonum est obedire Deo magis quam hominibus. Magnilianus curator dixit : Prius est quod imperatores jusserunt, quam id quod tu loqueris. Felix episcopus dixit : Prius est præceptum Domini quam hominum. Magnilianus dixit : Recogita tecum.

III. Post tertium autem diem jussit curator Felicem episcopum ad se perducere, et dixit ei : Recogitasti tecum ? Felix episcopus dixit : Quæ prius locutus sum, et modo loquor, et ante proconsulem ea sum dicturus. Magnilianus curator dixit : Ibis ergo ad proconsulem, et ibi rationem reddes. Tunc assignatus est illi Vincentius Celsinus decurio civitatis Tibiurensium.

IV. Tunc profectus est Felix a Tibiura, octavo kalendas julias ligatus deductus est ; ligatum vero jussit in carcerem trudi. Alia autem die productus est Felix episcopus ante lucem : cui dixit proconsul : Quare scripturas supervacuas non reddis ? Felix episcopus dixit : Habeo, sed non dabo. Tunc jussit eum alligatum in ima carceris mitti. Post sexdecim autem dies Felix episcopus productus est de carcere in vinculis, hora noctis quarta, ad Anulinum proconsulem : cui dixit Anulinus : Quare scripturas supervacuas non reddis ? Felix episcopus respondit : Non sum eas daturus. Tunc jussit illum Anulinus proconsul ad præfectum prætorio mitti, idibus julii. Tunc præfectus jussit eum suo carcere recipi, et majoribus vinculis ligari. Post dies autem novem jussit eum præfectus ad imperatores navigare.

V. Tunc Felix episcopus ascendit navim cum vinculis magnis, et fuit in capsâ navis diebus quatuor. Volutus sub pedibus equorum panem et aquam non gustavit : jejunos in portum pervenit, et in civi-

tate Agrigento exceptus est a fratribus cum summo honore. Inde venerunt in civitatem nomine Catanam : ibi similiter sunt excepti. Inde Messanam venerunt. Inde Taurominium : ibi similiter sunt excepti. Postea fretum navigarunt in partes Lucaniæ civitatem, nomine Rulo. Inde profecti sunt Venusium, quæ est civitas regionis Apuliæ. Tunc præfectus jussit Felicem de vinculis eripi, et dixit : Felix, quare scripturas dominicas non das ? aut forsitan non habes ? Cui respondit : Habeo quidem, sed non do. Præfectus dixit : Felicem gladio interficite. Felix episcopus dixit voce clara : Gratias tibi, Domine, qui me dignatus es liberare.

VI. Et ductus est ad passionis locum (cum etiam ipsa luna in sanguinem conversa est) die tertio kalendas septembris. Felix episcopus elevans oculos in cælum, clara voce dixit : Deus, gratias tibi. Quinquaginta et sex annos habeo in hoc sæculo. Virginitatem custodivi, evangelia servavi, fidem et veritatem prædicavi. Domine Deus cæli et terræ, Jesu Christe, tibi cervicem meam ad victimam flecto, qui permanes in æternum ; cui est claritas et magnificentia in sæcula sæculorum. Amen.

ACTA MARTYRUM

SATURNINI PRESBYTERI, FELICIS, DATIVI, AMPELLI ET ALIORUM,

Ex Baluzio, *Miscell. t. II, p. 56, ex ms. cod. Bibl. Colbert.*

MONITUM BALUZII

ad acta sanctorum Saturnini, Dativi et sociorum.

Addimus hunc titulum ex codice 950 bibliothecæ Colbertinæ. Decrat enim in editionibus Surii et Henschenii. Cum autem ille sit vetus, et in eo quedam, quæ ad historiam sanctorum martyrum pertinent, contineantur quæ in actis ipsis non habentur, visum est alienius momenti cum dare qualem invenimus in veteri codice. Scripta sane sunt ista, quod negari non potest, ab aliquo Donatista, sed docto et erudito ; dignaque mihi visa sunt quæ cum Lactantio conjungerentur, cum ob similitudinem argumenti, tum ob elegantiam sermonis. Quamquam enim ea non sint ipsamet acta martyrum quæ in collatione Carthaginensi laudata sunt, ut apparet ex sancto Augustino, opus est tamen antiqui scriptoris, et qui non admodum remotus fuit ab ævo Diocletiani. Fal-

NOTÆ THEODERICI RUINART.

IV. *Deductus est. Ed. ol. et mss. add. Carthaginem. Proconsul.* Hæc quæstio in aliis edit. et mss. coram proconsulis legato habita dicitur ; hinc forte supra legendum, *Legatus eum jussit in carcerem trudi* ; et hic, *proconsulis legatus : Quare, etc.*

Jussit. Aliæ ed. et mss. *Transmisit eum Romæ.* At ex his quæ sequuntur in utraque editione hic præfectus videtur tunc in Africa fuisse.

V. *In portum pervenit.* Aliæ ed. et mss. *pervenit Nolum*, ubi ab ejus civitatis Cognitore interrogatus, et capite damnatus est. Mirum est autem hunc martyrem ad imperatores transmissum, a cognitore aut alio quolibet condemnatum fuisse : nisi forte ii ex imperatoris speciali mandato, qui tunc in ea regione versabatur,

Dagerent. Porro aliqui codd. asserunt Felicis corpus Carthaginem delatum fuisse.

Agrigento. Agrigentum, Catana, Messana et Taurominium, Siciliae civitates notissimæ, olim episcopales sub Panormitano metropolita, cui nunc solum Agrigentum subicitur ; nam Messana in metropolim erecta est, Catana archiepiscopum Montis-Regalis agnoscit. Taurominii vero sedes episcopalis extincta est.

Rulo. Hujus civitatis nomen in Italia notitiis non habetur, Lucania vero olim pars erat magnæ Græciæ, quæ basilicæ hodiernæ, regni Neapolitani provinciæ, magnam partem cum aliquot vicinis regionibus comprehendebat. Venusium vero civitas est episcopalis sub Acherontino Metropolitano, ad radices Apennini montis, principatus titulo ornata.

luntur ergo vehementer qui auctoritate Augustini abutuntur ut probent ea esse ipsa proconsularia gesta excepta a notariis, cum e contra ex testimonio Augustini colligatur non extare hodie ea gesta, sed tantum historiam quam Donatista ille ex iisdem gestis concinnavit. Nam Augustinus in Breviculo diei tertiæ cap. 17, docet gesta martyrum notata fuisse Diocletiano IX et Maximiano VIII consulibus, pridie idus februarii, cum in hoc libro scriptum simpliciter sit, absque ulla temporis nota, bellum ex quo orti sunt traditores commotum fuisse temporibus Diocletiani et Maximiani. Præterea quæ in capite 16 et sequentibus dicuntur de Mensurio et Cæciliano, ea profecto non pertinent ad gesta proconsularia, et lecta in collatione Carthaginensi non fuisse recte observatum est a Baronio.

Incipiunt confessiones et actus martyrum Saturnini presbyteri, Felicis, Dativi, Ampelii cæterorumque infra scriptorum, qui propter collectas et scripturas dominicas sub Anulino tunc proconsule Africae die pridie idus februarii Carthagine Dominum confessi, diversis locis temporibusque discretis beatissimum sanguinem profuderunt.

I. Qui religionis sanctissimæ fide exultat et gloriatur in Christo, quique dominica veritate gaudet, errore damnato, ut Ecclesiam catholicam teneat, sanctamque communionem a profana discernat, acta martyrum legat, quæ necessario in archivo memoriæ conscripta sunt, ne sæculis transeuntibus obsolesceret gloria martyrum et damnatio traditorum. Aggredior itaque cælestes pugnas novaque certamina gesta per fortissimos milites Christi, bellatores invictos, martyres gloriosos, aggredior, inquam, ex actis publicis scribere, non tam ingenio præditus, quam civili quo illis sum amore conjunctus, consultu quidem hoc faciens, duplici scilicet modo, ut et inceptoribus eorum ad martyrium animos præparemus, et quos vivere in perpetuum atque cum Domino Christo regnare confidimus, etiam confessionis ipsorum pugnas

BALUZII

I. In archivo memoriæ. Infra, cap. 9. *Ejusque confessionem in memoriam una cum cæterorum confessionibus redigens.* Ubi Baronius annotat memoriam dictum fuisse locum in quo gesta proconsularia asservabantur. Verum cum id nullo veterum testimonio comprobet, et res obscura sit, nondum mihi persuasum est veram esse interpretationem illam. Notum est fuisse in palatio Imperatorum magistros memoriæ, qui dictabant ad memoriam, de quibus multa pro suo more dixit Salmasius in Notis ad scriptores historiæ augustæ pag. 207 et 480. Verum hæc memoria diversa fuit ab ea cujus hic mentio. Puto autem hic memoriam significare codices publicos, in quibus causæ scribebantur quæ in foro agitabantur, ne earum memoria aboleretur. Sed in initio hujus historiæ, ubi legitur acta martyrum ideo in archivo memoriæ conscripta esse ne sæculis transeuntibus obsolesceret gloria martyrum, existimo eam vocem diverso sensu positam esse, et hic non referri ad codices publicos, quorum custodia non erat penes clericum, sed ad libros Ecclesiasticos, in quibus conscripta erant gesta martyrum ad memoriam omnium sempiternam.

A atque victorias, cum in litteris digerimus, æternæ memoriæ conferamus. Sed non invenio, fratres dilectissimi, quibus utar exordiis, quoque principio laudis aggrediar sanctissimorum martyrum felicissimam confessionem. Magnis enim rebus magnisque virtutibus rapior: et quidquid est quod in ipsis aspicio, hoc totum divinum atque cæleste admiror, in devotione fidem, in vita sanctitatem, in confessione constantiam, in passione victoriam. Quæ res quanto solæ in suis virtutibus fulgent, tanto sunt omnes in singulis martyribus clariores. Placet igitur in principio causam ipsius belli tractare totiusque mundi discrimen necessario breviter omni celeritate discurrere; ut agnita veritate, et præmia Martyrum et pœnas quis noverit traditorum.

B II. Temporibus namque Diocletiani et Maximiani bellum diabolus Christianis indixit isto modo ut sacrosancta Domini testamenta Scripturasque divinas ad exurendum peteret, basilicas dominicas subverteret, et ritus sacros cœtusque sanctissimos celebrari Domino prohiberet. Sed non tulit exercitus Domini Dei immane præceptum, sacrilegamque jussionem perhorruit; et mox fidei arma corripuit, descendit in prælium, non tam contra homines quam contra diabolum pugnaturus. Et quamvis tradendo gentilibus Scripturas dominicas atque testamenta divina profanis ignibus comburenda, a fidei cardine cecidere nonnulli, conservando tamen eas, et pro ipsis libenter suum sanguinem effundendo, fortiter fecere quamplurimi, quique pleni Deo, devicto atque prostrato diabolo, victricem palmam in passione gestantes, sententiam in traditores atque in eorum consortes, qua illos ab Ecclesiæ communionem rejecerant, cuncti martyres proprio sanguine consignabant. Fas enim non fuerat ut in Ecclesia Dei simul essent martyres et traditores. Advolabant igitur undique versum ad certaminis campum immensa agmina confessorum: et ubi quisque hostem repererat, castra illic dominica collocabat. Namque in civitate Alutinensi in domo Oceani Felicis, cum bellica caneret tuba, do-

NOTÆ.

II. *Testamenta.* In codice Colbertino scriptum est, *sacramenta*, id est, mysteria: quod eodem recidit.

Alutinensi. Ita Surius et codex Colbertinus. Editio Henschenii habet *Abitinensi*, ex duobus antiquis codicibus, ut ipse ait. Sane in collatione Carthaginensi legimus Maximum et Victorem episcopos Abitinenses, et in concilio Carthaginensi sub Cypriano adfuit Saturninus episcopus ab Abitinis. Ego tamen, qui scio periculosam esse quamlibet mutationem in nominibus propriis, præcipue vero in nominibus civitatum Africae, veterem lectionem retinui.

Oceani. In codice Colbertino legitur *octavi*. Sic etiam in Trevirensi scriptum fuisse admonet Henschenius.

Bellica tuba. Ne quis existimare possit hæc dicta esse more rhetorum, non autem stylo simpliciter historico, proferendus est locus insignis ex actis sanctæ Euphemie martyris, quæ hac ipsa persecutione fervente ad Deum translata est apud Chalcedonem. Illic ergo scriptum est fuisse in ea civitate *templum Martis et insigne illius simulacrum. Vocabant autem edicta cives ad festum et eos qui habitabant circa Chalcedonem. Minabantur vero mortem et supplicia his*

minica signa gloriosi martyres erexerunt; ubique celebrantes ex more dominica sacramenta, a coloniæ magistratibus atque ab ipso stationario milite apprehenduntur, Saturninus presbyter cum filiis quatuor, id est, Saturnino juniore et Felice lectoribus, Maria sanctimoniali, Hilarione infante, itemque Dativus, qui et senator, Felix, alius Felix, Emeritus, Ampelius, Rogatianus, Quintus, Maximianus, Thelica, Rogatianus, Rogatus, Januarius, Cassianus, Victorianus, Vincentius, Cæcilianus, Restituta, Prima, Eva, Rogatianus, Guinalius, Rogatus, Pomponia, Secunda, Januaria, Saturnina, Martinus, Elautus, Felix, Margareta major, Honorata, Regiola, Victorianus, Pelusius, Faustus, Dacianus, Matrona, Cæcilia, Victoria, Herectina, secunda Matrona, Januaria.

III. Qui apprehensi producebantur alacres ad forum. Adhuc in primum certaminis campum prior Dativus ibat, quem sancti parentes candidum senatorem cœlesti curiæ genuerunt. Ibat etiam presbyter Saturninus numerosa vallatus propagine liberorum: cujus partus partem sibi sociam martyrio destinavit, partem sui nominis pignus Ecclesiæ relinquebat. Hos agmen dominicum sequebatur, in quo fulgebat cœlestium splendor armorum, scutum fidei, lorica justitiæ, salvationis galea, et gladius bifrons sermo Dei: quorum præsidio fulti, spem victoriæ fratribus promittebant. Sed jam ad supradictæ civitatis pervenerunt forum. Ibi primum congressi, confessionis palmam magistratus elogio sustulerunt. In isto namque foro jam pro scripturis dominicis dinicaverat Cœlum, cum Fundanus civitatis quondam episcopus scripturas dominicas traderet exurendas: quas cum magistratus sacrilegus igni apponeret, subito imber sereno cœlo diffunditur, ignis scripturis sanctis ad motus extinguitur, grandines adhibentur, omnisque ipsa regio pro scripturis dominicis, elementis furentibus, devastabatur. De hac igitur civitate martyres Christi exoptata prima vincula susceperunt; directique ad Carthaginem, alacres ac læti per totum iter hymnos Domino cantique psallebant. Qui cum ad officium Anulini tunc proconsulis pervenirent, starentque in acie constanter ac fortiter, sævientis impetus diaboli dominica constantia retundebant. Sed cum non contra omnes simul milites Christi diabolica rabies prævaleret, singulos in certamina postulavit. Quorum certaminum pugnas non tam meis exequar quam martyrum dictis; ut et sævientis hostis audacia in tormentis atque in ipsa sacrilega invectione noscatur, et Christi Domini præpotentis virtus in tolerantia martyrum atque in ipsa confessione laudetur.

IV. Cum igitur ab officio proconsuli offerrentur,

A suggerereturque quod a magistratibus Alutinensium transmissi essent Christiani qui contra interdictum Imperatorum et Cæsarum collectiam dominicam celebrassent, primum proconsul Dativum interrogat cujus esset conditionis et utrum collectam fecisset: qui cum se christianum et in collecta fuisse profiteretur, auctor ab ipso collectionis sanctissimæ postulatur, statimque jubetur officium eundem in equuleum sublevare extensumque unguis præparare. Sed cum carnifices jussa crudelia atroci velocitate complerent, starentque sævientes in dictis, et denudatis ad vulnera martyris lateribus, erectis unguis imminerent, subito sese per medium Thelica fortissimus martyr tormentis subiecit et clamavit, Quia christiani sumus nos, Nos, inquit, collegimus. Statimque proconsulis furor exarsit, et ingemisens,

B spiritali gladio graviter vulneratus, martyrem Christi gravissimis ictibus tutudit, in equuleum suspensum extendit, unguis perstridentibus laniavit. At contra gloriosissimus Thelica martyr media de ipsa carnificum rabie hujusmodi preces Domino cum gratiarum actione effundebat: Deo gratias. In nomine tuo, Christe Dei Filius, libera servos tuos. Talia precanti proconsul, Quis est, inquit, auctor tecum congregationis vestræ? Qui crudelius sævientis carnifici clara voce respondit: Saturninus presbyter et omnes. O martyrem primatum omnibus dantem. Non enim presbyterum fratribus prætulit, sed presbytero fratres confessionis consortio copulavit. Quærente igitur proconsule Saturninum, ostendit non quod illum prodiderit, quem secum adversus diabolum pariter dinicare cernebat, sed ut illi panderet intègre se celebrasse collectam, quando cum ipsis etiam presbyter fuerat. Manabat igitur cum voce sanguinis Dominum deprecantis, et præceptorum Evangelii memor, inimicis suis veniam martyri in ipsa corporis sui laniamenta posecebat. Inter ipsos namque vulnere gravissimos cruciatus, tortores pariter et proconsulem his vocibus exprobrabat. Injuste facitis, infelices, contra Deum facitis. Deus altissime, noli illis consentire ad hæc peccata. Peccatis, infelices, adversus Deum facitis. Custodimus præcepta Dei altissimi. Injuste agitis, infelices; innocentes laniatis. Non sumus homicidæ, non fraudem fecimus. Deus, miserere. Gratias tibi ago. Pro nomine tuo, Domine,

C da sufferentiam. Libera servos tuos de captivitate hujus sæculi. Gratias tibi ago, nec sufficio tibi gratias agere. Et cum ictibus unguarum concussa fortius latera sulcarentur, profluensque sanguinis unda violentis tractibus emanaret, proconsulem sibi dicentem audivit: Incipies sentire quæ vos pati oporteat. Et adjecit: Ad gloriam. Gratias ago Deo regnorum. Apparet regnum æternum, regnum incor-

D

BALUZII NOTÆ.

ad quos erant ventura, si non persuaderentur ut adorarent dæmones. Tubæque clare sonantes et terribiliter erant signum conveniendi ad templum. Acta sancti Alexandri martyris hac ipsa persecutione sublata, apud Surium die 15 Maii: Itaque omnes audita præ-

conum voce et tubæ clangore, parati erant cum imperatore in Jovis templo præsto esse.

IV. In ipsa laniamenta. Ita omnino codex Colberlinus. Idem autem hoc loco valet vox in ac inter; ut infra, cap. 11, animam in tormenta carceris ponens.

ruptum. Domine Jesu Christo, Christiani sumus, tibi servimus; tu es spes nostra, tu es spes Christianorum. Deus sanctissime, Deus altissime, Deus omnipotens, tibi laudes pro nomine tuo agimus. Cui talia oranti cum a diabolo per judicem diceretur, custodire te oportuit jussionem Imperatorum et Caesarum, defatigato jam corpore, forti atque constanti sermone victor animo proclamavit: Non curo nisi legem Dei, quam didici. Ipsam custodio, pro ipsa moriar, in ipsa consumor, præter quam non est aliud. Talibus itaque dictis gloriosissimi martyris in suis tormentis magis ipse Anulinus torquebatur: cujus tandem rabies ferocitate saginata, postea reclusum in carcere, passione condignum martyrem destinavit.

V. Post hunc Dativus a Domino in certamine erigitur, qui Thelice ad fortissimum prælium de proximo conjunctus est: qui cum pendendo in equuleo extensus, se voce sæpius repetita christianum esse et collectam fecisse fortiter proclamaret, emerit sanctissimæ Victorix martyris frater, vir sane togatus, sed a religionis christianæ sanctissimo cultu ipsis temporibus alienus; qui suspensum in equuleo martyrem profanis vocibus hactenus arguebat: Hic est, ait, Domine, qui per absentiam patris nostri, nobis hic studentibus, sororem nostram Victoriam seducens, hinc de splendidissima Carthaginis civitate una cum Secunda et Restituta ad Alutinensem coloniam secum usque perduxit, quique nunquam domum nostram ingressus est nisi tunc quando quibusdam persuasionibus puellares animos illiciebat. Sed non tulit Victoria clarissima martyr Domini collegam et commartyrem suum falso appeti Senatorem, statimque christiana libertate prorumpens, Nullius, inquit, persuasione profecta sum, nec cum ipso ad Alutinensem coloniam veni. Hoc possum per cives probare. Omnia mea sponte atque voluntate perfeci. Nam et in collecta fui, et dominicum cum fratribus celebravi, quia christiana sum. Tunc impudens advocatus maledicta exaggerabat in martyrem. Et contra martyr gloriosus de equuleo cuncta vera responsione solvebat.

VI. Inter hæc Anulinus ardescens, premi ungulas in martyrem jubet. Statim carnifices nuda præparataque ictibus latera eruentis vulneribus invenerunt. Advolabant truces in manus jussis velocibus, secretaque pectoris, disruptis cutibus visceribusque divulsis, nefandis aspectibus profanorum annexa crudelitate pandebant. Inter hæc martyris mens immobilis; et licet membra rumpantur, divellantur viscera, latera dissipentur, animus tamen martyris integer inconcussusque perdurat. Denique dignitatis suæ memor Dativus, qui et Senator, tali voce proces Domino sub carnifice rabiente fundebat: O Christe Domine, non confundar. His dictis, beatissimus martyr quod a Domino poposcerat, tam facile meruit

A quam breviter postulavit. Denique mox proconsul mente concussa, lingua volente parcere prostravit. Cessavere carnifices. Fas enim non erat martyrem Christi in commartyris suæ Victorix causa torqueri. Namque cum contra eum etiam Pompeianus suspicionis indignæ sævus accusator accederet, calumniosamque conjungeret actionem, despectus a martyre est et percussus. Quid agis hoc in loco, diabole? Quid contra martyres Christi adhuc usque conaris? A Senatore Domini ac martyre et potestas simul et forensis rabies superata est. Sed clarissimus martyr etiam pro Christo tortus, cum interrogatus utrum in collecta fuisset, profiteretur constanter et diceret cum collecta fuisset se supervenisse et dominicum cum fratribus congrua religionis devotione celebrasse auctoremque ejusdem collectionis sanctissimæ unum fuisse, in sese rursus proconsulem acrius excitavit; cujus recrudescente sævitia, geminata martyris dignitas iterato unguis sulcantibus exaratur. At martyr ad vulnerum cruciatu sævissimos pristinam suam repetens orationem, Rogo, ait, Christe, non confundar. Quid feci? Saturninus est presbyter noster.

VII. Ilujus cum latera, duri trucidique carnificis magistra crudelitate monstrante, aduncis unguis raderentur, Saturninus presbyter ad prælium postulat: qui cælestis regni contemplatione considerans parva admodum ac levia suos commartyres sustinere, congregari etiam ipse taliter cœpit. Nam dicente proconsule, Tu contra jussionem imperatorum et Caesarum fecisti, ut hos omnes colligeres, respondit presbyter Saturninus, Domini Spiritu suggerente securus: Dominicum celebravimus. Proconsul ait: Quare? Respondit: Quia non potest intermitti dominicum. Qui mox ut hæc dixit, contra Dativum statim jubet aptari. Spectabat interea Dativus laniamenta corporis sui potiusquam dolebat, et ejus ad Dominum mens animusque pendebat, nihil dolorem corporis aestimabat; sed tantum Dominum precabatur dicens: Subveni, rogo, Christe, habe pietatem, serva animam meam, custodi spiritum meum, non confundar. Rogo, Christe, da sufferentiam. Cui cum a proconsule diceretur, Ex hac splendidissima civitate magis debueras alios ad bonam mentem vocare, et non contra præcepta imperatorum et Caesarum facere, fortius atque constantius proclamabat: Christianus sum. Qua voce diabolus superatus, Parce, inquit. Simulque illum in carcerem tradens, passioni condignæ martyrem reservavit.

VIII. At verò presbyter Saturninus recenti martyrum sanguine delibutus, cum penderet in equuleo, admonebatur in eorum fide persistere in quorum cruore perstabat. Hic cum interrogaretur utrum auctor ipse esset et omnes ipse adunasset, et diceret: Etiam, ego præsens in collecta fui, Emeritus lector ad certamen exiliens, congregante presbytero: Ego sum auctor, inquit, in ejus domo col-

BALUZII NOTÆ.

VII. Ad bonam mentem. Vide quæ dicta supra sunt ad caput xxxiv Lactantii, lib. de Mort. persecut., tom. vii, col. 219.

lecta facta fuit. At proconsul qui jam tollens victus fuerat, impetus Emeriti perhorrebat; et tamen in presbyterum versus, Quare contra præceptum, inquit, faciebas, Saturnine? Cui Saturninus: Intermitti dominicum non potest, ait. Lex sic jubet. Tunc proconsul: Non tamen debuisti prohibita contemnere, sed observare potius, et non rem facere contra præceptum imperatorum. Et meditata jamdiu in martyribus voce, terrorem suæ iræ commovit; cui non pigro paretur obsequio. Nam carnifices in senile corpus presbyteri ruunt, et grassante rabie, rupta nervorum connexionem, discerpunt. Ingemiscenda supplicia et novi generis in sacerdotem Dei exquisita tormenta videres, quasi in pabulo vulnerum famis rabie sævire carnifices, apertisque visceribus, ad horrorem videntium inter ruborem sanguinis, ossa nudata palere, et nec inter moras torquentium, exclusam animam corpus supplicio pendente deserere. At tali voce Dominum presbyter precabatur: Rogo te, Christe, exaudi. Gratias tibi ago, Deus: Jube me decollari. Rogo, Christe, miserere. Fili Dei, subveni. Cui proconsul: Quare contra præceptum facis? Et presbyter: Lex sic jubet, lex sic docet, inquit. O admiranda satis ac prædicanda presbyteri doctoris divina responsio! Legem sanctissimam etiam in tormentis presbyter prædicat, pro qua libenter supplicia sustinebat. Legis denique voce deterritus Anulinus: Parcam, inquit, eumque in custodiam carceris redigens, exoptato supplicio destinavit.

IX. At vero Emerito applicito, in tua, inquit proconsul, domo collectæ factæ sunt contra præcepta imperatorum? Cui Emeritus sancto Spiritu inundatus: In domo mea, inquit, egimus dominicum. At ille: Quare permittebas, ait, illos ingredi? Respondit: Quoniam fratres mei sunt, et non poteram illos prohibere. Sed prohibere, inquit, illos debuisti. At ille: Non potui, ait, quoniam sine dominico non possumus. Statim etiam ipse in equuleo jubetur extendi extensusque vexari. Qui cum validos ictus innovato carnifice pateretur: Rogo, ait, Christe, subveni. Contra præceptum Dei facitis, o infelices. Et interlocuenti proconsuli: Non oportuerat te eos suscipere, respondit: Non potueram quin susciperem fratres meos. At proconsul sacrilegus: Sed prior, inquit, erat jussio imperatorum et Cæsarum. Contra religiosissimus martyr, Deus, inquit, major est quam imperatores. Rogo, Christe, tibi laudes. Christe Domine, da sufferentiam. Cui talia precanti hæc proconsul injecit: Habes ergo scripturam aliquam in domo tua? Et respondit: Habeo, sed in corde meo. Et proconsul: In domo, inquit, tua habes, an non? Emeritus martyr ait: In corde meo illas habeo. Rogo, Christe, tibi laudes. Libera me, Christe, in nomine tuo. Breviter patior, libenter patior. Christe, non confundar. O martyrem apostoli memorem, qui legem Domini conscriptam habuit, non atramento, sed Spiritu Dei vivi, non in tabulis lapideis, sed in tabulis cordis carnalibus. O martyrem legis sacræ idoneum diligentemque custodem, qui traditorum facinus perhorrescens,

scripturas dominicas, ne perderet, inter secreta sui pectoris collocavit. Quo cognito, proconsul: Parce, inquit. Ejusque confessionem in memoriam una cum cæterorum confessionibus redigens: Pro vestris meritis omnes, inquit, secundum confessionem vestram pœnas meritas persolvete.

X. Sed jam ferina rabies ore cruento tormentis martyrum saginata languebat. Sed cum Felix nomine et passione processisset in prælium, aciesque Domini omnis incorrupta invictaque perstaret, tyrannus mente prostratus, voce demissus, anima et corpore dissolutus: Spero vos, inquit, hanc partem potius eligere, qua possitis vivere, ut jussiones conservetis. Contra quæ confessores Domini, invicti martyres Christi, tanquam ex uno ore dixerunt: Christiani sumus, non possumus nisi Domini legem sanctam usque ad effusionem sanguinis custodire. Qua voce percussus inimicus Felici dicebat: Non quero utrum christianus sis, sed an collectam feceris, vel scripturas aliquas habeas. O stulta judicis et ridenda interrogatio! Christianus, inquit, utrum sis tace. Et addidit: Si in collecta fuisti? Respondit: Quasi christianus sine dominico possit, aut dominicum sine christiano celebrari. An nescis, Satanas, in dominico christianum et in christiano dominicum constitutum, ut nec alterum sine altero valeat esse? Cum nomen audieris, frequentiam Domini discere; et cum collectam audieris, nomen agnosce. Denique cognosceris a martyre et rideris, tali responsione confunderis. Collectam, inquit, gloriosissime celebravimus, ad scripturas dominicas legendas in dominicum convenimus semper. Qua confessione confusus graviter Anulinus, fustibus cæsum, exanimem, cœlesti concilio martyrem properantem ad siderea tribunalia, expleta passione, consociat.

XI. Sed Felicem sequitur alius Felix nomine pariter et confessione atque ipsa passione consimilis. Pari etenim virtute congressus, etiam ipse fustium læsione quassatus, animam in tormenta carceris ponens, superioris Felicis est martyrio copulatus. Post hos suscepit certamen Ampelius custos legis, scripturarum divinarum fidelissimus conservator. Hic querente proconsule an in collecta fuisset, hilaris atque securus alacri voce respondit: Cum fratribus, inquit, feci collectam, dominicum celebravi; et scripturas dominicas habeo mecum, sed in corde meo conscriptas. Christe, tibi laudes refero. Exaudi, Christe. Qui cum hæc dixisset, cervicibus contusis, quasi jam in tabernaculum dominicum latus cum fratribus relegatur. Hunc sequitur Rogatianus: qui confessus Domini nomen, supradictis fratribus jungebatur illæsus. Quintus vero Applicitus, egregie nomen Domini magnificeque confessus, cæsus fustibus in carcerem truditur, condigno martyrio reservatus. Hunc sequebatur et Maximianus, in confessione par, in congregatione consimilis, in victoriæ triumphis æqualis. Post quem junior Felix spem salutemque Christianorum dominicum esse proclamans, cum similiter etiam ipse fustibus cederetur: Ego, inquit, devota mente celebravi dominicum, collectam cum fratribus feci, quia chris-

tianus sum. Qua confessione supradictis fratribus meruit etiam ipse sociari.

XII. At junior Saturninus, martyr Saturnini presbyteri progenies, in certamen optatum festinus accessit, approperans patris virtutibus gloriosissimis adæquari. Cui cum proconsul furibundus diabolo suggerente dixisset : Et tu, Saturnine, interfuisti? Respondit Saturninus, Christianus sum. Non a te quæro hoc, ait, sed utrum egeris dominicum. Cui Saturninus respondit : Egi dominicum, quia Salvator est Christus. Quo nomine Salvatoris audito, Anulinus exarsit, et in filium patrum instaurat equuleum. Extensoque Saturnino : Quid, inquit, Saturnine, profiteris? Vides ubi positus sis. Habes aliquas scripturas? Respondit : Christianus sum. Proconsul vero ait : Ego quæro an conveneris et an scripturas habeas. Respondit : Christianus sum. Aliud non est nomen quod post Christum oporteat nos sanctum observare. Qua confessione diabolus inflammatus : Quoniam permanes, inquit, in obstinatione tua, etiam te oportet tormentis affici. Dic an aliquas scripturas habeas. Et ad officium dixit : Vexa illum. Ibant in adolescentis latera paternis vulneribus lassati tortores, et adhuc humectantem in unguis patrum sanguinem cognato filii cruori miscbant. Videres per hiantium vulnorum sulcos de lateribus antea genitoris sanguinem fluere, et cruorem filii paterno permixtum unguis rantibus emanare. At juvenis gemini sanguinis admixtione recreatus, medelam potius quam tormenta sentiebat, et recepta in tormentis fortitudine, fortissimis vocibus exclamabat : Scripturas dominicas habeo, sed in corde meo. Rogo, Christe, da sufferentiam. Spes est vitæ. Anulinus inquit : Quare contra præceptum faciebas? Respondit : Quia christianus sum. Quo audito : Parce, inquit. Et statim cessante tormento in patrum consortium relegatur.

XIII. Interea mergebat in noctem horis labentibus dies, et consumptis cum sole tormentis, defecit atra tortorum rabies, et cum sui iudicis crudelitate languebat. Sed legiones dominicæ, in quibus Christus, perpetuum lumen, armorum cælestium corusco splendore fulgebat, fortius atque constantius in certamina prosiliebant. Cum vero adversarius Domini tot martyrum præliis gloriosissimis victus, tantisque ac talibus congressionibus superatus, desertus a die, comprehensus a nocte, deficiente jam carnificum rabie, profligaturus cum singulis congregari ulterius non valeret, totius exercitus Domini animos percontatur, devotasque sanctorum mentes tali interrogatione propulsat : Vidiſtis, inquit, eos qui perseveraverunt, quid

A sustinuerunt, vel quid in sua confessione perstantes adhuc habeant sustinere. Et ideo qui vult ex vobis ad indulgentiam pervenire, ut salvus esse possit, profiteatur. Ad hæc confessores Domini, gloriosi martyres Christi, læti ac triumphantes simul, non ex proconsulis dictis, sed ex victoria passionis Spiritu sancto ferventes, fortius clariusque tamquam ex uno ore dixerunt : Christiani sumus. Qua voce prostratus est diabolus, et concussus Anulinus confususque, omnes sanctos in carcerem trudens, illos martyrio destinavit.

XIV. Et ne devotissimus feminarum sexus florentissimusque sacrarum virginum chorus certaminis tanti gloria privaretur, omnes feminæ, Christo Domino auxiliante in Victoria congressæ sunt et coronatæ. Etenim Victoria sanctissima feminarum, flos virginum, decus et dignitas confessorum, honesta natalibus, religione sanctissima, moribus temperata, in qua naturæ bonum candida pudicitia relucebat, respondebatque pulchritudini corporis fides pulchrior mentis et integritas sanctitatis, ad secundam palmam restitutam se in Domini martyrio lætabatur. Huic namque ab infantia jam clara pudicitæ signa fulgebant, et rudibus adhuc annis, apparebat rigor castissimus mentis et quædam dignitas futuræ passionis. Denique postquam plena virginitas ultimum ætatis tempus explevit, cum puella nolens et reluctans in nuptias a parentibus cogeretur, invitamque tradere sponso prædo suggereret, clam se per præcepta puella dimittit, aurisque famulantibus supportata, incolumis gremio terræ suscipitur. Neque fuerat postmodum pro Christo Domino passura, si pro sola tunc pudicitia moreretur. Liberata igitur nuptialibus tædis, illusoque simul cum parentibus sponso media pene de ipsa nuptiarum frequentia prosiliens, ad ædem pudicitæ portumque pudoris Ecclesiam intacta virgo confugit, ibique consecrati Deo dicatque capitis in perpetuum virginitatem sacratissimum crinem inconcusso pudore servavit. Hæc ergo ad martyrium properans, florentem pudicitæ palmam triumphali dextera præferebat. Namque interroganti proconsuli quid profiteretur, clara voce respondit : Christiana sum. Et cum a Fortunatiano fratre togato ejusque defensore vanis argumentationibus mente capta esse diceretur, Victoria respondit : Mens mea est, inquit, numquam mutata sum. Ad hæc proconsul : Vis, inquit, ire cum Fortunatiano fratre tuo? Respondit : Nolo, quia christiana sum; et illi sunt fratres mei qui Dei præcepta custodiunt. O puellam divinæ legis auctoritate fundatam ! O virginem gloriosam æterno Regi merito consecratam ! O beatissimam martyrem evangelica professione

BALUZII NOTÆ.

XIV. Ad ædem pudicitæ. Id est, ad templum Dei. Figurata et elegans loquendi ratio, ut quæ virginitatem suam dedicare ac consecrare Christo volebat, intelligeretur. De æde pudicitæ patriciæ, quæ Romæ in foro boario erat ad ædem rotundam Herculis, mentio est apud T. Livium lib. x et Festum. Eam in regione octava fuisse scribit P. Victor.

Sacr. crinem servavit. Non totondit ergo Victoria crinem suum cum se Christo consecravisset. Quipe

olim feminis Christianis interdictum erat ne comam deponerent, etiam quibus placebat perpetuæ professio continentiæ. Sed tamen paulo post, ut in epistola 48 ad Sabinianum scribit Hieronymus, in Ægypti ac Syriæ monasteriis hic mos fuit ut tam virgo quam vidua, quæ se Deo voverent et sæculum conculcarent, crinem monasteriorum matribus offerrent desecandum.

clarissimam quæ dominica voce respondit ! Hi sunt A fratres mei qui Dei præcepta custodiunt. Quibus auditis, Anulinus deposita iudicis auctoritate, ad persuasionem puellæ descendit. Consule tibi, inquit. Vides enim fratrem tuum providere cupientem salutis tuæ. Cui martyr Christi : Mens mea est, inquit, nunquam mutata sum. Nam et in collecta fui, et dominicum cum fratribus celebravi, quia christiana sum. Mox cum hæc Anulinus audisset, furiis agitatus exarsit, et puellam sacratissimam martyrem Christi in carcerem una cum cæteris relegans, passioni omnes reservavit.

XV. Sed Hilarianus adhuc supererat, unus de natis presbyteri martyris Saturnini, qui ætatem suam parvulam ingenti devotione vincebat. Hic patris fratrumque triumphis appropere jungi, diras tyranni B minas non tam exhorruit quam in nihilum duxit. Huic cum diceretur : Patrem tuum aut fratres tuos secutus es ? subito brevi de corpore vox juvenilis auditur, et angustum pueri pectus ad confessionem Domini totum aperitur in voce respondentis : Christianus sum, et mea sponte atque voluntate cum patre meo et cum fratribus meis feci collectam. Audiebas patris Saturnini martyris vocem per dulcis filii meatus exire et confitentem Christum Dominum linguam de fratris exemplo secururam. Sed proconsul stultus, non intelligens contra se non homines, sed Deum in martyribus dimicare, nec quia in puerilibus annis ingentes animos sentiebat, putabat puerum tormentis infantia posse terri. Denique amputabo, inquit, et comam tibi et nasum et aurículas, et sic te dimitto. C Ad hæc Hilarianus puer, patris fratrumque virtutibus gloriosus, qui jam didicerat a majoribus suis tormenta contemnere, clara voce respondit : Quidquid facere volueris, fac, quia christianus sum. Mox in carcerem recipi etiam ipse jubetur ; ingentique cum gaudio vox Hilariani auditur dicentis : Deo gratias. Hic certaminis magni pugna perficitur, hic diabolus superatur et vincitur, hic martyres Christi de passionis futuræ gloria æterna congratulatione lætantur.

APPENDIX AD ILLA ACTA

QUIBUS CONTINETUR ACCUSATIO DONATISTARUM IN MENSURIUM ET CÆCILIANUM.

De qua *Optatus lib. 1, § 19 et 20, p. 18 et 19.*

Vide ibi notam 44.

XVI. Verum quoniam nos, ut supra diximus, schismatis tempus admonuit confessionibus tantis ac talibus D martyrum decreta conjungere constitutionesque sanctissimas amicorum Dei gestis superioribus catenare, necessario breviter cuncta quæ martyres in carcere ex auctoritate legis divinæ sanxerunt, servandaque posteris reliquerunt, discurram, nec lapsorum superbiam atque audaciam traditorum in hac ipsa mea

BALUZII

XV. *Comam.* Editiones habent *collum*, omnino contra mentem proconsulis. Nam his infantem minis terrere volebat, quo modo si verbera minaretur aut præcipitium ex edito loco, non tamen periculoso. At colli amputatio ultra progreditur, nec inter minas pueriles censeretur potest. Melius igitur codex Colberlinus, qui *comam* habet. Sunt enim pueri amatores

festinatione præteream. Cogit enim me transcendere nihil gestorum fides, amor legis, Ecclesiæ status, salus publica, vita communis. His enim de rebus Ecclesia catholica quæ sit poterit recognosci, si habes pestifera traditorum nefandis actibus suis sententiaque martyrum omnibus sæculis declaretur. Postquam igitur supradictos martyres Christi exoptatus carcer recepit, confessores qui priores illic detrusi fuerant, victricibus palmis triumphales dexteram venientibus adjucebant. Veniebant præterea ad eundem locum et ex diversis Provinciæ partibus alii quoque quamplurimi confessores ; inter quos erant episcopi, presbyteri, diaconi, cæterique clerici, qui legem Domini asserentes, collectam dominicumque constanter et fortiter celebrabant, quique scripturas dominicas divinaque testamenta de flamma atque de incendio conservantes, seipsos diris ignibus cruciatibusque diversis, Machabæico more, pro divinis legibus obtulerunt.

XVII. Ea igitur tempestate, cum horridus carcer crassæque tenebræ intra se clausos retinerent testes fidelissimos Dei, et ingentia catenarum pondera devota membra vincirent, cum debilitaret fames, fatigaret sitis, frigus quateret, turba comprimeret, latera ipsa recenti unguarum laceratione disrupta ferverent, inter catenas et ferrum instrumentaque tormentorum ex auctoritate legis divinæ, quod sibi et posterisque martyribus conservarent, celebrantes concilium, cælestia decreta condebant. Vere enim vivus ille Spiritus sanctus confessorum mentes æternis aspirando et divinis colloquiis exercebat. Sed post crudelem tempestatem ac persecutionis horribiles minas, quibus christianam religionem tyrannica rabies infestaverat, quo iterum purior ac serenior christiani nominis pax æterna lucesceret, nec defuit traditorum omnium callidissima fraus conspiratioque pestiferorum naufragorum diabolica arte composita, quæ sub prætextu religionis religionem impugnet, fidem everteret, legem divinaque jura turbaret ; maxime cum etiam Mensurius Carthaginensis quondam episcopus recenti scripturarum traditione pollutus, scelere sui amentiam pejore cœpisset ferocia publicare : quippe qui combustorum veniam librorum a martyribus poscere atque implorare debuerat, ut delicta sua majoribus flagitiis cumularer, eo animo sæviebat in martyres quo divinas tradiderat leges. Etenim hic tyranno sævior, carnifice crudelior, idoneum scelere sui ministrum diaconum suum elegit Cæcilianum ; idemque lora et flagra cum armatis ante fores carceris ponit, ut ab ingressu atque aditu cunctos qui victum potumque in carcerem martyribus afferebant, gravi affectos injuria propulsaret. Et ce-

NOTÆ.

comarum suarum. Hinc Statii carmen de coma Earini.

XVI. Quæ deinceps sequuntur, quia manifestas calumnias continent in Mensurium episcopum Carthaginensem et diaconum ejus Cæcilianum, qui et ipse postea fuit episcopus Carthaginensis, ommissa sunt in secunda editione Surii et Henscheniana.

debantur à Cæciliano passim qui ad alendos martyres veniebant, sitientibus intus in vinculis confessoribus pocula frangebantur ante carceris limina, cibi passim lacerandi canibus spargebantur, jacebant ante carceris fores martyrum patres matresque sanctissimæ, et ab extremo conspectu liberorum excussi, graves nocte dieque vigilias ad ostium carceris exercebant. Erat fletus horribilis et acerba omnium qui aderant lamentatio, prohibere pios martyrum complexus, et divelli a pietatis officio christianos, Cæciliano sæviente tyranno et crudeli carnifice.

XVIII. Interea martyres Christi non carceris squalor, non viscerum dolor, non denique ulla rerum penuria commovebat; sed meritis jam Domino et confessione vicini direxerunt in posteros salutem, quæ communem christiani nominis progeniem ab omni recidiva communione traditorum secerneret, tali sub comminatione: *Si quis traditoribus communicaverit, nobiscum partem in regnis cælestibus non habebit.* Et hanc sententiam suam sancti Spiritus auctoritate conscriptam tali comparatione firmabant. *Scriptum est, in Apocalypsi: Quicumque adjecerit ad librum istum apicem unum aut litteram unam, adjiciat illi Deus innumerabiles plagas; et quicumque deleverit, delet partem ejus Dominus de libro vitæ. Si ergo additus apex unus, aut littera una dempta de libro sancto radicibus amputat, et sacrilegum facit, et subvertit auctorem, necesse est omnes eos qui testamenta divina legesque venerandas omnipotentis Dei et Domini nostri Jesu Christi profanis ignibus tradiderunt exurendas, æternis gehennæ ardoribus atque inexstinguibili igne torqueri. Et ideo, ut supra diximus, si quis traditoribus communicaverit, nobiscum partem in regnis cælestibus non habebit.* Hæc communicantes singuli ad passionis gloriam festinabant, supremaque testatione unusquisque martyrum cruore proprio consignabat. Exinde Ecclesia sancta sequitur martyres, et detestatur execratæ perfidiæ traditores.

XIX. Igitur cum hæc ita sint, quisnam est divini juris peritiam pollens, fide præditus, devotione præclarus, religione sanctus, qui judicis Dei memor veritatem ab errore discernat, a fide perfidiam disjungat, simulationemque fictam a certa et integra sanctitate recludat, separet a stante lapsam, ab integro vulneratum, a justo reum, ab innocente damnatum, a custode legis proditorem, a confessore Christi nominis negatorem, a martyre Domini persecutorem, et unum atque idem esse existimet et Ecclesiam martyrum et conventicula traditorum? Nemo scilicet, quoniam hæc inter se ita repugnant contrariaque sibi sunt ut lux tenebris, vita mortis, sanctus angelus diabolo, Christus antichristo, Paulo Apostolo dicente: *Quasi filiis dico, dilatamini et vos, et nolite conjungi cum infidelibus. Quæ est enim par-*

ticipatio justitiæ ad iniquitatem, aut quæ communicatio luminis ad tenebras, quæ particula est fidei cum infidei, quæ est autem conventio templi Dei cum simulacris? Vos autem templum Dei vivi estis. Dicit enim: Quia inhabitabo in eis et inambulabo, et ero illorum Deus, et ipsi erunt mihi populus. Propter quod discedite de medio eorum et separamini, dicit Deus omnipotens, et immundum ne tetigeritis, et ego recipiam vos, et ero vobis in patrem, et vos eritis mihi in filios et filias, dicit Dominus omnipotens (II Cor. vi). Quamobrem fugienda bonis et vitanda est semper religiosi conspiratio traditorum, hypocritarum domus, Pharisæorumque sententia. Utinam adoptiones filiorum filiarumque Dei in sancta Ecclesia spiritualiter nati digne succedant, et non alienis facinoribus immersi, pro luce tenebras et pro vita mortem, interitum sibi pro salute acquirant. Talis est enim Ecclesia Domini, quæ una semper singularisque contra sese et in partes duas dividi non potest, sed post teterrimam persecutionis noctem turbinesque pestiferos tyrannorum, ad deceptionem innocentium prædamque populorum diabolus versutia callidissimæ fraudis adinvenit; ut quos aperta persecutionis clade transvorare non valuit, nec in sacrilego sæculo idolorum servitio mancipandos delictorum nexibus in perpetuum perniciem potuit retinere, eos pollutis traditionibus jungens sibi, sub prætextu sanctissimæ religionis exstinguat. Denique illi falsi sacrorum ritus fictaque mysteria non tam in salutem quam in perniciem miserorum celebrantur, cum erigit altare sacrilegus, celebrat sacramenta profanus, baptizat reus, curat vulneratus, veneratur martyres persecutor, legit Evangelia traditor, hæreditatem cœli promittit divinatorum testamentorum exustor: quos Dominus increpat et objurgat in Evangelio dicens: *Væ vobis, Scribæ et Pharisæi hypocritæ, qui circuitis mare et aridam facere unum proselytum, et cum factus fuerit, facitis eum filium gehennæ dupliciter plus quam estis vos. (Matth. xxv.)* Et propheta polluta eorum sacrificia respuens ait: *Sacrificia eorum tanquam pannus illotus. Omnis qui tetigerit illum, inquinabitur (Ose. ix).* Sed et per Aggæum clarissimum Prophetarum: *Interroga, inquit Dominus, sacerdotes legem. Si acceperit homo carnem sanctam in summo vestimenti sui, et tetigerit summitas vestimenti ejus aliquam partem panis, vini, aut olei, si sanctificabitur? et dixerunt sacerdotes: Non. Et dixit Aggæus: Si tetigerit inquinatus in anima horum aliquid, si inquinabitur? Et dixerunt sacerdotes: Inquinabitur. Et dixit Aggæus: Sic et populus hic: et gens hæc coram me, dicit Dominus, et omnis quicumque accesserit illic, inquinabitur (Agg. ii).*

XX. Fugienda est ergo et execranda pollutorum omnium congregatio vitiosa, et appetenda omnibus

BALUZII NOTÆ.

XIX. *Pannus illotus.* Ita codex Colbertinus. Editiones habent, *panis luctus.* Quo etiam modo habetur apud Oseam in omnibus editionibus. Nescio autem unde orta sit hæc lectio in veteri codice. Sed eam confir-

mant sequentia; ubi pro eo quod in vulgatis Oseæ codicibus legitur, *omnes qui comedent eum contaminabuntur*, scriptum est in veteri codice, *omnis qui tetigerit illum inquinabitur.*

beatissimorum martyrum successio gloriosa, quæ est Ecclesia sancta, una et vera catholica, ex qua martyres profecti sunt, et a quibus divina testamenta servata sunt. Hæc enim sola persecutionis infestæ impetum fregit, hæc legem Domini usque ad effusionem sanguinis conservavit: in hac virtutes populi sancti Spiritus præsentia frequentantur, baptisma a Salvatore perficitur, vita perpetua reparatur. Semper enim illis propitius Deus adest, Dominus Christus collæatur, et gaudet Spiritus sanctus, in confessoribus victor, in martyribus triumphator. Postremo cum nec Mensurius, nec minister ejus Cæcilianus ab hac immani crudelitate cessare vellent, Anulino proconsule aliisque persecutoribus interim circa alia negotia occupatis, beati martyres isti, corporeis alimentis destituti, paulatim et per intervalla dierum naturali conditioni, famis atrocitate cogente, cesserunt et ad siderea regna cum palma martyrii migraverunt, præstante Domino nostro Jesu, qui cum Patre regnat in sæcula sæculorum. Amen.

EADEM ACTA

EX EDITIONE THEODERICI RUINART.

Ex mss. cod. S. Cornelii Compendiensi 1, Monasterii B. Petri de Pratellis 1, S. Benedicti Floriacensis 1, RR. PP. Cælestinorum parisiensium 1, RR. PP. Fulsiensium 1, et editionibus Baluziana et Bollandiana inter se collatis.

ADMONITIO THEODERICI RUINART

In acta ss. Saturnini et sociorum.

I. Quamvis Saturnini aliorumque martyrum, de quibus hic agimus, nomina apud sanctum Augustinum expressa non habeantur; nemo tamen dubitat, quin ii ipsi sint, quorum acta a Donatistis producta, et a catholicis ut germana agnita et recepta fuerunt in collatione Carthaginensi, quæ anno 411 inter episcopos catholicos et Donatistas habita est. His actis usi sunt catholici adversus Donatistas, ut ostenderent etiam tempore persecutionis concilium duodecim episcoporum congregari potuisse, quandoquidem tunc Christiani collectas et sacros conventus celebraverant. Id refert Augustinus in Breviculo collationis die 5, cap. 17: *Catholici, inquit, respondebant multo facilius duodecim homines in domum convenire potuisse eo tempore, quo etiam congregationes plebium fieri solebant, quamvis persecutione sæviante, sicut ipsis gestis martyrum monstrabatur, qui confitebantur in passionibus suis se collectam et dominicum egisse.*

II. Verum hæc acta, quæ tunc temporis pura et genuina habebantur, paulo post a Donatistis, ut consulum nomina tollerent, aliquatenus depravata fuere, qui adjunctis initio præfatione brevi, ac in fine longiori appendice, multas calumnias adversus Mensurium Carthaginensem episcopum aliosque catholicos, his inseruerunt. Remansere tamen integra ac intacta quæ de quæstionibus publicis a notariis ex-cepta fuerunt, aut saltem quæ ibi collector refert, ex Actis publicis, quod ipsemet attestatur, desumpta

sunt: quæ cum, ut ait Baronius, inoffenso percurri possint pede, detractis Donatistarum additamentis, ea proferre visum est. Si quis vero plura cupit, eruditissimum Baluzium adeat, qui tomo II Miscellaneorum integram Donatistæ auctoris collectionem exhibet. Porro hanc nostram editionem ad mss. codd. et editos simul inter se collatos adornavimus.

III. Tempus quo isti martyres passi sunt, ex Augustino discimus loco superius laudato, ubi consulum nomina, quæ nobis Donatistæ inviderunt, his verbis refert: *Gesta martyrum, quibus ostendebatur tempus persecutionis, consulibus facta sunt Diocletiano novies et Maximiano octies, pridie idus februarias, id est, anno 304, die 12 februarii, quo quidem die eorundem martyrum memoriam celebrat Usuardus, quam martyrologium Romanum die præcedenti, nescio qua de causa, consignavit. Sed ibi quæstionis quidem, non vero consummati martyrii tempus designatur, ut ex actis patet. De eorum enim morte nihil scimus præter ea quæ ab auctore Donatista his verbis referuntur: Anulino proconsule aliisque persecutoribus interim circa alia negotia occupatis, beati martyres isti corporeis alimentis destituti, paulatim et per intervalla dierum naturali conditioni, famis atrocitate cogente cesserunt, et ad siderea regna cum palma martyrii migraverunt, præstante Domino nostro Jesu, qui cum Patre, etc. His conformis est actorum titulus in codd. mss. Colbertino 1, Compendiensi et Pratellensi, quem ideo actis præmisimus. Et quidem in ipsis actis martyres in carcerem retrusi, passioni condignæ reservati, seu destinati passim dicuntur. Favet etiam donatistæ scriptori, quod hi sancti martyres non uno, sed diversis diebus, immo et mensibus in calendario Carthaginensi celebrentur. Nam Rogatus... kal. julii annotatur; Felix, Eva et Regiola 5 kal. septembris; Ampelius pridie kal. ejusdem mensis. Januarius... kal. octobris, et tandem Victoria... kal. novembris. Dubitari tamen potest an Januarius hic memoratus sit ex horum martyrum, de quibus nunc agimus, numero. Videtur enim esse Januarius Beneventanus episcopus, qui cum Susio, cujus festum in eodem calendario die sequenti celebratur, Puteolis prope Neapolim passus est. Sic et Victoria plures in Africa passæ sunt, ex quibus unam Augustinus laudat inter viginti martyres qui Hippone celeberrimam basilicam habebant, eamque cum Valeriana et Fidentio episcopo enumerat serm. 325, qui de iisdem 20 martyribus, inscriptus est.*

IV. Porro plures etiam martyres in Numidia occasione sacrorum librorum occubuisse discimus ex rescriptis Secundi Tigitiani episcopi ad Mensurium Carthaginensem, ubi, teste sancto Augustino in Breviculo collationis die 5, cap. 15. Secundus narrat in Numidia persecutores quæ egerint, et qui comprehensi, et Scripturas sanctas tradere nolentes, et multa mala passi, et gravissimis suppliciis excruciatii et occisi sunt. Hæc sub Floro contigere, quem Numidia persecutorem appellat Optatus lib. II ad Parmenianum.

ACTA

SANCTORUM SATURNINI, DATIVI ET ALIORUM PLURIMORUM
MARTYRUM IN AFRICA.

Ex codd. mss. et editis inter se collatis.

Incipiunt confessiones et actus martyrum Saturnini presbyteri, Felicis, Dativi, Ampelii, cæterorumque infra scriptorum, qui propter collectas et scripturas dominicas sub Anulino tunc proconsule Africæ die pridie idus februarii Carthagine Dominum confessi diversis locis temporibusque discretis beatissimum sanguinem profuderunt.

I. Temporibus Diocletiani et Maximiani bellum diabolus Christianis indixit isto modo ut sacrosancta Domini testamenta (Colb. sacramenta) scripturasque divinas ad exurendum peteret, basilicas dominicas subverteret, et ritus sacros cœtusque sanctissimos celebrari Domino prohiberet. Sed non tulit exercitus Domini Dei tam immane præceptum, sacrilegamque jussionem perhorruit; et mox fidei arma arripuit, descendit in prælium, non tam contra homines quam contra diabolum pugnaturus. Et quamvis tradendo gentilibus scripturas dominicas atque testamenta divina profanis ignibus comburenda, a fidei cardine cecidere nonnulli, conservando tamen eas, et pro ipsis libenter suum sanguinem effundendo, fortiter finire (*Ed. fecere*) quamplurimi, quique pleni Deo, devicto atque prostrato diabolo, victricem palmam in passione gestantes, sententiam in traditores atque in eorum consortes, qua illos ab Ecclesiæ communione rejecerant (*Pratel. rejicerent*) cuncti martyres proprio sanguine consignabant. Fas enim non fuerat ut in Ecclesia Dei simul essent martyres et traditores.

II. Advolabant igitur undique versum ad certaminis campum immensa agmina confessorum; et ubi quisque hostem reperiebat, castra illic dominica collocebat. Namque in civitate Abitinensi in domo Octavi Felicis, cum bellica caneret tuba, dominica signa gloriosi martyres erexerunt; ubique celebrantes ex more dominicum, a coloniæ magistratibus atque ab ipso stationario milite apprehenduntur, Saturninus presbyter cum filiis quatuor, id est, Saturnino juniore et Felice lectoribus, Maria, Sanctimoniali, Hilarione (*Boll. Hilariano*) infante, itemque Dativus,

NOTÆ THEODERICI RUINART.

II. *Reperiebat.* Ita cod. Comp. alii mss. cum editis, D *repererat.*

Abitinensi. Sic cum 2 mss. Henschenianis cod. Comp. At alii editi et mss. *Alutinensi*; et sic ubicumque in Actis hoc nomen repetitur. Porro Alutina, si urbs unquam fuit, ignota est: Abitina vero civitas est episcopalis in provincia proconsulari, cujus episcopi Victor et Maximus memorantur in collatione Carthag. Vide Augustin., lib. vii contra Donatist. et lib. iii contra epist. Parmeniani. Quin et concilio Carthag. sub S. Cypriano adfuit Saturninus episcopus ab Avitinis.

Octavi. Sic mss. Colbert. 1, Trevir. apud Henschenium et Cœlestin. At Comp. habet, *Octavii*. Cæteri mss. et editi, *Occani*.

Dominicum. Sic Comp. cum Boll. alij, *dominica sacramenta*.

A qui et Senator, Felix, alius Felix, Emeritus, Ampelius, Rogatianus, Quintus, Maximianus, Thelica, Rogatianus, Rogatus, Januarius, Cassianus, Victorianus, Vincentius, Cæcilianus, Restituta, Prima, Eva, Rogatianus, Givalius (*al. Guinalius*), Rogatus, Pomponia, Secunda, Januaria, Saturnina, Martinus, Dantus, Felix, Margarita, Major, Honorata, Regiola (*Boll. Regula*), Victorinus, Pelusius, Faustus, Dacianus, Matrona, Cæcilia, Victoria, Herectina, Secunda, item Matrona, Januaria: qui apprehensi producebantur alacres ad forum.

III. Ad hoc in primum certaminis campum prior Dativus ibat, quem sancti parentes candidum (*Baron. candidatum*) senatorem cœlesti curiæ genuerunt. Ibat etiam Saturninus presbyter numerosa vallatus B propagine liberorum; cujus partus partem sibi sociam martyrio destinavit, partem sui nominis pignus Ecclesiæ relinquebat. Hos agmen dominicum sequebatur, in quo fulgebat cœlestium splendor armorum, scutum fidei, lorica justitiæ, salvationis galea, et gladius bifrons (*al. vibrans*) sermo Dei: quorum præsidio fulti, spem victoriæ fratribus promittebant. Sed jam ad supradictæ civitatis pervenerunt forum. Ibi primum congressi, confessionis palmam magistratus elogio sustulerunt. In isto namque foro jam pro dominicis scripturis dimicaverat cœlum, cum Fundanus ipsius civitatis quondam episcopus scripturas dominicas traderet exurendas: quas cum Magistratus sacrilegus igni apponeret, subito imber sereno cœlo diffunditur, ignis scripturis sanctis admotus extinguitur, grandines adhibentur, omnisque ipsa regio pro scripturis dominicis, elementis furentibus, devastatur.

IV. De hac igitur civitate martyres Christi exoptata prima vincula susceperunt, directique ad Carthaginem, alacres ac læti per totum iter hymnos Domino canticaque psallebant. Qui cum ad officium Anulini tunc proconsulis pervenirent, starentque in acie constanter ac fortiter, sævientis impetus diaboli dominica constantia retundebant. Sed cum non contra omnes simul milites Christi diabolica rabies prævaleret, singulos in certamina postulavit. Quorum certaminum pugnas non tam meis exequar quam martyrum dictis; ut et sævientis hostis audacia in tormentis at-

Æva. Boll. *Primava*. At legendum* *Prima, Eva*, ut ex mss. patet, et ex kalendario Carthaginensi, ubi in kal. sept. sic habetur, *Felicis, Eva et Regiolæ*. Baron. et Surius pro *Eva*, habent *Fua*. Cod. Floriac. *Euva*.

Dantus. Bar. *Datus*. Baluz. *Elautus*, mss. Foliensis et Pratel., *Clautus*.

Major. Videntur esse diversæ Margarita et Major. Non enim est altera Margarita.

Victorinus. Baluz. cum mss. Ful. et Pratel. *Victorianus*.

Herectina. Boll. hic *Heredina*. In titulo, *Beredina*. ms. Pratel. *Heeretina*.

Item. Soli Boll. habent, *item*. Unde Baluz. *secunda Matrona*, quasi altera Matrona.

III. *Ipsius.* Soli Boll. habent, *ipsius*.

que in ipsa sacrilega invectione noscatur, et Christi Domini præpotentis virtus in tolerantia martyrum atque in ipsa confessione laudetur.

V. Cum igitur ab officio proconsuli offeruntur, suggeriturque quod a magistratibus Abitinensium transmissi essent Christiani qui contra interdictum imperatorum et Cæsarum collectam et dominicum celebrassent, primum proconsul Dativum interrogat cujus esset conditionis et utrum collectam fecisset: qui cum se christianum et in collecta fuisse profiteretur, auctor ab ipso collectionis sanctissimæ postulatur; statimque jubetur officium eundem in equuleum sublevare extensumque unguis præcidi. Sed cum carnifices jussa crudelia atroci velocitate complerent, starentque sævientes in dictis (*Comp. in diguitis*) et denudatis ad vulnera martyris lateribus, erectis unguis imminerent, subito sese per medium Thelica fortissimus martyr tormentis objecit (*al. subjecit*), et clamavit: Christiani sumus nos, Nos, inquit, collegimus. Statimque proconsulis furor exarsit, et ingemiscens, spiritali gladio graviter vulneratus, martyrem Christi gravissimis ictibus tutudit, in equuleum suspensum extendit, unguis perstridentibus lanjavit. At contra gloriosissimus Thelica martyr media de ipsa carnificum rabie hujusmodi preces Domino cum gratiarum actione effundebat: Deo gratias. In nomine tuo, Christe Dei Fili, libera servos tuos.

VI. Talia precanti proconsul, Quis est, inquit, auctor tecum congregationis vestræ? Qui crudelius sæviente carnifice clara voce respondit: Saturninus presbyter et omnes. O martyrem primatum omnibus dantem! Non enim presbyterum fratribus prætulit, sed presbytero fratres confessionis consortio copulavit. Quærente igitur proconsule Saturninum, ostendit, non quod illum prodiderit, quem secum adversus diabolum pariter dimicare cernebat, sed ut illi panderet integre se celebrasse collectam, quando cum ipsis etiam presbyter fuerat. Manabat igitur cum voce sanguis Dominum deprecantis, et præceptorum Evangelii memor, inimicis suis veniam martyr inter ipsa corporis sui laniamenta poscebat. Inter ipsos namque vulnerum gravissimos cruciatus, tortores pariter et proconsulem his vocibus exprobrabat. Injuste facitis, infelices, contra Deum facitis. Deus altissime, noli illis consentire ad hæc peccata. Peccatis, infelices, adversus Deum facitis. Custodite præcepta Dei altis-

simi. Injuste agitis, infelices, innocentes laniatis. Non sumus homicidæ, non fraudem fecimus. Deus, miserere. Gratias tibi ago. Pro nomine tuo, Domine, da sufferentiam. Libera servos tuos de (*al. in*) captivitate hujus sæculi. Gratias tibi ago, nec sufficio tibi gratias agere. Et cum ictibus unguularum concussa fortius latera sulcarentur, profluensque sanguinis unda violentis tractibus emanaret, proconsulem sibi dicentem audivit: Incipies sentire quæ vos pati oporteat. Et adjecit: Ad gloriam. Gratias ago Deo regnorum. Apparet regnum æternum, regnum incorruptum. Domine Jesu Christe, christiani sumus, tibi servimus; tu es spes nostra, tu es spes christianorum. Deus sanctissime, Deus altissime, Deus omnipotens tibi laudes pro nomine tuo reddimus, Domine Deus omnipotens. Cui talia oranti cum a diabolo per judicem diceretur, custodire te oportuit jussionem imperatorum et Cæsarum, defatigato jam corpore, forti atque constanti sermone victor animo proclamavit: Non curo nisi legem Dei, quam didici. Ipsam custodio, pro ipsa moriar, in ipsa consummor, præter quam non est alia. Talibus itaque dictis gloriosissimi martyris in suis tormentis magis ipse Anulius torquebatur: cujus tandem rabies ferocitate saginata, Parce, inquit, reclusumque in carcerem passioni condignæ martyrem destinavit.

VII. Post hunc Dativus a Domino in certamine erigitur, qui Thelicæ fortissimum prælium de proximo cominus cum penderet equuleo spectaverat extensus: idemque cum se voce sæpius repetita christianum esse, et collectam fecisse fortiter proclamaret, emersit Fortunatianus sanctissimæ martyris Victorix frater, vir sane togatus, sed a religionis christianæ sanctissimo cultu ipsis temporibus alienus; qui suspensum in equuleo martyrem profanis vocibus hactenus arguebat: Hic est, ait, o Domine, qui per absentiam Patris nostri, nobis hic studentibus, sororem nostram Victoriam seducens, hinc de splendidissima Carthaginis civitate una cum Secunda et Restituta ad Abitinensem coloniam secum usque perduxit, quique numquam domum nostram ingressus est nisi tunc quando quibusdam persuasionibus puellares animos illiciebat. Sed non tulit Victoria clarissima martyr Domini collegam et commartyrem suum falso appeti senatorem, statimque christiana libertate prorumpens, Nullius, inquit, persuasione profecta sum, nec cum ipso ad Abitinas veni. Hoc possum per cives pro-

NOTÆ THEODERICI RUINART.

V. *Dominicum*. Sic cod. *Comp.* et recte ut patet non solum ex num. 7 et 8, infra; sed ex ipsomet Augustino in Breviculo collationis die in, cap. 47: *Sicut ipsis gestis martyrum monstrabatur, qui confitebantur in passionibus suis se collectam et dominicum egisse. Utrumque distinguere videtur Tertull., lib. de Fuga: Sed quomodo colligenus? quomodo dominica solemnitas celebrabimus? Collecta cuilibet conventui competit; dominicum vero designat sacra mysteria.* Cyprian. epist. ad Cæciliam: *Numquid ergo dominicum post cœnam celebrare debemus, ut sic mysticum calicem,* etc. Porro Boll. habent, *collectam sive dominicum;* alix edit. et mss. *collectam dominicam.*

Præcidi. Sic *Comp.*, alii mss. et edit., *Præparare*. Officii nomine designantur publici ministri, qui proconsulibus, præsidibus aut magistratibus in publicis muniis inserviebant; hinc officiales.

Thelica. *Comp.* et *Cœlest. Taxelita*. Prætell. *Talexita*; et sic deinceps, licet in generali enumeratione, ut cæteri, habeant *Thelica*.

VI. *Victor animo*. Boll. *victrix anima*. Baron. autem et Surius *sermone victor proclamavit*.

VII. *Fortunatianus*. Nomen non exprimitur apud Baron., Sur. et Baluz. nec in mss. Fuliensi et Prætell. Aliqui codd. habent *Fortunatus*.

hæc. Omnia mea sponte atque voluntate perfeci. Nam et in collecta fui, et dominicum cum fratribus celebravi, quia christiana sum. Tunc impudens advocatus maledicta exaggerabat in martyrem. Et contra martyr gloriosus de equuleo cuncta vera responsione solvebat. Inter hæc Anulinus ardescens premi ungulas in martyrem jubet. Statim carnifices nuda præparataque ictibus latera cruentis vulneribus invenerunt. Advolabant truces manus jussis velocibus leviores, secretaque pectoris, disruptis cutibus visceribusque divulgis, nefandis aspectibus profanorum annexa crudelitate pandebant. Inter hæc martyris mens immobilis perstat; et licet membra rumpantur, divellantur viscera, latera dissipentur, animus tamen martyris integer inconcussusque perdurat. Denique dignitatis suæ memor Dativus, qui et senator, tali voce preces Domino sub carnifice rabiente fundebat: O Christe Domine, non confundar. His dictis, beatissimus martyr quod a Domino poposcerat, tam facile meruit quam breviter postulavit.

VIII. Denique mox proconsulis mente concussa, lingua, Parce, prosilivit (*id est dixit*). Cessare carnifices. Fas enim non erat martyrem Christi in commartyris suæ Victorie causa torqueri. Namque cum contra eum etiam Pompeianus suspicionis indignæ sævus accusator accederet, calumniosamque conjungeret actionem, despectus a martyre est et retusus (*al. codd. percussus*). Quid agis hoc in loco, diabole? Quid contra martyres Christi adhuc usque conaris? A Senatore Domini ac martyre et potestas simul et forensis rabies superata est. Sed quoniam debuerat clarissimus martyr etiam pro Christo torqueri, cum interrogatus utrum in collecta fuisset, profiteretur constanter et diceret cum collecta fuisset se supervenisse et dominicum cum fratribus congrua religionis devotione celebrasse auctoremque ejusdem collectionis sanctissimæ non (*in al. deest non*) unum fuisse, in sese proconsulem rursus acrius excitavit; cujus recrudescente sævitia, geminata martyris dignitas iterato unguibus sulcantibus exaratur. At martyr inter vulnerum cruciatu sævissimos pristinam suam repetens orationem, Rogo, ait, Christe, non confundar. Quid feci? Saturninus est presbyter noster.

IX. Ejus cum latera, duri truciisque carnificis magistra crudelitate monstrante, aduncis unguibus raderent, Saturninus presbyter ad prælium postulatur: quique cælestis regni contemplatione considerans parva admodum ac levia suos commartyres sustinere, congregari etiam ipse taliter cœpit. Nam dicente proconsule: Tu contra jussionem imperatorum et Cæsarum fecisti, ut hos omnes colligeres, respondit presbyter Saturninus, Domini Spiritu suggerente: Securi Dominicum celebravimus. Proconsul ait: Quare? Respondit: Quia non potest intermitteri domini-

cum. Qui mox ut hæc dixit, contra Dativum statim jubetur aptari. Spectabat interea Dativus lanienam corporis sui potius quam dolebat; et cujus ad Dominum mens animusque pendebat, nihil dolorem corporis aestimabat; sed tantum ad Dominum precabatur dicens: Subveni, rogo, Christe, habe pietatem, serva animam meam, custodi spiritum meum ut non confundar. Rogo, Christe, da sufferentiam. Cui cum a proconsule diceretur: Ex hac splendidissima civitate magis debueras alios ad bonam mentem vocare, et non contra præceptum imperatorum et Cæsarum facere, fortius atque constantius acclamabat: Christianus sum. Qua voce diabolus superatus, Parce, inquit. Simulque illum in carcerem trudens, passioni condignæ martyrem reservavit.

X. At vero presbyter Saturninus recenti martyrum sanguine delibutus (*al. delibuto*), cum penderet in equuleo, admonebatur in eorum fide persistere in quorum cruore perstabat. Hic cum interrogaretur utrum auctor ipse esset et omnes ipse adunasset, et diceret, Etiam, ego præsens in collecta fui, Emeritus lector ad certamen exiliens, congregante presbytero, Ego sum auctor, inquit, in cujus domo collectæ factæ sunt. At proconsul qui jam toties victus fuerat, impetus Emeriti perhorrebat; et tamen in presbyterum versus, Quare contra præceptum faciebas, inquit, Saturnine? Cui Saturninus, Intermitti dominicum non potest, ait. Lex sic jubet. Tunc proconsul: Non tamen debuisti prohibita contemnere, sed observare potius, et non rem facere contra præceptum imperatorum. Et meditata jamdiu in martyribus voce, tortorem sævire commonuit; cui non pigro paretur obsequio. Nam carnifices in senile corpus presbyteri ruunt, et grassante rabie, rupta nervorum connexionem, discernunt illud in gemiscenda supplicia et novi generis in sacerdotem Dei exquisita tormenta. Videres quasi in pabulum vulnerum fame rabida sævire carnifices, apertisque visceribus, ad horrorem videntium inter ruborem sanguinis, ossa nudata palere, et ne inter moras torquentium, exclusa anima corpus supplicio pendente desereret, tali voce Dominum presbyter precabatur: Rogo, Christe, exaudi me. Gratias tibi ago, Deus: Jube me decollari. Rogo, Christe, miserere. Dei Fili subveni. Cui proconsul: Quare contra præceptum faciebas? Et presbyter, Lex sic jubet, lex sic docet, inquit. O admiranda satis ac prædicandi presbyteri doctoris divina responsio! Legem sanctissimam etiam in tormentis presbyter prædicat, pro qua libenter supplicia sustinebat. Legis denique voce deterritus Anulinus, Parce, inquit; eumque in custodiam carceris redigens, exoptato supplicio destinavit.

XI. At vero Emerito applicito: In tua, inquit proconsul, domo collectæ factæ sunt contra præcepta

NOTÆ THEODERICI RUINART.

VIII. *Parce*. Aliæ edit. *Lingua volente parcere*. Codd. *Fulienis*. et *Comp. proconsul.... linguae volenti parcere*; Baluz. *volenti*.

Inquit. Boll. addunt, *secundum quod profiteris*.

Comp. pro profitaris, habet, *poteras*.

X. *Commonuit*. Baluz. et Prætell. *terrorem iræ suæ commovit*.

imperatorum? Cui Emeritus sancto Spiritu inundatus: In domo mea, inquit, egimus dominicum. At ille: Quare permittebas, ait, illos ingredi? Respondit: Quoniam fratres mei sunt, et non poteram illos prohibere. Sed prohibere, inquit, illos debuisti. At ille: Non poteram (*al. potui*), quoniam sine dominico non possumus. Statim etiam ipse in equuleo iubetur extendi, extensusque vexari. Qui cum validos ictus innovato carnifice pateretur: Rogo, ait, Christe, subveni mihi. Contra præceptum Dei facitis, o infelices! Et interloquendo proconsul, Non oportuerat te, inquit, eos suscipere. Respondit: Non poteram nisi susciperem fratres meos. At proconsul sacrilegus, Sed prior, inquit, erat jussio imperatorum et Cæsarium. Contra religiosissimus martyr, Deus, inquit, major est, non imperatores. Rogo, Christe, tibi laudes refero. Christe Domine, da sufferentiam. Cui talia precanti hæc proconsul injecit: Habes ergo scripturas aliquas in domo tua? Et respondit: Habeo, sed in corde meo. Et proconsul, In domo tua, inquit, habes, an non? Emeritus martyr ait: In corde meo illas habeo. Rogo, Christe, tibi laudes. Libera me, Christe, patior in nomine tuo. Breviter patior, libenter patior. Christe Domine, non confundar. O martyrem Apostoli memorem, qui legem Domini conscriptam habuit, non atramento, sed Spiritu Dei vivi, non in tabulis lapideis, sed in tabulis cordis carnalibus. O martyrem legis sacræ idoneum diligentissimumque custodem, qui traditorum facinus perhorrescens, scripturas dominicas, ne perderet, intra secreta sui pectoris collocavit. Quo cognito, proconsul: Parce, inquit. Ejusque professionem in memoriam una cum cæterorum confessionibus redigens, Pro meritis vestris omnes, inquit, secundum confessionem vestram pœnas meritas persolvatis.

XII. Sed jam serina rabies ore cruento tormentis martyrum saginata languebat. Sed cum Felix nomine et passione processisset in prælium, aciesque Domini omnis incorrupta invictaque perstaret, tyrannus mente prostratus, voce demissus, anima et corpore dissolutus, Spero vos, inquit, hanc partem potius eligere, qua possitis vivere, ut jussiones conservetis. Contra quæ confessores Domini, invicti martyres Christi, tamquam ex uno ore dixerunt: Christiani sumus, non possumus nisi Domini legem sanctam usque ad effusionem sanguinis custodire. Qua voce percussus inimicus Felici dicebat: Non quero utrum christianus sis, sed an collectam feceris, vel scripturas aliquas habeas. O stulta judicis et ridenda interrogatio! Christianus, inquit, utrum sis tace. Et addidit: Si in collecta fuisti? Responde: Quasi christianus sine dominico esse possit, aut dominicum sine christiano celebrari. An nescis, Satanas, in dominico

A christianum et in christiano dominicum constitutum, ut nec alterum sine altero valeat esse? Cum nomen audieris, frequentiam Domini discite; et cum collectam audieris, nomen agnosce. Denique cognosceris a martyre et rideris, tali responsione confunderis. Collectam, inquit, gloriosissime celebravimus, ad scripturas dominicas legendas in dominicum convenimus semper. Qua confessione confusus graviter Anulinus, fustibus cæsum exanimem, cœlesti concilio, martyrem properantem ad siderea tribunalia, expleta passione, consociat. Sed felicem alius sequitur Felix nomine pariter et confessione atque ipsa passione consimilis. Pari etenim virtute congressus, etiam ipse fustium illusione quassatus, animam in tormenta carceris ponens, superioris Felicis est martyrio copulatus.

XIII. Post hos suscepit certamen Ampelius custos legis, scripturarumque divinarum fidelissimus conservator. Hic quærenti proconsuli an in collecta fuisset, hilaris atque securus alacri voce respondit: Cum fratribus feci collectam, dominicum celebravi; et scripturas dominicas habeo mecum, sed in corde meo conscriptas. Christe, tibi laudes refero. Exaudi, Christe. Qui cum hæc dixisset, cervicibus contusus, in carcerem quasi jam in dominicum tabernaculum lætus cum fratribus relegatur (*al. religatur*). Hunc sequitur Rogatianus: qui confessus Domini nomen, supradictis fratribus jungebatur illæsus. Quintus vero applicitus, nomen Domini egregie magnificeque confessus, cæsus fustibus in carcerem truditur, condigno martyrio reservatus. Hunc sequebatur et Maximianus, in confessione par, in congressione consimilis, in victoriæ triumphis æqualis. Post quem junior Felix spem salutemque christianorum dominicum esse proclamans, cum similiter etiam ipse fustibus cæderetur, Ego, inquit, devota mente celebravi dominicum, collectam cum fratribus feci, quia christianus sum. Qua confessione supradictis fratribus meruit etiam ipse sociari.

XIV. At junior Saturninus, martyr Saturninⁱ presbyteri sancta progenies, in certamen optatum festinus accessit, appropereans patris virtutibus gloriosissimis adæquari. Cui cum proconsul furibundus diabolo suggerente dixisset: Et tu, Saturnine, interfuisti? Respondit Saturninus: Christianus sum. Non a te quero hoc, ait, sed utrum egeris dominicum. Cui respondit Saturninus: Egi dominicum, quia Salvator est Christus. Quo nomine Salvatoris audito, Anulinus exarsit, et in filium patrium instaurat equuleum. Extensoque Saturnino: Quid, inquit, Saturnine, profiteris? Vides ubi positus sis. Habes scripturas aliquas? Respondit, Christianus sum. Proconsul vero ait: Ego quero an conveneris, et an scripturas ha-

NOTÆ THEODERICI RUINART.

XI. *Memoriam*. Hic memoriæ nomine videtur intelligi codex in quo describebantur causæ forenses, quæ coram proconsule agebantur. Hinc memoriales dicti qui ejusmodi instrumenta servabant. De memorialibus videsis Glossar. Cangii.

XII. *Confusus*. Boll. *qua professione concussus*.

Ad siderea. Boll., *prope ante ipsa tribunalia*.

XIII. *Maximianus*. Boll. et Comp. *Maximus*.

beas? Respondit, Christianus sum. Aliud non est A nomen quod post Christum oporteat nos sanctum observare. Qua confessione diabolus inflammatus: Quoniam permanes, inquit, in obstinatione tua, etiam tormentis oportet te affici. Dic an aliquas Scripturas habeas? Et ad officium dixit: Vexa illum. Ibant in adolescentis latera paternis vulneribus lassati tortores, et adhuc humectantem in unguis patrium sanguinem cognato filii cruori miscabant. Videres per hiantium vulnerum sulcos de lateribus nati, antea genitoris sanguinem fluere, et cruorem filii paterno permixtum unguis rostantibus emanare. At juvenis genuini (Ed. gemini) sanguinis admixtione recreatus, medelam potius quam tormenta sentiebat et, recepta in tormentis fortitudine, fortissimis vocibus exclamabat: Scripturas dominicas habeo, sed in B corde meo. Rogo, Christe, da sufferentiam. Spes est in te. (Ed. vitæ) Anulinus inquit: Quare contra præceptum faciebas? Respondit: Quia christianus sum. Quo audito, parce, inquit. Et statim cessante tormento, in patrium consortium relegatur.

XV. Interea mergebat (f. vergebat) in noctem horis labentibus dies, et consumptis cum sole tormentis, defecit atra (Boll. defatigata) tortorum rabies, et cum sui iudicis crudelitate languebat. Sed legiones dominicæ, in quibus Christus, perpetuum lumen, annorum cœlestium corusco splendore fulgebat, fortius atque constantius in certamina prosiliebat. Cum vero adversarius Domini tot martyrum præliis gloriosissimis victus, tantisque ac talibus congressionibus superatus, desertus a die, comprehensus a C nocte, deficiente jam carnificum rabie, profligatus cum singulis congredi ulterius non valeret, totius exercitus Domini animos percontatur, devotasque confessorum mentes tali interrogatione propulsat: Vidistis, inquit, eos qui perseveraverunt, quid sustinuerunt, vel quid in sua confessione perstantes adhuc habeant sustinere. Et ideo qui vult vestrum ad indulgentiam pervenire, ut salvus esse possit, profiteatur. Ad hæc confessores Domini, gloriosi martyres Christi, læti ac triumphantes simul, non ex proconsulis dictis, sed ex victoria passionis Spiritu sancto ferventes, fortius clariusque tamquam uno ex ore dixerunt: Christiani sumus. Qua voce prostratus est diabolus, et concussus (al. concidit). Anulinus confususque, omnes in carcerem trudens, sanctos illos martyrio D destinavit.

XVI. Et ne devotissimus feminarum sexus florentissimusque sacrarum virginum chorus certaminis tanti gloria privaretur, omnes feminae, Christo Domino auxiliante, in Victoria congressæ sunt et coronatæ. Etenim Victoria sanctissima feminarum, flos virginum, decus et dignitas confessorum, honesta

natalibus, religione sanctissima, moribus temperata, in qua naturæ bonum candida pudicitia relucebat, respondebatque pulchritudini corporis fides pulchrior mentis et integritas sanctitatis, ad secundam palmam restitutam se in Domini martyrio lætabatur. Huic namque ab infantia jam clara pudicitia signa fulgebant, et in rudibus jam annis apparebat rigor castissimus mentis, et quædam dignitas futuræ passionis. Denique postquam plena virginitas adultum ætatis tempus explevit, cum puella nolens et reluctans in nuptias a parentibus cogeretur, invitæque sibi traderent sponsum parentes, ut prædonem fugeret, clam sese per præceps puella dimittit, aurisque famulantibus supportata, incolumis gremio terræ suscipitur. Neque fuerat postmodum etiam pro Christo Domino passura, si pro sola tunc pudicitia moreretur. Liberata igitur nuptialibus tædis, illusoque simul cum parentibus sponso, media pene de ipsa nuptiarum frequentia prosiliens, ad ædem pudicitia portumque pudoris Ecclesiam intacta virgo confugit, ibique consecrati Deo dicatque capitis in perpetua virginitate sacratissimum crinem inconcusso pudore servavit. Hæc ergo ad martyrium properans, florem pudicitia palmam triumphali dextera præferebat. Namque interroganti proconsuli quid profiteretur, clara voce respondit: Christiana sum. Et cum a Fortunatiano fratre togato ejusque defensore vanis argumentationibus mente capta esse diceretur, Victoria respondit: Mens mea est, nunquam mutata sum. Ad hæc proconsul: Vis ire, inquit, cum Fortunatiano fratre tuo? Respondit: Nolo, quia christiana sum; et illi sunt fratres mei qui præcepta Dei custodiunt. O puellam divinæ legis auctoritate fundatam! O virginem gloriosam æterno Regi merito consecratam! O beatissimam martyrem evangelica professione clarissimam, quæ dominica voce respondit: Hi sunt fratres mei qui præcepta Dei custodiunt. Quibus auditis, Anulinus deposita iudicis auctoritate, ad puellæ persuasionem descendit. Consule tibi, inquit. Vides enim fratrem tuum providere cupientem salutem tuam. Cui martyr Christi: Mens mea est, inquit, nunquam mutata sum. Nam et in collecta fui, et dominicum cum fratribus celebravi, quia christiana sum. Mox cum hæc Anulinus audisset, furis agitatus exarsit, et puellam sacratissimam, martyrem Christi in carcerem una cum cæteris relegans, passioni omnes dominicæ reservavit.

XVII. Sed Hilarianus adhuc supererat, unus de natis presbyteri martyris Saturnini, qui ætatem suam parvulam ingenti devotione vincebat. Hic patris fratrumque triumphis approperans jungi, diras tyrannidas non tam exhorruit quam in nihilum duxit. Huic cum diceretur: Patrem tuum aut fratres tuos se-

NOTÆ THEODERICI RUIART.

XVI. *Fugeret.* Baluz. et aliquot mss., *invitanque traderesponso prædo suggereret.*

Crinem. Hinc colligit Baluzius, virginitatem professas tunc comam non deposuisse. Idem probatur ex Optato, lib. vi, et Ambrosio ad Virgineum lapsam,

cap. 8. Alia erat consuetudo in Ægypto et Syria, ut refert Hieronymus epistola ad Sabinianum. De hac re vide Menardum nostrum in notis ad Sacramentarium Gregorianum, pag. 212, et Hist. monastic. Orientis lib. 1, cap. 12.

entus es? subito brevi de corpore vox juvenilis auditur et angustum pueri pectus ad confessionem Domini totum aperitur in voce respondentis: Christianus sum, et mea sponte atque voluntate cum patre meo et cum fratribus feci collectam. Audiebas patris Saturnini martyris vocem per dulcis filii meatus exire, et confitentem Christum Dominum linguam de fratris exemplo securam (*al. ed. et mss. secuturam*). Sed proconsul stultus, non intelligens contra se non homines, sed Deum in martyribus dimicare, nec quia in puerilibus annis ingentes animos sentiebat, putabat puerum tormentis infantie posse terri. Denique amputabo, inquit, et comam tibi et nasum et auriculas, et sic te dimitto. Ad hæc Hilarianus puer, patris fratrumque virtutibus gloriosus, qui jam didicerat a majoribus suis tormenta contemnere, clara voce respondebat: Quidquid facere volueris, fac, quia christianus sum. Mox in carcerem recipi etiam ipse iubetur; ingentique cum gaudio vox Hilariani auditur dicentis: Deo gratias. Hic certaminis magni pugna perficitur, hic diabolus superatur et vincitur, hic martyres Christi de passionibus futuræ gloriæ æterna congratulatione lætantur.

ANNO DOMINI 514 (1).

GESTA PURGATIONIS FELICIS EPISCOPI
APTUNGITANI,

QUI ORDINAVIT CÆCILIANUM EPISCOPUM CARTHAGINENSEM,
HABITA CARTHAGINI APUD ÆLIANUM PROCONSULEM
AFRICÆ, VOLUSIANO ET ANNIANO COSS.

*Edita a Papirio Massono necnon ad finem Optati et
a Baluzio Miscell., t. II, p. 81, ex veteri ms. olim
Bibl. Thuanæ, nunc Colbertinæ.*

MONITUM BALUZII AD ACTA PURGATIONIS FELICIS
EPISCOPI, ETC.

Unicum exemplar vetus istorum actorum habuimus ex bibliotheca Thuanæ, illud ipsum nimirum ex quo collationem Carthaginensem et hæc gesta superiori sæculo desinente edidit Papirius Massonus. Et ille quidem ea postposuerat actis purgationis Cæciliani, ordinem fidemque ejusdem veteris exemplaris secutus. Sed et tempus repugnat, et auctoritas sancti Augustini, qui cum in eundem errorem incidisset, docuit postea lib. II *Retractat.* cap. 27 absolutionem Felicis præcedere debere. « Absolutionem, inquit, Felicis Aptungensis ordinatoris Cæciliani non hoc ordine posuimus quo postea nobis claruit Consulibus diligenter inspectis, sed tamquam post Cæcilianum fuerit abso-

(1) Sed quæ ibi narrantur, pertinent ad ea quæ gesta sunt tempore persecutionis, anno 503 et 504.

lutus, cum ante sit factum. » Quo loco respicere eum ad hæc gesta Felicis et Cæciliani satis constat. Item idem Augustinus in *Breviculo diei tertiæ* cap. 24: « Inveniet posterius ab imperatore Constantino absolutum esse Cæcilianum quam Felicis causam ab Æliano proconsule discussam atque purgatam. » Sed id tamen intelligendum est de secunda ac tertia Cæciliani absolutione, non autem de prima, qua Cæcilianus absolutus est in concilio Romano, ut recte notat Henricus Valesius in dissertatione de schismate Donatistarum cap. 11. Nam ita docet nos ipse Augustinus in epistola 152, nomine concilii Cirtensis scripta ad Donatistas: « Nam et ordinem Consulium et dierum qui expressus est si quis nunc diligenter advertat, inveniet primo Cæcilianum episcopali iudicio fuisse purgatum. Deinde non multo post Felicis Aptungensis causa ab Æliano Proconsule examinata est, ubi eum constitit innocentem, in qua causa ad comitatum mitti iussus est Ingentius. Et longe postea ipse Imperator causam inter partes cognovit atque finivit. » Vide eundem in libro de unico baptismo contra Petilianum cap. 16, et in libro ad Donatistas post collationem cap. 35. Recte præterea observat idem Valesius maximam partem horum gestorum proconsularium temporis injuria periisse, priorem videlicet, in qua acta municipalia et interrogationes ac professiones curatorum ac stationarii continebantur. Hæc autem ab imperatore Constantino ita fieri iussa sunt, ut omnis criminandi occasio adimeretur Donatistis, qui de synodo Romana sive de Melchiadis Papæ iudicio frequentissime apud Constantinum conquesti, affirmabant non omnem causam ab episcopis illic auditam fuisse. Nam Melchiades silentio transmiserat Felicem episcopum Aptungitanum et reliquos ordinatores Cæciliani, quos Donatistæ dicebant reos esse traditionis. Itaque imperator volens, ut dixi, omnem criminandi ansam ipsis adimere, mandavit Vero, ut vocatur apud sanctum Augustinum, seu potius Lucrino Verino agenti vicariam præfecturam per Africam ut de crimine traditionis, quod Felici objiciebatur, diligenter inquireret. Cum vero ille iussionem principis exequi cœpisset, incommoda valetudine tentus, ut ad Probianum scribit Constantinus, necessario postea abstinuit a cognitione ejusdem negotii. Quare Ælianus proconsul Africæ *partibus ejus functus, id negotium ad examen suum atque iussionem credidit esse revocandum*, ut ait Constantinus. Ex quibus verbis colligitur Æliani partes vicarii non suscepisse mandato principis, ut putavit Valesius, sed propria sponte, ob repentinum videlicet Vicarii morbum: quamquam sententia viri clarissimi juvari posset ex libro primo Optati, ubi scriptum est Constantinum ad Æliani proconsulem scripsisse *ut remotis necessitatibus publicis de vita Felicis Aptungitani publice*

BALUZII NOTÆ.

XVII. *Comam*. Sic Baluz. ex cod. Colb. Consentiant *codd.* Ful. et Pratell. At. edit. habent, *collum*, sed qui collo amputato posset dimitti? Cod. Com., *Amputabo tibi nasum*.

Lætantur. Multa sequuntur contra Mensurium et Cæcilianum ejus diaconum postea in sede Carthaginensi successorem a Donatistis conficta, quæ ideo omittimus.

quæretur, et ex Augustini epistola CLXII, in qua scriptum est Felicem Aptungitanum ad ejusdem Principis jussionem proconsularibus gestis fuisse purgatum. Verum hæc verba sic accipienda sunt ut quoniam Constantinus ad Verinum Vicarium scripserat de inquisitione criminum quæ Felici objiciebantur, et is morbo impeditus est sacræ jussioni parere, Ælianus proconsul, qui partibus ejus functus, cognitionem et iudicium istius causæ suscepit, ad ejusdem principis jussionem fecisse dicatur, quia rem fecit quam princeps jusserat, tamenetsi specialia ad eum rescripta non emanassent. Nam quomodo fieri potest ut sat cito post morbum Verini, quem evenisse postremis diebus mensis Januarii aut sub initium Februarii colligi non absurde potest ex lege primi codicis Theodosii. *Decuratoribus Kalendarii*, quomodo, inquam, fieri potest ut sat cito de hoc morbo admoneri potuerit Constantinus ut novum ejus rescriptum ex Gallia ad Ælianium pervenire potuerit ante diem 15 kalendas Martias? Itaque necesse est, ut dixi, verba Optati et Augustini benigne interpretari, ita nimirum ut Ælianus

A de causa Felicis cognoverit auctoritate rescripti dati ad Verinum Vicarium, cujus partibus pro necessitate temporis functus est. Cæterum postea Donatistæ id reprehenderunt in causa Felicis, quod episcopus cum esset, proconsulari iudicio, non vero ecclesiastico, purgatus fuit, quam criminationem graviter refellit Augustinus in eadem epistola. Idem ei vitio verterunt (ut docet Augustinus in Breviculo diei tertiæ cap. 24) quod abfuerit eum Ælianus de causa ejus inquireret, et dixerunt eum præsentem debuisse purgari, ut legitur in collatione tertiæ Carthaginensi cap. 571. Contra catholici cap. 574 reposuerunt *majoris esse innocentiae documentum quod absens purgatus est Felix.*

GESTA PURGATIONIS FELICIS.

B Desunt plurima.

..... in municipio Autunmitanorum Gallienus duumvir dixit: Quoniam præsens es, Cæciliane, audi litteras domini mei Ælii Paulini, viri spectabilis agentis

BALUZII NOTÆ.

Autunmitanorum. Id est; Aptungitanorum sive Aptungensium, ut apud sanctum Augustinum frequenter. Sed in veteri codice et heic et infra Autunmitani vocantur qui alibi Aptungitani. Immo viri clarissimi qui novissimam epistolarum sancti Augustini editionem curarunt, adnotant ad epistolam 15 (quæ est 162 in antiquis editionibus) pro eo quod illic legitur *Felicis Aptungitani*, editiones Amerbachii et Erasmi et decem manuscriptos codices habere *Autunmitani*. Aptungis porro fuit municipium provincie proconsularis, ut manifestum est ex hoc loco Augustini in Breviculo diei tertiæ, cap. 46, ubi ait hanc esse catholicæ Ecclesiæ consuetudinem ut non Numidicæ, sed propinquoere episcopi episcopum Ecclesiæ Carthaginensis ordinent.

Ælii Paulini. Nulla dubitatio est quin hic locus sit egregie mendosus. Nam eo tempore quo hæc gesta sunt, Ælius Paulinus non erat Vicarius Africæ, ut planum est vel ex epistola Constantini ad Probianum. Sane Paulinus ea dignitate ornatus multo ante fuerat, nimirum anno Christi 305, cum persecutio ferveret in Africa, cum Ælius Cæcilianus esset Duumvir Aptungitanorum, ut scribitur infra pag. 20 col. 2 in isdem gestis. Verinum porro fuisse Vicarium Africæ inenute anno 314, Volusiano et Anniano consulibus, qua tempestate hæc gesta sunt, colligitur ex eadem epistola Constantini. Nam ex libro sancti Augustini contra Donatistas post collationem cap. 53, discimus cognitionem de causa Felicis cœptam esse 15 Kalendas Martias. Immo vicariam præfecturam obtinuisse in ipsis anni initis probare videtur lex prima Codicis Theodosiani *De curatoribus Kalendarii*, quæ 5 Kal. Februarii ab eo proposita est sub consulatu eorundem Volusiani et Anniani. Omnino enim sentio cum viris doctissimis Francisco Jureto et Jacobo Gothofredo Vicarium illum Africæ de cujus morbo agit Constantinus in epistola ad Probianum, Verinum fuisse; ut propterea emendandum sit nomen ejus in eadem epistola, ubi librorum vitio vocatur Verus. Mirum enim videri non debet heic mutatum esse in Verum, qui apud Augustinum in libro ad Donatistas post collationem cap. 57, degeneravit in Valerium et Valerianum, ut dicemus infra. Itaque pro nomine Ælii Paulini, quod in hæc gesta irrepsit, substituendum est nomen ejusdem Verini, qui aliquoties post annis vicariam præfecturam Africæ gessisse reperitur apud sanctum Augustinum in Breviculo diei tertiæ, cap. 22: *Addide-*

runt etiam illi suæ falsitati convincendæ magnum aliud firmamentum, recitantes ipsius Constantini litteras scribentis ad Verinum Vicarium ut libero eos dimittat arbitrio, se jussisse insinuans ut de exilio renearent. Idem in epistola 152, nomine Cirtensis Concilii scripta ad Donatistas: *Tertio protulerunt litteras ejusdem Constantini ad Verinum Vicarium datas, ubi eos graviter testatur, ac propterea dicit de exilio relaxandos et furori suo dimittendos, quia jam Deus cœperat in illos vindicare.* Sumpsit autem ista sanctus Augustinus ex actis collationis tertiæ Carthaginensis cap. 548, ubi ita habetur in editionibus Massoni, Pithœi, et Binii: *Ubi recitatur epistola Constantini ad Vicarium Vicarium destinata, qua libertatem agendi tribuit Donatistis.* Vidit Juretus mendum heic esse, et in Miscellaneis ad Synmachum pag. 512, recte conjecit legi debere *ad Verinum Vicarium*; quam emendationem amplexus est Henricus Valesius in Dissertatione de schismate Donatistarum, cap. 17. Sane in antiquissimo exemplari ex quo gesta Collationis illius edidit Massonus, diserte scriptum est *ad Vicarium Verinum*. Non viderant Augustinum, neque hæc Miscellanea jureti, neque demum vetus exemplar qui editioni operum Optati Episcopi Milevitani præfuerunt anno 1631, post mortem illustrissimi Episcopi Aurelianensis Gabrielis Albaspinæi. Nam si vidissent, haud dubio abstinissent a periculosa illa nimiumque temeraria emendatione quam huic loco adhibuerunt. Quam enim putarent vocem *Vicarium* bis heic positam esse superflue vitio librorum, semel tantum posuerunt contra fidem actorum et veteris libri, tum etiam repugnante sancto Augustino. Qui error retentus est a numero editore operum Optati et in novissima Conciliorum editione Parisiensi. Magis miror de ea que prodit anno 1644, ex typographia regia: quam cum fama sit procuratam a viris eruditissimis, et quidem in hac civitate Parisiensi, ubi facile consuli poterat vetus codex in loco difficili et obscuro, rejecta ab illis est lectio que in prioribus editionibus extabat, et retenta temeritas editoris operum Optati. His ita constitutis, cum certum sit epistolam Constantini, quæ refertur in indiculo collationis tertiæ, eam esse quam Augustinus in capite 53 libri ad Donatistas ait a Constantino scriptam esse ad Vicarium Valerium (sive Valerianum, ut habet codex vetus bibliothecæ Colbertinæ), Crispo et Constantino iterum Consulibus, certum quoque est mendum heic esse apud Augustinum,

vicariam praefecturam, quid jubere sit dignatus secundum epistolam ad nos datam, quae declarare te compellit, et scribam quem habuisti tunc temporis administrationis tuae, et tabularium. Sed quoniam tabularius ejus temporis vita functus est, et omnes actus administrationis tuae, secundum fidem litterarum ejusdem mei domini, tecum perferre debebis, et ad Coloniam Carthaginensem cum scriba tuo proficisci necesse est; praesens est curator, sub cujus praesentiam vos compellimus; quid ad hoc respondes? Cæcilianus dixit: Mox ad me epistolam Aëlii Paulini viri spectabilis agentis vicariam praefecturam pertulisti, statim ad scribam Miccium misi, ut veniret, ut acta ipsius temporis confecta mihi obtulisset, et usque adhuc inquiri, quoniam non modicum tempus est, ex quo duumviratum administravi; anni sunt undecim. Itaque cum invenerit, parebo tanto praeepto. Gallienus duumvir dixit: Tua interest jussioni pa-

tere, vides enim jussionem esse sacram. Cæcilianus dixit: Devotus sum tanto praeepto. Item, cum paulo post scriba Miccius supervenisset, Fuscus duumvir dixit: Audisti et tu, Micci, quod et tu una cum Cæciliano necessarius es ire ad officium viri spectabilis vicarii, instructionem ejus temporis ut vobiscum perferatis. Ad hæc quid dicis? Miccius respondit: Magistratus suppleto anno omnes actus suos domum suam tulit: si mei in cera possint inveniri inquiri. Et cum quæreret, Quintus Sisenna duumvir dixit: Quod cognovit officium, respondit. Apronianus dixit: Si omnes actus suos tulerat magistratus, unde acta, quæ tunc emissa erant, vel confecta tanto tempore? Et cum diceret, Aëlianus proconsul dixit: Et mea interrogatio, et singularum personarum responsio actis continetur. Agesilaus dixit: Sunt præterea et aliae epistolæ huic rei necessariae: interest ut legantur: Aëlianus proconsul dixit: Lege Cæciliano audiente,

BALUZII NOTÆ.

et pro Valerio reponendum esse Verinum. Rursum cum hinc constet Verinum fuisse Vicarium Africae sub consulatu eorundem Cæsarum, qui in annum Christi 321 incidit, et ex variis constitutionibus Codice Theodosiano comprehensis colligatur eum annis quoque 318 et 319, eandem vicariam praefecturam administrasse, patet eum non solum convaluisse ex morbo quo detinebatur tempore absolutionis Felicis, sed etiam continuatam ei fuisse potestatem. Sed tamen negotium heic mihi facessit idem Augustinus; qui in eodem capite 33 libri ad Donatistas, ait Constantinum ad Eumalium Vicarium scripsisse de purgatione Cæciliani, Sabino et Rufino Cons. 4 Idus Novembris, id est, anno Christi 316 exeunte; cujus epistolæ fragmentum idem Augustinus describit in libro tertio contra Cresconium cap. 74, eandemque in Collatione tertia Carthaginensi lectam fuisse docet in Breviculo diei tertiæ cap. 19, ubi ejus sensum refert. Et antea quidem, id est, anno superiore, Domitium Celsum Africae Vicarium fuisse docet inscriptio legis unice Cod. Theodos. *De his qui filios involant alienos*, data Kalendis Augustis Constantino Aug. IV et Licinio IV Consulibus. Quare oportet remotum aliquantisper fuisse Verinum, ut spatium daretur Celso et Eumalio, et deum Africae redditum, sicut post Aëlium reperimus in Codice Theodosiano Catullinum Africae Proconsulem fuisse per annos Christi 315, 317, 319, et hoc ultimo anno Proculum quoque ea dignitate ornatum, ac postea Aëlium eam recepisse anno 320, annoque 324, Hilarianum proconsulare hoc imperium habuisse, et rursus Aëlium proconsulatu Africae fulgentem anno Christi 326.

Cum scriba tuo. In veteri codice legitur, *cum scripta tua*. Massonus emendavit, omnino recte, quod sequentia ostendunt.

Ut veniret et acta. In vetusto exemplari et in editione Massoni legitur, *venit ut acta*. Nos emendavimus. Certa autem est emendatio.

Inquiri, quoniam. In veteri libro et in editione Massoni, *inquiri et quoniam*. Particulam *et*, quæ sensum dividebat ac turbabat, nos sustulimus.

Anni sunt undecim. Ergo Cæcilianus duumviratum gesserat in municipio Aptungitanorum anno Christi 305, eo nimirum quo edictum de diruendis basilicis et comburendis sacris scripturis propositum est in Africa, ut docent etiam sequentia.

Suppleto anno. Id est, expleto, finito.

Si mei in cera. Hæc emendatio nostra est, quam puto placituram viris doctis. Nam antea nullo sensu legebatur in veteri codice: *sed in ci in cera possit*.

Massonus vocem *sed* mutaverat in *si*. Sensus autem istius loci ita mihi videtur posse constitui. Magistratus codices publicos domum suam tulit post expletum annum suæ potestatis, atque adeo illi non sunt apud me. Habeo tantum ceratas tabulas in quibus primo prescripta sunt acta; et inquiri utrum actus quos Proconsul petit, in eis inveniatur. Nam plerumque, ut Priscianus ait in libro primo Grammaticæ, *in ceratis tabulis antiqui scribere solebant, et postea delere*. Hoc erat officium notariorum et scribarum, qui ea tabulis ceratis excipiebant quæ dictabantur. Hieronymus, epist. 140 ad Principiam: *Stylus scribit in cera, calamus vel in charta vel in membranis aut in quacumque materia quæ apta est ad scribendum. Mea autem lingua in similitudinem scribæ velocis, quem notariorum possumus intelligere, quodam signorum compendio brevium Evangelii strictumque sermonem exaravit in tabulis cordis carnalibus*. Sexta synodus, act. 12: *Misit nos sanctissimus Patriarcha noster ad sanctissimum Patriarcham Constantinopoleos, deferentes ad relegendum in notis*. Hinc apud Possidium, in Vita sancti Augustini, cap. 6: *Aperitis notariorum tabulis disputatio cœpta*. Porro ceratis tabulis utebantur notarii propter facilitatem delendi, ut docet Priscianus. Hieronymus, epist. 44, ad Chrysonum: *Ita nostræ es necessitudinis penitus oblitus ut illam epistolam quam in corde Christianorum scriptam Apostolus refert, non parva litura, sed inis, ut aiunt, ceris eraseris*.

Aëlianus proc. cujus crebra mentio apud Augustinum et in collatione tertia Carthaginensi, tum etiam in codice Theodosiano, ut supra vidimus. Itaque cum eum constet eadem prorsus tempestate Proconsulis dignitatem habuisse in Africa quo Volusianus et Anianus gesserunt consulatum, sub quibus habitum est Concilium Arelatense in causa Donatarum, facile adducor ut credam veram esse eorum sententiam qui suspicantur ad eum scriptam esse epistolam Constantini de episcopis Africanis Arelatem mittendis intra diem kalendarum Augustarum, ac pro Aëlasio, cui inscribitur in veteri codice Thuano et in editionibus vulgatis, reponendum esse Aëlium. Cur autem ad proconsulem potius quam ad Vicarium scripta sit, non alia esse ratio potest quam quia eo tempore Vicarius incommoda veletudine detinebatur, ut docet Constantinus Aug. in epistola ad Probianum Aëliani successorem. Unde patet corrigendum esse lemma istius epistolæ in tomis Conciliorum, ubi dicitur scripta ad Vicarium Africae. Non est mirum autem Aëliani nomen mutatum esse in Aëlasium in codice depravatissimo, id est, Thuano, ex quo unico prodire omnes usque ad hunc diem istius epistolæ editiones.

ut agnoscat an ipse dictaverit. Agesilaus recitavit. Volusiano et Anniano consulibus, 14 kalend. Septembris, in iure apud Aurelium, Didymum, Speretium sacerdotem Jovis Optimi Maximi duumvirum recitavit. Splendida colonia Carthaginiensium Maximus dixit : Loquor nomine seniorum christiani populi catholicae legis. Apud maximos imperatores, causa agenda erit contra Caecilianum et Felicem, qui principatum ejusdem legis omnia conatur invadere. Contra ipsos documenta criminum ejus conquiruntur. Nam cum persecutio esset indicta Christianis, id est, ut sacrificarent, aut quascunque Scripturas haberent, incendio traderent; Felix qui tunc episcopus fuit Autumnis, consensum attulerat, ut de manu Galatii Scripturae traderentur, ut igni concremari possent, et erat tunc temporis magistratus Alfius Caecilianus, quem praesentem videre dignaris. Et quoniam ejus temporis officium incumbabat, ut ex jussione proconsulari omnes sacrificarent, et si quas Scripturas haberent, offerrent secundum sacram legem, quæso, secundum sens est, et senem vides, et non potest ad comitatum sacrum pergere : apud acta deponat, utrumne jam de pactione secundum ab eodem habita litteras dederit, et utrum ea quæ in litteris contulerit vera sint, ut horum actus

et fides in judicio sacro detegi possit. Astanti Caeciliano Speretius duumvir dixit : Audis quæ apud acta sint deposita. Alfius Caecilianus dixit : Zamæ eram propter lineas comparandas cum Saturnino. Et cum venissemus illo, mittunt ad me in prætorio ipsi Christiani, ut dicerent : Sacrum præceptum ad te pervenit? Ego dixi : Non, sed vidi jam exempla. Et Zamæ et Furnis dirui basilicas, et uri Scripturas vidi. Itaque proferte, si quas Scripturas habetis, ut jussioni sacrae pareatur. Tunc mittunt in domum episcopi Felicis, ut tollerent inde Scripturas, ut exuri possent secundum sacrum præceptum. Sic Galatius nobiscum perrexit ad locum, ubi orationes celebrare consueverant. Inde cathedram tulimus, et epistolas salatorias, et ostia omnia combusta sunt secundum sacrum præceptum. Et cum ad domum ejusdem Felicis episcopi mitteremus, renuntiaverunt officiales publici illum absentem esse. Nam cum posteriori tempore adveniret Ingentius scriba Augustii, cum quo ædilitatem administravi, dictavi epistolam eidem collegæ, quam feci ad eundem episcopum Felicem. Maximus dixit : Præsens est, eadem epistola ei offeratur, ut eandem recognoscat. Respondit : Ipsa est. Maximus dixit : Quoniam recognovit epistolam suam, hanc lego, et oro plena actis inseratur. Et recita-

BALUZII NOTÆ.

Volusiano. Heic locus vacuus relictus erat in veteri exemplari et in editione Massoni. Nos Volusiani nomen addidimus ex fastis et codice Theodosiano, præcipue vero ex Augustino, qui in libro ad Donatistas post collationem, cap. 33, de hac ipsa re agens ait : *Ælianus proconsul causam Felicis audivit Volusiano et Anniano Cons. Kalendas Martias.* Contigit ergo ista Felicis purgatio anno Christi CCCXIV.

xiii Kal. Ita vetus exemplar, cum Massonus ediderit xiii. Sed pro eo quod isthic legitur gesta hæc esse xiii Kal. Septembris, apud Augustinum, ut paulo ante vidimus, hæc inquisitio refertur ad xv Kal. Martias; atque hinc emendanda esse ait Baronius acta purgationis Felicis, quæ alioqui depravata atque mendosa satis esse pronuntiat. Sed hic Baronium reprehendit Valesius in dissertatione de schismate Donatistarum, cap. 14, eo inter cætera argumento quod intra unius diei spatium tot gestorum documenta perlegi, tot personarum interrogari non potuerint; ac propterea necesse esse ait ut in plures dies protracta sit tantæ causæ cognitio. Itaque contendit ab Æliano inchoatam xv Kalendas Martias, sed propter necessitates publicas et provinciæ negotia intermissam, et finitam demum xiii Kalendas septembris, id est, sexto mense post initium gestorum. Equidem ut facile concesserim hanc questionem pluribus diebus agitatum fuisse, ita gravate admodum crederem tanto tempore sub iudice pependisse cognitionem quam Augustinus in epistola LXXII vocat diligentissimum examen et diligentem ac terribilem inquisitionem; præsertim cum Optatus in libro primo doceat Constantinum Imp. scripsisse in Africam ut remotis necessitatibus publicis de vita Felicis Aptungitani publice quæreretur. Et cum necesse sit existimare mendum esse in libro Augustini ad Donatistas aut in hoc loco gestorum, et quæ ab Augustino referuntur extra mendum esse, hinc constet quod cognitionem de causa Felicis ab Æliano susceptam esse ait quarto ferme mense post iudicium Melehiadis, quod initio mensis octobris proxime præteriti factum fuerat, non video quomodo reudari possit Baronii sententia, qui hunc locum

gestorum pronuntiavit emendandum esse ex libro Augustini ad Donatistas.

Duumvirum splendida. In veteri libro et in editione Massoni legitur : *Duoviru recitavit. Splendida.* Nos sustulimus vocem *recitavit*, quæ omnino superflua hic erat, et sensum turbabat.

Apud Max. Imperatores. Constantinum et Licinium, qui tum temporis remp. administrabant.

Cum persecutio esset indicta. Anno Christi CCCII. ut toties diximus supra. Hinc ortum vocabulum traditorum in Africa.

Jussione proconsulari. Id est, Anulini, quem fuisse tum proconsulem Africa produit acta martyrum qui tum apud Africam exagitati sunt pro nomine Christi.

Secundum sens est. Ita vetus exemplar. Massonus edidit, *Secundus senex est*, nullo sensu. Heic enim non agitur de Secundo, sed de Alfio Caeciliano exduumviro Aptungitanorum.

Epistolas salatorias. Infra : *Epistolas salatorias de basilica protulerit.* Difficile est explanare quid heic intelligatur per epistolas salatorias. Neque enim mihi hactenus probatur quod quidam ex hoc loco colligunt epistolas salatorias eas esse quibus quis alicui salutem impertit. Manifestum quippe est hic agi de codice quodam venerando, quem Alfius Caecilianus duumvir ex basilica aptungitana sustulit, haud dubie ut ureret. Nam post cathedram episcopalem et epistolas salatorias sublatas, etiam ostia omnia combusta sunt secundum sacrum præceptum.

Ingentius scriba. Qui postea Decurio fuit civitatis Ziquensium, et tunc convictus est falsasse et interpolasse epistolam quam Alfius Caecilianus scripserat ad Felicem episcopum aptungitanum. Augustinus, epist. 152, nomine concilii Cirtensis scripta ad Donatistas : *Ingentius confessus fuerat in cognitione Æliani proconsulis falsum se fecisse adversus Felicem Caeciliani ordinatorem.* Idem in libro ad Donatistas post collationem, cap. 32 : *Ingentius, qui eidem iudicio contra Felicem falsum se fecisse confessus est.* Vide epistolam Constantini ad Probianum, cujus mentio in his Augustini locis.

vit : Cæcilianus parenti Felici salutem. Cum Ingentius collegam meum Augentium amicum suum conveniret, et inquisisset anno duoviratus mei, an aliquæ Scripturæ legis vestræ secundum sacram legem adustæ sint.... quam Galatius unus ex lege vestra publice epistolæ salutorias de basilica protulerit. Opto te bene valere. Hoc signum quod deprecatorium ad me miserant Christiani, et ipse cujus est precatorium : et dixisti, Tolle clavem, et quos inveneris in cathedra libros, et super lapide codices, tolle illos : sane vide officiales ne tollant oleum et triticum. Et ego dixi tibi : Tu nescis quia ubi Scripturæ inveniuntur, ipsa domus diruitur? Et dixisti : Quid ergo faciemus? Et dixi ego vobis. Tollat aliquis de vestris in area ubi orationes facitis, et illic ponantur ; et ego venio cum officialibus, et tollo. Et nos illo venimus, et omnia tulimus, secundum sacram præceptum. Maximus dixit : Quoniam ejus epistolæ lectio apud acta recitata est, quam ipse agnovit se misisse, quæ dixit, quæsumus actis hæcant. Speretius duumvir dixit : Quæ dixisti scripta sunt. Agesilaus dixit : Ad præsentem epistolam recognovit ; residuam partem, quam nunc legit, falsam esse dicit. Cæcilianus dixit : Domine, usque ad hoc dictavi usquequo habet, Opto te, parens charissime, bene valere. Apronianus dixit : Semper sic falsum, per terrorem, per scenam, per irreligiosam mentem actum est ab his qui catholicæ Ecclesiæ consentire noluerunt. Nam Paulino hic administrante vices præfectorum, subornatus est quidam privatus homo, qui modum cursoris haberet, qui ad Catholicæ unitatem veniret, atque eos induceret et terreret. Detecta igitur factio est. Nam componebatur Felici religiosissimo episcopo per mendacium, ut videretur Scripturas prodidisse et exussisse. Ingentius quidem, cum hoc totum quidquid agebat, obesset sanctitati et religioni Cæciliani, subornatus est ut veniret cum litteris veluti Felicis episcopi ad Cæcilianum duumvirum, et ei confingeret a Felice se esse mandatum. Dicat ipsa verba quibus hoc est confictum. Ælianus proconsul dixit : Dic. Apronianus dixit : Dic, inquit, amico meo Cæciliano, quod codices accepi pretiosos deificos undecim, quiaque me nunc convenit ut illos restituam, dic quod anno mægistratus tui eos exusseris, ne reddam illos. Qua de re igitur de Ingentio querendum est, quatenus hæc machinata sint ac fabricata, et quatenus voluerit circumscribere magistrum ad mendacium, ut Felicem aspergeret infamia : dicat a quo missus sit, verumta-

men machinationem istam in conscientiam Felicis, quo Cæciliani pudori et initio derogaret. Est enim quidam qui per Mauritaniam et Numidiam legatus missus sit ex adversa parte. Et astante Ingentio Ælianus proconsul dixit : Cujus præcepto ea suscepisti agenda, quæ tibi objiciuntur? Ingentius dixit : Ubi? Ælianus proconsul dixit : Quoniam fingis te non intelligere quod interrogaris, dicam apertius : Quis te ad magistratum Cæcilianum misit? Ingentius dixit : Nemo me misit. Ælianus proconsul dixit : Quomodo ergo venisti ad magistratum Cæcilianum? Ingentius dixit : Cum venissemus, et ageretur causa Mauri ab Utica episcopi, qui episcopatum sibi redemit, ad urbem ascendit Autumitanus episcopus Felix, ut tractaret, et dixit, Nemo communicet, quia falsum admisit. Et dixi illi ego e contra : Nec tibi, nec illi, qui traditor es. Dolui enim causam Mauri hospitis mei, quia communicaveram cum illo in peregre, quia evasi persecutionem. Exinde ivi in patriam ipsius Felicis, duxi mecum tres seniores, ut viderent an verum tradidisset, an non. Apronianus dixit : Non ita venit ad Cæcilianum querere de Cæciliano. Ælianus proconsul Cæciliano dixit : Quomodo ad te venit Ingentius? Cæcilianus respondit : Domi ad me venit : prandebam cum operariis ; venit illuc ; stetit in janua. Cæcilianus ubi est? dixit. Respondi : Hic. Ego dico ei : Quid est? Omnia recte? Omnia, dicit. Respondi illi : Si non fastidis prandere, veni, prande. Dicit mihi : Revertor huc. Venit illuc solus. Dicere mihi cæpit : Ecce sic mihi curare et inquirere an adusta fuerit Scriptura anno duumviratus mei. Dico illi ego : Molestus es mihi, tu homo immisus es : laxa hinc te a me. Et sprevi illum a me. Et venit illo iterato cum collega meo, cum quo fui ædilis. At mihi collega meus : Felix noster episcopus misit huc hominem, ut facias illi litteras, quia accepit codices pretiosos, et noluit revocare illos : scribas illo, quod anno duumviratus tui combusti sunt. Et dixi ego : Hæc est fides Christianorum? Ingentius dixit : Domine, veniat et Augentius. Et ego honorificus sum, et honor meus pereat, et hujus latera habemus. Ælianus proconsul Ingentio dixit : Revinceris alio titulo. Ælianus proconsul dixit ad Officium : Apta illum. Cumque aptaretur, Ælianus proconsul dixit : Suspendatur. Cumque suspenderetur, Ælianus proconsul Cæciliano dixit : Quomodo ad te Ingentius venit? Respondit : Misit huc me Felix, dixit, noster,

BALUZII NOTÆ.

Collegam meum. Antea legebatur *collega meus*, non solum in editionibus, sed etiam in antiquo exemplari manuscripto. Verum cum hæc verba referri debeant ad Augentium, qui fuit collega Alfi Cæciliani, necessaria visa est emendatio quam nos huic loco adhibuimus.

Hoc signum. Hic locus refertur etiam infra pag. 21. col. 1, sed multum diversus.

Paulino adm. vices præf. Anno Christi 503 cum cœpta persecutio est in Africa, ut supra diximus.

Modum cursoris. Codex vetus et editio Massoni habent *modicum*, manifesto errore. Modum cursoris dixit, id est, formam, speciem. Vox est latina.

Scribas illo. Id est, illi. Sic plerique veteres, qui etiam *alio* frequenter scribebant pro *alii*. Sic apud Comodianum, lib. 1, cap. 30 : *perituro creditis uno*, et cap. 33 : *Uno crede Deo*.

Hujus latera. Retinui scripturam veteris exemplaris. Editio Massoni habet *ejus litteras*, quod fortassis rectius est.

Suspendatur. Constantinus in epistola ad Probianum : *Eundem ipsum Ingentium suspensum actis, quæ suberant, pervidinus*. Optatus libro primo : *Ingentius scriba publicus pependit sub metu imminentium tormentorum*.

ut scribas illo, quia est unus perditus nescio qui, habens penes me codices pretiosos, et nolo illos restituere. Itaque fac litteras, quia adusti sunt, ne revocem illos. Et ego dixi: Christiani fides hæc est? Et cæpi illum corripere. Et ait collega meus: Scribe illo, Felici nostro. Et sic ego epistolam dictavi, quæ paret usquequo dictavi. Ælianus proconsul dixit: Audi sine metu recitationem epistolæ tuæ. Recognosce quousque dictaveris. Agesilaus recitavit: *Opto te, parens charissime, multos annos bene valere.* Ælianus proconsul Cæciliano dixit: Huc usque dictasti? Respondit: Huc usque; reliquum falsum est. Agesilaus recitavit: *Hoc signo, quod deprecatorium ad me misisti, nisi ego et tu et cujus est precatorium: et dixisti, Tolle clavem, et quos invenies in cathedra libros, et super lapide codices, tolle illos: sane vide, officiales ne tollant oleum et triticum.* Et ego dixi tibi: Tu nescis quia ubi Scripturæ inveniuntur, ipsa domus diruitur? Et dixisti: *Quid ergo faciemus? Et dixi ego vobis: Tollat aliquis de vobis in arceis ubi orationes sicutis, et illic ponantur; et ego venio cum officialibus, et tollo. Et nos illo venimus et omnia tulimus secundum placitum, et ad usum secundum sacrum præceptum.* Maximus dixit: Quoniam ejus epistolæ tenor etiam apud acta recitatus est, quam ipse agnovisse ac misisse dixit, quæsumus hoc actis tuis hæreat. Speretius dixit: Quæ dixistis scripta sunt. Cæcilianus respondit, Cillo est falsum, quousque est epistola mea, quousque dixit, *Bene vale, parens charissime.* Ælianus proconsul dixit: Quem dicis addidisse ad epistolam? Cæcilianus dixit: Ingentium. Ælianus proconsul dixit: Professio tua actis hæret. Ælianus proconsul Ingentio dixit: Torqueris, ne mentiaris. Ingentius dixit: Erravi, huic epistolæ ego addidi, dolens causa Mauri hospitis mei. Ælianus proconsul dixit: Constantinus Maximus semper Augustus et Licinius Cæsares, ita pietatem Christianis exhibere dignantur, ut disciplinam corrumpi nolint, sed potius observari religionem istam, et coli velint. Noli itaque tibi blandiri, quod mihi dicas, decurionem te esse, ac propterea non possis torqueri. Torqueris, ne mentiaris, quod alienum Christianis esse videtur. Et ideo dic simpliciter, ne torquearis. Ingentius dixit: Jam confessus sum sine tormento, Apronianus dixit: Dignare de eo querere, qua auctoritate, quo dolo, qua insania circuierit Mauritanias omnes, Numidias etiam, qua ratione seditionem commoverit catholicæ Ecclesiæ. Ælianus proconsul dixit: Ad Numidias fuisti? Respondit: Non, domine: sit qui probet. Ælianus proconsul dixit: Nec in Mauritania? Respondit: Negotiari illo fui. Apronianus dixit: Et in

BALUZII

Constantinus. Locus heic vacuus erat relictus in veteri codice et in editione Massoni. Dubium autem non est quin Constantini nomen scribi debuerit.

Decurionem. In veteri codice et in editione Massoni legitur, *Dei cultorem*; et quamvis hæc lectio tolerari possit propter ea quæ antecedunt, malimus tamen amplecti conjecturam Baronii, quia in epistola Constantini ad Probianum videbamus Constantinum ex actis istis collegisse Ingentium ideo minime tortum quod se decurionem Ziquensium civitatis asseraverit.

A hoc mentitur, domine (nam ad Mauritaniam situm non nisi per Numidias pergatur), quatenus dicit se in Mauritania fuisse, non fuisse in Numidia. Ælianus proconsul Ingentio dixit: Cujus conditionis es? Ingentius respondit: Decurio sum Ziquensium. Ælianus proconsul dixit ad officium: Submitte illum. Quo submisso, Ælianus proconsul Cæciliano dixit: Falsa dicis quæ dixisti? Cæcilianus respondit: Non, domine. Is qui scripsit epistolam, jube veniat. Amicus ipsius est. Ipse dicet, quousque dictavi epistolam. Ælianus proconsul dixit: Quis est ille, quem venire desideras? Cæcilianus dixit: Augentium, cum quo fui ædilis. Non possum probare nisi per ipsum Augentium, qui scripsit epistolam, quousque dictavi illi: ipse dicere potest. Ælianus proconsul dixit: Constat ergo falsam esse epistolam? Cæcilianus respondit: Constat, domine, non mentior in sanguine meo. Ælianus proconsul dixit: Cum dumviratum egeris in patria tua, oportet fidem verbis tuis habere. Apronianus dixit: Nec novum est illis hoc facere. Cæterum et actis addiderunt quod voluerunt. Jam artificium est illis. Ælianus proconsul dixit: Ex professione Cæciliani, qui acta falsata esse dicit, atque epistolæ plurima addita, manifestum est qua voluntate hæc gesserit Ingentius: et ideo recipiatur in carcerem. Est enim arctiori interrogationi necessarius. Felicem autem religiosum episcopum liberum esse ab exustione instrumentorum deificorum manifestum est, cum nemo in eum aliquid probare potuerit, quod religiosissimas Scripturas tradiderit vel exusserit. Omnium enim interrogatio suprascripta manifesta est, nullas Scripturas deificas vel inventas, vel corruptas, vel incensas fuisse. Hoc actis continetur, quod Felix episcopus religiosus, illis temporibus, neque præsens fuerit, neque conscientiam accommodaverit, neque tale aliquid fieri jusserit. Agesilaus dixit: De his qui ad potestatem vestram instruendam venerunt, quid jubet Potestas tua? Ælianus proconsul dixit: Revertantur ad sedes suas. *Expliciunt gesta purgationis Felicis episcopi Autumnitati ordinatoris Cæciliani Carthaginis.*

GESTA PURGATIONIS CÆCILIANI.

PRÆMIUM AD ACTA PURGATIONIS CÆCILIANI.

Actorum istorum vetus exemplar, ex quo edita sunt a Massono, extat in bibliotheca Thuana, sed depravatissimum et contaminatissimum, ut ante me observavit illustrissimus cardinalis Baronius. Meminit autem illorum Optatus Milevitanus in libro primo, ubi etiam admonet se ea subjunxisse operi suo. *Harum namque plenitudinem rerum, inquit, in novissima parte*

NOTÆ.

Nam decurionum hoc erat privilegium quod torqueri non poterant, ut diximus ad Lactantium.

Ex professione. Hæc et quæ sequuntur usque ad finem sententiæ, extant etiam apud Augustinum, lib. III adversus Cresconium, cap. 70.

Felicem autem. Hanc partem sententiæ descripsit Optatus in libro primo, et addit: *Unde pulsa atque extersa infamia, cum ingenti laude illo judicio recessit.*

istorum libellorum ad implendam fidem adiunximus. A Certe in veteri libro verba quæ sequuntur scripta sunt post collectionem istorum et aliorum quorundam actorum. *Expliciunt sancti Optati episcopi libri numero VII, vel gesta purgationis Cæciliani episcopi et Felicis ordinatis ejusdem.* Meminit eorumdem Augustinus epist. CLXII, ubi adnotat ea lecta non fuisse in collatione Carthaginensi, quia tempus non fuit. Vide etiam epistolam 165, et lib. III contra Cresconium cap. 29, ubi fragmenta quædam istorum actorum describuntur.

Incipiunt gesta ubi constat traditorem Silvanum, qui cum cæteris ordinavit Majorinum, cui Donatus successit.

Constantino Maximo Augusto et Constantino juniore nobilissimo Cæsare cons., idibus decembribus,

Sexto Thamugadiensi inducto, et applicito Victore grammatico, adistente etiam Nundinario diacono, Zenophilus vir clarissimus consularis dixit: Quis vocaris? Respondit: Victor. Zenophilus v. c. consularis dixit: Cujus conditionis es? Victor dixit: Professor sum romanarum litterarum, grammaticus latinus. Zenophilus v. c. consularis dixit: Cujus dignitatis es? Victor dixit: Patre decurione Constantiniensium, avo milite, in comitatu militaverat. Nam origo nostra de sanguine Mauro descendit. Zenophilus v. c. consularis dixit: Memor fidei et honestatis tuæ simpliciter designa quæ causa fuerit dissensionis inter Christianos. Victor dixit: Ego dissensionis originem nescio: unus sum de populo Christianorum. Siquidem cum essem apud Carthaginem, Secundus episcopus cum Carthaginem tandem aliquando venisset,

BALUZII NOTÆ.

Ordinavit Majorinum, cui Donatus a quo Donatiste, successit in cathedra Carthaginensi. Itaque primo pars Majorini dicebatur quæ postea pars Donati dicta est, ut legitur in epistola 68 sancti Augustini. Collatio tertia Carthaginensis, cap. 220: *Libellus Ecclesiæ catholicæ criminum Cæciliani, traditus a parte Majorini.* Quæ verba descripsit etiam sanctus Augustinus in eadem epistola. Quare verissimam puto sententiam Henrici Valesii, qui in dissertatione de schismate Donatistarum, cap. 4, verba illa ex libro primo Optati, *Datæ a Luciano, Digno, Nassutio, Capitone, Fidentio et cæteris episcopis partis Donati,* sic emendanda esse pronuntiat ut, sublato nomine Donati, Majorini nomen heic reponatur.

Constantino. Assentior eidem Valesio, qui in eadem dissertatione, cap. 5, probat adversus Baronium hæc gesta non esse anno Christi 306, sed 320.

Thamugadiensi. In veteri libro et in editione Massoni legitur *Thamugadiensi.* Nostram emendationem confirmant acta Concilii Carthaginensis sub Cypriano, in quibus legitur nomen Novati a Thamugade. Et apud sanctum Augustinum celebre est nomen Gaudentii Thamugadiensis episcopi partis Donatistarum; adversus quem idem sanctus duos libros scripsit, quorum et ipse meminit lib. II, cap. 59 *Retractionum.* Item apud eundem in epistola LXXI legitur: *Debeo autem Thamugadensibus ejusmodi ministerium charitatis.* Lex porro secunda codicis Theodosiani *De honorariis codicillis,* quæ est Constantii, accepta dicitur Thamugadi; ubi Jacobus Gothofredus annotat eam urbem fuisse in Mauritania Tingitana, ejusque nomen corruptum esse in Notitia imperii et in utroque Itinerario. In collatione prima Carthaginensi, cap. 128, nominatur Faustinianus episcopus plebis Tamogadensis, et in Notitia Episcoporum Africae Secundus Tamogaziensis inter Numidas.

Nundinario. Hic totius istius inquisitionis auctor fuit, ut se ulcisceretur adversus Silvanum, Cirtensem episcopum, a quo læsus erat Augustinus, epist. 162: *Extant gesta apud Zenophilum consularem, ubi Nundinarius quidam diaconus a Silvano Cirtensi episcopo, quantum ipsis gestis intelligitur, degradatus, cum ei (sic legendum, ut recte habet prima editio Parisiensis, non eis) satisfacere per aliorum episcoporum litteras frustra conatus esset, multa patrefecit iratus et in judicium publicum protulit: inter quæ id quoque commemoratum legitur, quod Lucillæ pecunia corruptis episcopis, in Carthaginensi Ecclesia, in Africa capite, altare contra altare levatum est.* Idem, epist. 165: *Recita illi gesta apud Zenophilum consularem, ubi Nundinarius quidam diaconus iratus Silvano, quod ab eo fuerit excommunicatus, hæc omnia judiciis pro-*

didit, quæ certis documentis et responsionibus testium et recitatione gestorum et multarum epistolarum luce clarius constiterunt.

Vir clarissimus. Hæc duo vocabula sic plerumque scribuntur in veteribus libris, V. C. Sed hoc loco ponuntur in veteri codice ubi nos edidimus. Quas notas cum librarius non intellexeret, deinceps posuit *Vicarius* pro *vir clarissimus*, inepto errore, quem tamen Massoni editio retinuit in aliquot locis. Alii putarunt notas illas explicandas esse per hæc verba, *vir consularis*, quos in Miscellaneis suis ad Symmachum pag. 282 reprehendit, et merito, vir eruditissimus Franciscus Juretus. Certe si ista interpretatio valeret, Zenophilus heic consequenter bis vocaretur consularis. Quo nihil fingi potest absurdius. Eadem ratione explicandæ essent notæ illæ apud Gruterum pag. 195, in illa inscriptione ubi Postumius Lampadius *V. C. Cons. Camp.* nominatur: quas tamen per *vir clarissimus* exponendas esse probat altera inscriptio apud Gruterum pag. 285, in qua legitur *Decimius Geminianus vir clariss. Consularis provinciae Bæticæ.* Quin et Consules ipsi ordinarii et præfecti Urbi, quorum dignitas erat supra dignitatem consularium, consulares tamen dicti reperirentur, si vera esset interpretatio quam nos refellimus. Extant enim apud Gruterum, pag. 195, aliquot inscriptiones in quibus *Ti. Fabius Titianus V. C. Cos. ordin. et Præf. urbi* nominatur. Quare necesse est mendosum esse codicem Gemeticensem epistolarum sancti Augustini, in quo notæ illæ per *vir consularis* explicantur in relatione Auulini Proconsulis Africae ad Constantinum, quæ extat in epistola 88 sancti Augustini in nova editione; cum tamen in collatione tertia Carthaginensi, ubi eadem relatio reperitur inserta, exponantur per *vir clarissimus*, omnino recte. Nam cum hoc non sit nomen famæ et celebritatis, ut ait idem Juretus, sed honoris et dignitatis, et conjungebatur cum titulis eorum ad quos scribebatur, et ipsi qui clarissimi erant, se eo nomine decorabant; sicut olim Reges nostri primæ stirpis se in titulis suis vocabant viros illustres, ut cuius notum est, et observatum etiam a Sirmondo in Notis ad Ennodium, pag. 49.

Constantiniens. sive Cirtensium. Circa enim dicebatur ante quæ tum Constantina vocabatur. Vide Valesium in dissertatione de schismate Donatistarum cap. 5.

Secundus Episcopus. Tigititanus, qui tunc agebat in Numidia primatum, ut in epistola 162 ait Augustinus. Idem principatum Concilii Cirtensis tenuit, ut ibidem Augustinus scribit, ubi præsentem et confessos traditores reliquit Deo judicandos, et eos in episcopalibus sedibus manere permisit. Vide eundem in libro primo contra epistolam Parmeniani, cap. 3; Breviculo dieci tertiæ, cap. 15; et lib. I contra Gaudentium, cap. 37.

dicuntur invenisse Cæcilianum episcopum nescio quibus non recte constitutum, illi contra alium instituerunt. Inde illic apud Carthaginem cœpta dissensio est; et inde originem scire dissensionis plene non possum, quoniam semper civitas nostra unam Ecclesiam habet, et si habuit dissensionem, nescimus omnino. Zenophilus v. c. consularis dixit: Silvano communicas. Victor respondit: Ipsi. Zenophilus v. c. consularis dixit: Cur ergo intermisso eo cuius innocentia purgata est? Et adjecit: Asseveratur præterea te aliud certissime scire, quod Silvanus traditor sit, de eo confiteor. Victor respondit: Hoc nescio. Zenophilus v. c. consularis Nundinario diacono dixit: Negat se Victor scire quod Silvanus traditor sit. Nundinarius diaconus dixit: Scit ipse num tradidit codices. Victor respondit: Fugeram hanc tempestatem; et, si mentior, peream. Cum incursum patere-

mur repentinæ persecutionis, fugivimus in montem Bellonæ. Ego sedebam cum Marte diacono; et Victor presbyter, cum ab eodem Marte quærerentur omnes codices, negavit se habere. Tunc Victor dedit nomina omnium lectorum. Ventum est ad domum meam. Cum absens essem, ascensum est a magistratibus, et sublatis sunt codices mei. Cum ego venissem, inveni codices sublatis. Nundinarius diaconus dixit: Tu ergo respondisti apud acta, quoniam dedisti codices. Quare negantur hæc quæ prodi posunt? Zenophilus v. c. consularis Victori dixit: simpliciter confitere, ne strictius interrogeris. Nundinarius diaconus dixit: Legantur acta. Zenophilus v. c. consularis dixit: Legantur. Et dedit Nundinarius, et exceptor recitavit. Diocletiano viii, et Maximiano vii consulib. 14 kalendas junias, ex actis Munatii Felicis flaminis perpetui curatoris

BALUZII NOTÆ.

Cæcilianum Episcopum Carthaginensem catholicum, Mensurii successorem, tot tempestates perpe-
sum a parte Donati ut propterea nomen ejus valde inclaruerit. Notissima est historia calamitatum ejus. *Alium instituerunt. Majorinum, cui Donatus successit, ut ante diximus.*

Unam Ecclesiam habet. Id est, nos Cirtenses nescimus divisionem. Neque enim duos episcopos habemus, ut pleræque civitates Africæ, quæ unum habent partis Donati, alium partis Cæciliani. Nos unicum tantum habemus, sed qui Donato communicat, Cæciliano non communicat. Postea tamen Cirtenses duos habuerunt episcopos, Fortunatianum nimirum et Petilianum, ut patet ex collatione prima Carthaginensi, cap. 65, 158, et sequenti.

Silvano, Episcopo Cirtensi, qui cum Secundo Tigitano primato Numidia et cæteris ordinavit Majorinum adversus Cæcilianum.

Intermisso eo. Vir doctissimus Henricus Valesius in dissertatione supra laudata cap. 5, hæc verba interpretatur de Cæciliano, cuius innocentia multis tum iudicis probata fuerat. Verum hæc interpretatio non caret difficultate. Quippe hæc non dicebantur Carthagine, sed in Numidia, cuius Consularis erat Zenophilus. Præterea Victor nondum dixit se non communicare cum Cæciliano. Itaque dubium est utrum hæc accipi debeant de Cæciliano, an vero de Felice Aptungitano.

Purgata. Ita vetus codex. Massoni editio habet *probata.* Legitimam porro esse nostram emendationem probatur etiam ex Collatione tertia Carthaginensi cap. 571, ubi ita legitur: *Donatistarum prosecutio, qua dicunt presentem Felicem debuisse purgari.* Et cap. 574: *Prosecutio catholicorum, majoris esse innocentie documentum quod absens purgatus est Felix.* Sanctus Augustinus epist. 162: *Nec de Felice Aptungitani causa negligentiam consecutam, sed ad ejusdem Principis jussionem proconsularibus gestis etiam ipsum fuisse purgatum.* Et infra de eodem Felice: *Non debuit episcopus proconsulari iudicio purgari.* Idem lib. iii contra Cresconium grammaticum, cap. 61: *Publica monimenta proclamant dictam esse causam et ad debitum finem esse perductam usque ad purgationem Felicis Aptungensis.*

Traditor. Traditores dicebantur qui tempore persecutionis scripturas divinas et suppellectilem ecclesiasticam tradiderant ministris reipublicæ. Et magna in hoc querela erat Donatistarum, qui catholicos, eos nimirum qui Cæciliano communicabant, passim vocabant traditores et progeniem traditorum. Contra catholici proditorem imputabant Donatistas, quos appellabant hæredes traditorum et schismaticorum,

adeo ut Optatus Milevitanus manifestum esse dicat principes eorum fuisse traditores.

Num. In veteri codice legitur *non.* Massonus reposuit *nam.* Utraque lectio falsa est. Ea vero vera quam nos retinimus.

Montem bellonæ. Prope Cirtam.

Nestricius interrogaris. Id est, ne torqueri. Acta purgationis Felicis, p. 21, col. 2: *Est enim arctiori interrogationi necessarius.*

Diocletiano viii. Id est, anno Christi 305, quo cœpit persecutio.

XIV. *Kal. Jun.* Ita omnino vetus exemplar et editio Massoni. Quo etiam modo habetur apud Augustinum, lib. iii contra Cresconium, cap. 29. Sed idem tamen epist. 165, mentionem faciens istorum actorum, undecimo kalendas Junias gesta esse commemorat, certo, ut mihi videtur, errore. Nam et in ipsis actis quæ nos hæc edidimus, et in exemplari quod extare monuimus in libro tertio contra Cresconium, discrete et constanter notatus est dies xiv kal. Junias. Excidit autem hæc emendatio viris doctissimis qui recensendis emendandisque Augustini epistolis operam suam nuper contulerunt utiliter in publicum. Sed falsa profecto est clarissimi viri Joannis Broei Bitorigis conjectura, qui in dissertatione de epocha Concilii Cirtensis scribit mensem Junium in hoc Augustini loco mutandum esse in Januarium, ita ut quæ hæc referuntur de Munatio Felice, gesta fuerint mense Januario qui post cœptam persecutionem proximus fuit. Frustra inquam, cum et omnes veteres libri et omnes editiones uno consensu mensem Junium præferant, et ista res nihil habeat commune cum actis Concilii Cirtensis.

Munatii Felicis. In epistola 165 sancti Augustini legitur *Numatium*, sed emendata est ex libro tertio contra Cresconium in novissima editione. Sirmondus tamen in notis ad Ennodium, p. 95, prætulit lectionem quæ *Numatii* nomen habet. Valesius vero in annotationibus ad Eusebium, p. 161, *Munatium* maluit quam *Numatium*. Recte, ut opinor. Quippe frequens est in antiquis inscriptionibus nomen *Munatiorum*, qui etiam plerumque Felices vocantur; ut videre est apud Gruterum, p. 66 et 1124.

Flaminis perpetui. In veteri codice legitur *præpositi*, propter notas illas pp. quas cum librarius non intelligeret, eas per vocem *præpositi* explicavit. Sed apud Augustinum, lib. iii contra Cresconium, cap. 29, et lib. iv, cap. 56, reperta est vera lectio. *Flaminum* porro qui per provincias constituti erant, alii erant temporarii, alii perpetui, ut observatum est a viris eruditissimis.

coloniæ Cirtensium. Cum ventum esset ad domum in qua Christiani conveniebant, Felix flamen perpetuus curator Paulo episcopo dixit : Proferte scripturas legis, et si quid aliud hic habetis, ut præcepto et jussioni parere possitis. Paulus episcopus dixit : Scripturas lectores habent, sed nos quod hic habemus, damus. Felix flamen perpetuus curator Paulo episcopo dixit : ostende lectores, aut mitte ad illos. Paulus episcopus dixit : Omnes cognoscitis. Felix flamen perpetuus curator reipublicæ dixit : Non eos novimus. Paulus episcopus dixit : novit eos officium publicum, id est, Edusius et Junius exceptores. Felix flamen perpetuus curator reipublicæ dixit : Manente ratione de lectoribus, quos demonstrabit officium, vos quod habetis date. Sedente Paulo episcopo, Montano, et Victore, Deusatelio, et Memorio presbyteris, adstant Marte cum Helio et Marte diacones, Marcucio, Catullino, Silvano, et Caroso subdiacones, Januario, Meraelo, Fructuoso, Miggine, Saturnino, Victore Samsurici, et cæteris fossoribus, contra scribente Victore Aufidii, in brevi sic : Calices duo aurei, item calices sex argentei, urceola sex argentea, cuccumellum argenteum, lucernas argenteas septem, cereofala duo, candelas breves æneas cum lucernis suis septem, item lucernas æneas undecim cum catenis suis, tunicas muliebres 82, maforteas 38, tunicas viriles 16, caligas viriles paria 15, caligas muliebres paria 47, coplas rusticanas 49. Felix flamen perpetuus curator reipublicæ Marcucio, Silvano, et Caroso fossoribus dixit : Proferte hoc quod habetis. Silvanus et Carosus dixerunt : Quod hic fuit, totum hoc ejecimus. Felix flamen perpetuus curator reipublicæ Marcucio, Silvano, et Caroso dixit : Responsio vestra actis hæret. Posteaquam in bibliothecis inventa sunt ibi armaria inania. Ibi protulit Silvanus capitulatam argenteam et lucernam argenteam, quod diceret se post orcam eas invenisse. Victor Aufidii Silvano dixit : Mortuus fueras, si non illas invenisses. Felix flamen perpetuus

curator reipublicæ Silvano dixit : Quære diligentius, ne quid hic remanserit. Silvanus dixit : Nihil remansit, totum hoc ejecimus. Et cum apertum esset triclinium, inventa sunt ibi dolia iv et ocreas sex. Felix flamen perpetuus curator reipublicæ dixit : Proferte scripturas quas habetis, ut præceptis imperatorum et jussioni parere possitis. Catulinus protulit codicem unum pernimum majorem. Felix flamen perpetuus curator reipublicæ Marcucio et Silvano dixit : Quare unum tantummodo codicem dedistis? Proferte scripturas quas habetis. Catulinus et Marcucius dixerunt : plus non habemus, quia subdiacones sumus : sed lectores habent codices. Felix flamen perpetuus Curator reipublicæ Marcucio et Catulino dixit : Demonstrate nobis lectores. Marcucius et Catulinus dixerunt : Non scimus ubi maneant. Felix flamen perpetuus curator reipublicæ Catulino et Marcucio dixit : Si ubi manent non nostis, nomina eorum dicite. Catulinus et Marcucius dixerunt : Nos non sumus prodoctores. Ecce sumus, jube nos occidi. Felix flamen perpetuus curator reipublicæ dixit : Recipiantur. Et cum ventum esset ad domum Eugenii, Felix flamen perpetuus curator reipublicæ dixit Eugenio : Profer scripturas quas habes, ut præcepto parere possis, et protulit codices quatuor. Felix flamen perpetuus curator reipublicæ Silvano et Caroso dixit : Demonstrate cæteros lectores. Silvanus et Carosus dixerunt : Jam dixit episcopus quia Edusius et Junius exceptores omnes noverunt. Ipsi tibi demonstrant ad domus eorum. Edusius et Junius exceptores dixerunt : Nos eos demonstramus, Domine. Et dum ventum fuisset ad domum Felicis sarsoris, protulit codices quinque. Et cum ventum esset ad domum Victorini, protulit codices octo. Et cum ventum fuisset ad domum Projecti, protulit codices quinque majores et minores duos. Et cum ad grammatici domum ventum fuisset, Felix flamen perpetuus curator Victorini grammatico dixit : Profer scripturas quas habes, ut præcepto parere possis. Victor grammaticus ob-

BALUZII NOTÆ.

Paulo episcopo Cirtensi; qui convictus est instrumenta dominica tradidisse, etiam quæ diligenter fuerant occultata, ut ait Augustinus in epistola 165.

Præcepto et jussioni. In veteri libro et in editione Massoni legitur : ut præceptum est, ut jussioni, etc. Emendatum est ex his quæ sequuntur.

Posteaquam in bibliothecis. Ita omnino vetus exemplar. Verum Augustinus hunc locum referens, lib. iii contra Cresconium, cap. 29, ita scribit : *Posteaquam apertum est in bibliothecam.* At in libro quarto, cap. 56, idem habet : *Posteaquam perventum est ad bibliothecam.* Massonus ex hac duplici editione Augustiniana suam composuit, et ita scripsit : *Posteaquam perventum est in bibliothecam.* Ego lectionem veteris libri puto veram esse. Bibliothecæ vocantur in his actis armaria in quibus libri erant inclusi. Unde paulo post Silvanus tunc subdiaconus ait : *Nihil remansit, totum hoc ejecimus.* Valerius, in Vita sancti Pontii martyris, cap. 2, *copiam voluminum librorumque, quos bibliothecæ portare non poterant, in suo parvo corpusculo transfundens.* Possidius, in Vita sancti Augustini, cap. 51 : *Monasteria virorum ac seminarum continentium cum suis præpositis plena Ec-*

clesiæ dimisit, una cum bibliothecis libros et tractatus vel suos vel aliorum sanctorum habentibus.

Capitulatam arg. Vetus exemplar habet : *capitulata argentea et lucerna argentea.* Pro quibus Massonus ista substituit : *capitula argentea et lucernas argenteas,* prorsus male. Quippe in variis horum gestorum locis et apud Augustinum mentio est unius tantum lucernæ. Nam Augustinus hunc ipsum locum pluries refert, et in duobus locis scribit, *capitulatam argenteam et lucernam argenteam,* uti nos reposuimus. Quare emendandus est idem Augustinus, lib. iv contra Cresconium, cap. 56, ubi *capsulam* legitur pro *capitulatam.* Infra, p. 24, col. 1, pro *capitulatam* legitur *tabulam.* Itaque aut mendosus est hic locus aut per *capitulatam* intelligitur *tabula.*

Mortuus fueras. Hunc locum refert Augustinus epist. 167, et lib. iii contra Cresconium, cap. 29, et lib. iv, cap. 56.

Orcam. Male apud Augustinum legitur *arcam.* Orca est vas fictile, ut pluribus testimoniis ostendit vir clarissimus Carolus Dufresnius in suo Glossario.

Felicis sarsoris. Id est, officis marmorarii.

tulit codices ii et quinq̄ones quatuor. Felix flamen perpetuus curator Victori dixit: Profer scripturas, plus habes. Victor Grammaticus dixit: Si plus habuissem, dedissem. Et cum ventum fuisset ad domum Euticii Cæsarianensis, Felix flamen perpetuus curator Euticio dixit: Profer scripturas quas habes, ut præcepto parere possis. Euticius dixit: Non habeo. Felix flamen perpetuus curator Euticio dixit: professio tua actis hæret. Et cum ventum fuisset ad domum Coddeonis, protulit uxor ejus codices sex. Felix flamen perpetuus curator reipublicæ dixit: Quære, ne plus habeatis, profer. Mulier respondit: Non habeo. Felix flamen perpetuus curator reipublicæ Bovi servo publico dixit: Intra, et quære, ne plus habeat. Servus publicus dixit: Quæsivi, et non inveni. Felix flamen perpetuus curator reipublicæ Victorino, Silvano et Caroso dixit: Si quid minus factum fuerit, vos contingit periculum. Quibus lectis, Zenophilus v. e. consularis Victori dixit: confitere simpliciter. Victor respondit: Non fui præsens. Nundinarius diaconus dixit: legimus epistolas episcoporum factas a Forte, et legit exemplar libelli traditi episcopis a Nundinario diacono. Testis est Christus et angeli ejus quoniam tradiderunt

A quibus communicastis, id est, Silvanus a Ciria traditor est et fur rerum pauperum. Quod omnes vos episcopi, pre-byteri, diacones, seniores scitis de quadringentis follibus Lucillæ, clarissimæ fœminæ, pro quo vobis jurastis ut fieret Majorinus episcopus: et inde factum est schisma. Nam et Victor follo vestri præsentia et populi dedit folles viginti ut factus esset presbyter, quod scit Christus et angeli ejus. Et recitatum est exemplum epistolæ. Purpurius episcopus Silvano coepiscopo in Domino salutem. Venit ad me Nundinarius diaconus filius noster, et petiit has litteras deprecatorias a me ad te, sanctissime, dirigerem, ut si fieri posset, pax inter te et ipsum sit. Hoc enim volo fieri, ut nemo sciat quid inter nos agatur. Si volueris, scripto tuo (agatur) ut et ego solus ibi in re præsentia veniam, et dissensionem ipsam de inter vos amputem. Manu sua enim mihi tradidit libellum rei gestæ, pro qua causa tuo præcepto fuerit lapidatus. Non est verum ut pater castiget filium contra veritatem, et scio quia vera sunt quæ in libello mihi tradito sunt conscripta. Quære remedium quomodo poterit ibi malignitas ista extinguï antequam flamma exurgat, quæ post demum extinguï non poterit sine sanguine spiritali.

BALUZII NOTÆ.

Hinc opus sarsorium apud Ennodium, cum variæ discolorum marmorum crustæ committuntur, ut unum corpus et unam quasi picturam efficiant; quemadmodum illic annotavit Sirmondus.

Bovi servo publico. Officiali, apparitori.

Epistolas episcoporum quas pro Nundinario scripserant ad Silvanum episcopum Cirtensem et ad eorum plebemque ejusdem civitatis. Meminit harum epistolarum sanctus Augustinus epist. 162, 165.

A Forte. Verum est Fortem quoque scripsisse pro Nundinario. Attamen oportet ejus nomen heic loco non suo positum esse, aut postea desunt aliquot verba quæ doceant epistolas episcoporum factas a Forte et cæteris.

Exemplar lib. tra. episcopis. Hæc verba desunt in veteri exemplari, per incuriam videlicet et oscitantiam librarii. Suppleta autem sunt ex libro tertio sancti Augustini contra Cresconium, cap. 29.

Fur rerum pauperum. Ideo Silvanus dicitur fur rerum pauperum quia viginti folles, quos Victor follo dederat ut fieret presbyter, apud se retinuerat, nullaque eorum pars pervenerat ad populum, in quo pauperes, ut legitur infra, p. 25, col. 1. Præterea idem cum reliquis episcopis, quos propterea sanctus Augustinus in libro primo contra Parmenianum, cap. 3, vocat fures ecclesiastici argenti, diviserat quadringentos folles quos Lucilla clarissima fœmina dedit ut Majorinus fieret episcopus; quorum nullam partem ad pauperes pervenisse scribitur pag. 24, col. 2, et p. 25, col. 1.

De quadring. fol. Illic locus restitutus est ex Augustino. Male enim in veteri exemplari scriptum est: scitis et vos et Lucilla consul felix pro quod vobis, etc. Scriptum erat in antiquiori codice Lucilla C. F. pro quod. Itaque cum librarius non intelligeret notas illas, perperam interpretatus est.—*Follibus.* Monetae genus. Vide Glossarium Dufresnii et Jacobi Gothofredi Notas ad Codicem Theodosianum. Vide etiam Sirmondum ad sermonem 39 sancti Augustini, ubi conjicit follum et solidorum nostratum eundem valorem esse vel affinem.

Lucillæ. Fœmina fuit dives et factiosa: quæ ante concussam persecutionis turbinibus pacem, ut ait Optatus, dum adhuc in tranquillo esset Ecclesia, cum

correctionem Archidiaconi Cæciliani ferre non posset, quæ ante spiritalem cibum et potum os nescio cujus martyris, si tamen martyris, libare dicebatur, et cum præponeret calici salutari os nescio cujus hominis mortui, etsi martyris, sed necdum vindicati, correpta, cum confusione irata discessit. Irascenti et dolenti, ne disciplinæ succumberet, occurrit subito persecutionis enota tempestas. Meminit autem hujus loci sanctus Augustinus libro primo contra Parmenianum, cap. 3 et in epistola 162.

Inde factum est schisma. Optatus paulo post locum heic descriptum: Schisma igitur illo tempore confusa mulieris iracundia peperit, ambitus nutriti, avaritia roboravit. Ab iis tribus personis contra Cæcilianum causæ conflictæ sunt ut vitiosa ejus ordinatio diceretur: — a Botro nimirum, Celesio, et Lucilla. Itaque iracundia referri sine dubio debet ad Lucillam, ambitus ad Botrum et Celesium, qui apud Carthaginem ordinari cupiverant, avaritia ad Episcopos qui Majorinum ordinarunt, qui folles quadringentos, quos Lucilla dederat, inter se diviserunt, et amore pecuniæ episcopum levarunt adversus Cæcilianum. Erat autem Majorinus domesticus Lucillæ, ut idem Optatus docet.

Purpurius episcopus. Limatensis, quem homicidam vocat Optatus, quod interrogatus de filiis sororis suæ, quod eos in carcere Milei necasse diceretur, confessus sit dicens: Et occidi non eos solos, sed et quicumque contra me fecerit. Sumpsit ista Optatus ex actis Concilii Cirtensis, quæ extant apud sanctum Augustinum lib. iii contra Cresconium, cap. 27. Limata ergo fuit civitas Numidiæ.

Lapidatus. Id est, degradatus, ut ait Augustinus, adeoque contumelia affectus. Infra, p. 25, col. 1, a quibus lapidarentur pro veritate. Vide Glossarium Dufresnii.

Non est verum. Id est æquum. Livius, lib. xxxii: Cæterum et sociorum audiri postulata verum esse. Apud sanctum Ambrosium, epist. 70 legitur: Tributarios perditum iri nequaquam justum et æquum. Pro quo in vetustissimo codice ms. Ecclesiæ Bellovacensis vidi scriptum verum.

Sine sanguine spiritali. Locus est elegantia non vulgaris. Sanguinem spiritalem fundi ait cum dis-

Adhibete conelricos et seniores plebis ecclesiasticos viros, et inquirant diligenter quæ sunt istæ dissensiones, ut ea quæ sunt secundum fidei præcepta fiant. Non declinabis ad dextram vel ad sinistram. Libenter autem aurem commodare nolis malis instructoribus, qui nolunt pacem. Omnes nos occiditis, et alia manu, Vale. Item et exemplum epistolæ. Purpurius episcopus clericis et Senioribus Cirtensium in Domino æternam salutem. Clamat Moyses ad omnem senatum filiorum Israel, dixitque illis, quæ Dominus jubeat fieri sine consilio seniorum nihil agebatur. Itaque et vos, carissimi, quos scio omnem sapientiam cœlestem et spiritalem habere, omni vestra virtute cognoscite quæ sit dissensio hæc et perducite ad pacem. Dicit enim Nundinarius diaconus quod nihil vos lateat unde hæc dissensio est inter carissimum nostrum Silvanum et ipsum. Tradidit enim mihi libellum in quo omnia sunt conscripta. Dixit enim et vos non latere. Ego scio quia auris non est. Bonum quærite remedium quomodo extinguatur hæc res sine periculo animæ vestræ; ne subito eum personam accipitis, in iudicio veniatis. Justum iudicium inter partes iudicate secundum gravitatem vestram et justitiam. Cavete vobis ne declinetis in dexteram neque in sinistram. Dei res agitur, qui scrutatur cogitationes singulorum. Elaborate nemo sciat quæ sit conjuratio hæc. Vera sunt quæ libello continentur, non est bonum. Dicit enim Dominus: *Ex ore tuo condemnaberis, et ex ore tuo justificaberis* (Matth. xii). Item alia recitata. Silvano fratri carissimo Fortis in Domino æternam salutem. Venit ad me filius noster Nundinarius diaconus, et retulit ea quæ inter te et illum contigerunt per malivoli intercessum, qui vult animas justorum a via veritatis avertere. Cum hæc audirem, mente defectus sum, quod talis dissensio inter vos venit. Dei enim sacerdos ut ad hoc veniat quod non nobis expediat fiat. Nunc ergo petite eum ut, quod potest, cum ipso pax Domini salvatoris Christi sit. Non ad publicum veniamus et a gentibus damnemur. Scriptum est enim: *Videte ne dum mordetis, et causamini in invicem, ab invicem consumamini* (Gal. v). Ergo peto Dominum ut tollatur de medio nostrum hoc scandalum, ut possit res Dei cum gratiarum actione celebrari, Domino dicente: *Pacem meam do vobis, pacem meam relinquo vobis* (Joan. xiv). Quæ pax pote-

rit esse ubi dissensio est, æmulationes sunt? Nam cum ego a milites essem ass. separatus et in illo venissem, cum injuria tali, Deo commendavi animam meam, et remisi tibi, quia Deus videt mentes hominum et eorum, sive a te ad illos perductus sum, sed Deus nos liberavit, et tecum servimus. Ergo, sicuti dimissum est nobis, et vos reconciliamini paci, ut in nomine Christi possimus cum gaudio pascha celebrare. Nemo sciat. Fratribus et filiis, clero et senioribus, Fortis in Domino æternam salutem. Venit ad me filius meus Nundinarius diaconus vester, et retulit de ea quæ contra vos sunt gesta, necnon utique a vobis debuit componi, ne ventum esset ut talem insaniam passi, a quibus lapidarentur pro veritate, quod et vos et nos scimus, sicuti nobis retulistis et scriptum est: *Non est sapiens quisquam inter vos qui possit iudicare inter fratres? sed frater cum fratre iudicatur, sed apud infideles* (I Cor. vi). Sicuti vos cum in iudicio non intenditis, sic ad hoc exilitum est ut gentibus demus tale exemplum, ut qui per nos Deo credebant, ipsi nobis maledicant, cum ad publicum pervenimus? Ergo, ne ad hoc veniatur, vos, qui spiritales estis, facite ut nemo sciat, ut cum pace Pascha celebremus, et hortemini eos paci reconciliari, et dissensio non sit, ne cum ad publicum ventum fuerit, incipiatis et vos periclitari si hoc factum fuerit, et postea vobis imputetis. Dabitur quæ plurime, tu possessor Donati presbyter, singuli Valeri et Victor, qui omnia scitis actum, date operam ut pax sit vobiscum. Item alia recitata. Fratri Silvano Sabinus in Domino æternam salutem. Pervenit ad nos Nundinarius filius tuus, non tantum ad me, sed et ad fratrem nostrum Fortem, fortem et gravem querelam referens. Miror gravitati tuæ, sic te egisse cum filium tuum, quem tu nutriti et ordinasti. Si enim ædificium terræ structum sit, non additur quid cœleste, quod per manum sacerdotis ædificatur. Sed non est tibi mirandum, Scriptura dicente: *Perdam sapientiam sapientium, et prudentiam prudentium reprobabo* (I Cor. i). Et iterum dicit: *Potius dilexerunt homines tenebras magis quam lucem* (Joan. iii). Sicuti et tu facis. Sufficiat vobis omnia scire, super quod et frater noster Fortis tibi scripsit. Nunc petierim de charitate tua, frater benignissime, ut suppleas dictum Esaïæ propheta: *Expellite malignitatem de animis vestris, et venite, disputemus, di-*

BALUZII NOTÆ.

cordiam gladius sævit in Ecclesiam, cum Episcopi dissident cum clericis, cum hæc dissensiones erumpunt in vulgus et dant locum sermonibus.

Purpurius episcopus. Hæc non extant in veteri codice, neque in editione Massoni, ubi locus vacuus relictus est. Nos itaque addidimus, quia ex contextu sequentis epistolæ apparet et istius et superioris eundem esse auctorem.

Silvano. Et hanc quoque vocem nos addidimus. Nam hec relictus erat locus vacuus in veteri exemplari et in editione Massoni. Certum quippe est hanc epistolam scriptam esse ad Silvanum, cum in ea agatur de discordia quæ inter illum erat et Nundinarium diaconum.

Fortis. Episcopus, ejus jam supra mentio. Cu-

jusnam vero sedis Episcopus fuerit, mihi non est compertum. In collatione prima Carthaginiensi, cap. 163, memoratur Fortis episcopus Cediensis.

Pacem celebrare. Leg. *Pascha.* quod sequentia præbent. Pag. 23, col. 2, ut cum pace Pascha celebremus. Et infra: *Nundinarius in pace tecum Pascha celebret.*

Fratribus et filiis. Id est, Clericis et Senioribus Ecclesiæ Cirtensis, ut in superioribus.

Judicatur, sed apud. Ita vetus codex. Massonus edidit: *iudicio contendit, et hoc apud.*

Fratri Silvano Sabinus. Et hæc quoque nos addidimus; quæ neque in veteri libro habentur, neque in editione Massoni. Certa autem est hæc restitutio. — Sabinus, episcopus Numida.

rit Dominus (Isa. 1). Et iterum : *Projicite malum de A* medio vestrum. Sic et tu fac. Subjuga et averte seditionem, quæ noluerunt esse pacem inter te et filium tuum. Sed filius tuus Nundinarius in pace tecum Pascha celebret, ne res ad publicum veniat præterea jam omnibus nobis nota. Rogaverim te, frater benignissime, mediocritatis meæ compleas petitionem. Nemo sciat. Item alia recitata. Fratri Forti Sabinus in Domino æternam salutem. Quæ sit charitas juxta omnes collegas, certus sum peculiariter, tamen secundum Dei voluntatem qui dixit : *Quosdam diligo super animam meam.* Silvanum te coluisse certus sum. Quare non dubitavi hæc scripta ad te dare, quia scripta tua ad eum facta dari feci propter nomen Nundinarii : et qui impigre agit, semper res Dei impetu procedit. Ne præteras excusationem. Occupatio namque nos diebus istis stringit, et incunctanter commovet circa hæc usque ante diem solemnissimum Paschæ, ut per te fiat pinguissima pax, ut digni coheredes Christi inveniamur, qui dixit : *Pacem meam do vobis, pacem meam relinquo vobis* (Joan. xiv). Et iterum. Peto ut facias. *Et alia manu.* Opto te in Domino bene valere et nostri memorem esse. Vale. Sed rogo te, nemo sciat. Quibus lectis Zenophilus v. c. consularis dixit : Et actis et literis quæ recitate sunt traditorem constat esse Silvanum ; et Victori dixit : Simpliciter confitere utrum scias cum aliquid tradidisse. Victor dixit : Tradidit, sed non me præsentem. Zenophilus v. c. consularis dixit : Quid administrabat tunc Silvanus in clero? Victor respondit : Sub Paulo episcopo orta est persecutio, et Silvanus subdiaconus fuit. Nundinarius diaconus respondit : Quando ventum est illic, ait, ut factus esset episcopus, respondit populus : Alius fiat, exaudi, Deus. Zenophilus v. c. consularis Victori dixit : Dictum est a populo, Silvanus traditor? Victor dixit : Ego ipse luctatus sum episcopus. Zenophilus v. c. consularis Victori dixit : Ergo sciebas traditorem? De hoc confitere. Victor respondit : Traditor fuit. Nundinarius diaconus dixit : Vos seniores clamabatis : Exaudi, Deus, civem nostrum volumus, ille traditor est. Zenophilus v. c. consularis Victori dixit : Clamasti ergo cum populo quod traditor esset Silvanus, et non deberet fieri episcopus? Victor dixit : Clamavi et ego et populus. Nos enim civem nostrum petebamus integrum virum. Zenophilus v. c. consularis dixit : Qua causa putabatis eum non mereri? Victor dixit : Integrum petebamus, et civem nostrum.

Sciebam enim causam imperatorum (*f. ante imperatores*) ad hoc nos esse venturos, dum enim talibus committitur. Item inductis et applicitis Victore Samsurici et Saturnino fossoribus, Zenophilus v. c. consularis dixit : Quis vocaris? Respondit : Saturninus. Zenophilus v. c. dixit : Cujus conditionis es? Saturninus respondit : Fossor. Zenophilus v. c. consularis dixit : Silvanum scis esse traditorem? Saturninus dixit : Scio lucernam tradidisse argenteam. Zenophilus v. c. consularis Saturnino dixit : Quid aliud? Saturninus respondit : Aliud nescio, nisi quia de post orcam eam ejecit. Et remoto Saturnino, Zenophilus v. c. consularis dixit adstanti : Et tu, quis vocaris? Respondit : Victor Samsurici. Zenophilus v. c. consularis dixit : Cujus conditionis es? Victor dixit : Artifex sum. Zenophilus v. c. dixit : Tabulam argenteam quis tradidit? Victor respondit : Non vidi. quod scio, hoc dico. Zenophilus v. c. consularis dixit Victori : Licet jam constiterit ex responsione eorum qui supra sunt interrogati, tamen tu confitere utrum Silvanus traditor sit. Victor dixit : Secundo petito quomodo hoc dimisit ut duceremur ad Carthaginem, ore ipsius episcopi audivi. Data est mihi lucerna argentea, et capitulata argentea, et has tradidi. Zenophilus v. c. Victori Samsurici dixit : A quo audisti? Victor dixit : A Silvano episcopo. Zenophilus v. c. consularis Victori dixit : Ab ipso audisti quod tradidisset? Victor dixit : Ab ipso audivi quod suis manibus tradidisset illas. Zenophilus v. c. dixit : Ubi audisti? Victor dixit : In basilica. Zenophilus v. c. consularis dixit : Apud Constantinam? Victor dixit : Ibi cœpit alloqui populum dicens : De quo dicunt me traditorem esse, de lucerna et capitulata? Zenophilus v. c. consularis Nundinario dixit : Quid aliud putas ex his esse quærendum? Nundinarius dixit : De cupis fisci, quis illas tulit? Zenophilus v. c. consularis Nundinario dixit : Quas cupas? Nundinarius dixit : In templo Sarapis fuerunt, et tulit illas Purpurius episcopus ; acetum quod habuerunt, tulit illum Silvanus episcopus, Dontius presbyter, et Luciano. Zenophilus v. c. consularis Nundinario dixit : Sciunt id factum qui assistunt? Nundinarius respondit : Sciunt. Diaconus Saturninus dixit : Dicebant majores nostri quia sublatae sunt. Zenophilus v. c. consularis dixit : A quo sublatae dicuntur? Saturninus dixit : A Purpurio episcopo, et acetum a Silvano et Dontio et Superio presbyteris et Luciano diacono. Nundinarius dixit : Viginti folles dedit, et fac-

BALUZII NOTÆ.

Diebus istis. Paschalibus.

Quid administrabat. Hic locus mendosus est apud sanctum Augustinum, ubi sic legitur, lib. iii contra Cresconium, cap. 29 : *Quis administrabat? Tunc Silvanus in clericatu respondit, sub Paulo.* Et lib. iv, cap. 56 : *Qui administrabat? Tunc Silvanus in clericatu victor respondit : sub Paulo.* Hinc ergo emendandus utrobique est Augustinus.

Silvanus subdiac. fuit. Meminit hujus loci Augustinus in epistola 165. Is ergo ex Subdiacono Pauli Cirtensis episcopi, in cathedra ejus postea locatus est.

Civem nostrum. Id est, Donatum, ut constat ex pagina sequenti extrema.

Tabulam. Jam supra monuimus aut mendosum esse hunc locum, aut per tabulam debere intelligi capitulatam cujus et heic et apud Augustinum mentio est.

Acetum. Sive acetabulum. Vide Glossarium Dufresnii.

Superio. Vetus exemplar et editiones omnes habent Luciano, certo errore. Nos Superii nomen ideo substituimus, quia infra, dum ista repetuntur, semper Superii nomen ponitur pro Luciano. Lucianus enim diaconus tantum fuit, ut statim dicitur.

tu: est presbyter Victor? Saturninus dixit. Et cum diceret, Zenophilus v. c. consularis Saturnino dixit: Cui dedit? Saturninus dixit: Silvano episcopo. Zenophilus v. c. consularis Saturnino dixit: Ergo, ut fieret presbyter, Silvano episcopo viginti folles praemium dedit? Saturninus dixit: Dedit. Zenophilus v. c. consularis Saturnino dixit: Ante Silvanum positum est? Saturninus dixit: Ante cathedram episcoporum. Zenophilus v. c. consularis Nundinario dixit: A quo pecunia sublata est? Nundinarius dixit: Ipsi episcopi diviserunt eam inter se. Zenophilus v. c. consularis Nundinario dixit: Donatum desideras exhiberi? Nundinarius dixit: Utique veniat, de quo clamavit populus biduo post pare: Exaudi, Deus, civem nostrum volumus. Zenophilus v. c. consularis Nundinario dixit: Certe clamavit hoc populus? Respondit: Clamavit. Zenophilus v. c. consularis Saturnino dixit: Traditorem clamavit Silvanum? Saturninus dixit: Utique. Nundinarius dixit: Quando factus est episcopus, non illi communicavimus, quia dicebatur traditor esse. Saturninus dixit: Quod dicit, verum est. Nundinarius dixit: Vidi quia Mutus harenarius tulit eum in collo. Zenophilus v. c. consularis Saturnino dixit: Sic factum est? Saturninus dixit: Sic. Zenophilus v. c. consularis dixit: Vera sunt omnia quae dicit Nundinarius, quia ab harenariis factus est episcopus Silvanus? Saturninus dixit: Vera Nundinarius dixit: prostibulae illic fuerunt. Zenophilus v. c. consularis Saturnino dixit: Harenarii illum gestaverunt? Saturninus dixit: Ipsi eum tulerunt, et populus. Nam cives in area martyrum fuerunt inclusi. Nundinarius diaconus dixit: Numquid populus Dei ibi fuit? Saturninus dixit: In casa maiore fuit inclusus. Zenophilus v. c. consularis dixit: Certa omnia quae dicit Nundinarius, vera sunt? Saturninus dixit: Vera. Zenophilus v. c. consularis dixit: Tu quid dicis? Victor dixit: Vera sunt omnia, Domine. Nundinarius dixit: Purpurius episcopus tulit centum folles. Zenophilus v. c. consularis Nundinario dixit: De quadringentis follibus quos putas interrogandos? Nundinarius dixit: Lucianus diaconus exhibeatur, quia ipse totum scit. Zenophilus v. c. consularis Nundinario dixit: Iste sciunt? Nundinarius dixit: Non sciunt. Zenophilus v. c. consularis dixit: Exhibeatur Lucianus. Nundinarius dixit: Sciunt isti

acceptos esse quadringentos folles; sed quia episcopi eos diviserunt, nesciunt. Zenophilus v. c. consularis Nundinario et Victori dixit: Scitis acceptos esse folles a Lucilla? Saturninus et Victor dixerunt: Scimus. Zenophilus v. c. consularis dixit: Pauperes non acceperunt? dixerunt: Nemo nihil accepit. Zenophilus v. c. consularis Saturnino et Victori dixit: Nihil de fano Sarapis sublatum est? Saturninus et Victor dixerunt: Purpurius tulit cupas, et Silvanus episcopus, et Dontius et Superius presbyteri, et Lucianus diaconus tulerunt acetum. Zenophilus v. c. consularis dixit: Responsione Victoris grammatici et Victoris Samsurici et Saturnini claruit vera esse omnia quae suggessit Nundinarius. Submoveantur et excant. Zenophilus v. c. consularis dixit: Quos alios putas interrogandos? Nundinarius dixit: Castum diaconum, ut dicat si non est traditor. Ipse illum ordinavit. Et inducto et applicito Casto diacone, Zenophilus v. c. consularis dixit: Quis vocaris? Respondit: Castus. Zenophilus v. c. consularis Casto dixit: Cujus conditionis es? Castus dixit: Nullam dignitatem habeo. Zenophilus v. c. consularis Casto dixit: Licet nunc per Victorem grammaticum quam etiam per Victorem Samsurici et Saturninum venerunt in confessionem quae Nundinarius obicit, tamen etiam tu confitere utrum traditor sit Silvanus. Castus respondit: Dicebat quod invenerit lucernam post orcem. Zenophilus v. c. consularis dixit Casto: Etiam de cupis de fano Serapis sublati et aceto confitere. Castus respondit: Purpurius episcopus tulit cupas. Zenophilus v. c. consularis dixit: Acetum quis? Respondit Castus quod tulerunt inde acetum Silvanus episcopus, Dontius et Superius presbyteri. Zenophilus v. c. consularis Casto dixit: Confitere quot folles dedit Victor ut presbyter fieret? Castus dixit: Obtulit, Domine, sacellum, et quid habuerit, nescio. Zenophilus v. c. consularis Casto dixit: Cui datum est sacellum? Castus dixit: Illo tulit eum in casa maiore. Zenophilus v. c. consularis Casto dixit: Populo non est divisa pecunia? Castus respondit: Non est data, nec vidi. Zenophilus v. c. consularis Casto dixit: De follibus quos Lucilla dedit, populus minutus nihil accepit? Castus dixit: Non vidi accipere neminem. Zenophilus v. c.

BALUZII NOTAE.

Ante cathedram episcoporum. Ergo jam tum certus ac fixus erat episcopalis cathedra locus in Ecclesia.

Ipsi Episcopi. Ergo plures Episcopi ordinaverunt presbyterum Victorem fullonem.

Ab harenariis. Non a clero, nec ab honoratis, sed a plebecula, in qua fuerint harenarii, cujusmodi tandem generis fuerunt homines illi. Unde paulo post dicitur, *prostibula illic fuerunt*, ut ostenderetur electionem Episcopi per vim ac seditionem factam esse. Qui locus evincit justissimam esse constitutionem synodi Laodicenae, quae sancivit ne turbis liceret electiones Episcoporum facere.

Gestaverunt. Id est, levaverunt, tulerunt thronum Episcopi.

Area martyrum. Aream plerique interpretantur coemeterium, auctoritate sumpta ex libro Tertul-

liani ad Scapulam, ubi ait sub Hilariano praeside de areis sepulchrorum nostrarum acclamatum ab adversariis nostris fuisse *Areæ non sint*. Verum in isto loco area martyrum non potest intelligi de coemeterio, cum constet aedificium fuisse, in quo furens plebecula populum Dei sive eives honoratos inclusit, ut libertatem haberet constituendi quem vellet episcopum. Unde infra, p. 25, col. 1, cum Crescentianus subdiaconus interrogatus esset a Zenophilo utrum praesens fuisset cum Silvanus factus est episcopus, respondit: *Præsens cum populo sui, inclusus in casa maiore*. Jam ergo habemus aream martyrum et casam majorem civitatis Cirtensis eadem rem fuisse.

Nullam dign. habeo. Interrogatio ergo Zenophili non erat de dignitate ecclesiastica, sed de conditione civili.

consularis Casto dixit : Quo ergo pervenerunt ? A Castus dixit : Nescio. Nundinarius dixit : Utique vel audisti vel vidisti si dictum est pauperibus : Dat et vobis de re sua Lucilla. Castus dixit : Non vidi aliquem accipere. Zenophilus v. c. consularis dixit : Manifesta est Casti confessio quod folles quos Lucilla donavit, populo divisos esse nesciret, et ideo amoveatur. Et applicito Crescentiano subdiacono, Zenophilus v. c. consularis dixit : Quis vocaris ? Respondit : Crescentianus. Zenophilus v. c. consularis Crescentiano dixit : Simpliciter sicut et ceteri confitere utrum scias traditorem Silvanum. Crescentianus dixit : Priores qui fuerunt clerici, ipsi retulerunt singula. Zenophilus vir clarissimus consularis Crescentiano dixit : Quid retulerunt ? Crescentianus dixit : Referebant quod traditor esset. Zenophilus vir clar. consularis Crescentiano dixit : Dixerunt illum traditorem ? Et adiecit : Qui dicebant ? Crescentianus dixit : Qui cum illo conversabantur in plebe, dixerunt quod aliquando tradidisset. Zenophilus v. c. consularis Crescentiano dixit : De Silvano dicebant ? Crescentianus dixit : Utique. Zenophilus v. c. consularis Crescentiano dixit : cum factus fuisset episcopus, praesto fuisti ? Crescentianus dixit : Praesens cum populo fui, inclusus in casa majore. Nundinarius diaconus dixit : Campenses et harenarii fecerunt illum episcopum. Zenophilus v. c. consularis Crescentiano dixit : Mutus harenarius certe eum sustulit ? Dixit : Manifeste. Zenophilus v. c. consularis Crescentiano dixit : Cupas de fano Sarapis scis esse sublatas ? Crescentianus dixit : Plures dicebant quod Purpurius episcopus ipse sustulerit cupas et acetum, quod ad senem nostrum Silvanum pervenisset, et filii Aelionis dicebant. Zenophilus v. c. consularis Crescentiano dixit : Quid audisti ? Crescentianus dixit : Acetum sublatum a sene Silvano et Donto et Superio presbyteris et Luciano diacono. Zenophilus v. c. consularis Crescentiano dixit : Ex quadringentis follibus quos Lucilla donavit, populus aliquid accepit ? Crescentianus dixit : Nihil inde nemo accepit, nescio, nec quis illos erogaverit. Nundinarius dixit : Aniculae numquam inde aliquid acceperunt ? Crescentianus dixit : Nihil. Zenophilus v. c. consularis dixit : Certe quotiens aliquid tale dona-

tur, omnes inde populares publice accipiunt. Crescentianus dixit : Non audivi vel vidi dedisse illum aliquos. Zenophilus v. c. consularis Crescentiano dixit : Nihil ergo datum est de quadringentis follibus populo ? Crescentianus dixit : Nihil. Utique pervenisset aliqua partiuncula ad nos. Zenophilus v. c. consularis dixit : Quo ergo sublatis sunt ? Crescentianus dixit : Nescio. Nemo nihil accepit. Nundinarius dixit : Victor quot folles dedit ut fieret presbyter ? Crescentianus dixit : Vidi allatos cophinos cum pecunia. Zenophilus v. c. consularis Crescentiano dixit : Cui dati sunt cophini ? Crescentianus dixit : Episcopo Silvano. Zenophilus v. c. consularis dixit : Silvano dati sunt ? Crescentianus dixit : Silvano. Zenophilus v. c. consularis dixit : Populo nihil datum est ? Respondit : Nihil. Necessesse est ut et nos aliquid acciperemus, si distribuerentur sicut solet. Zenophilus v. c. consularis Nundinario dixit : Quid aliud de Crescentiano putas esse requirendum ? Nundinarius dixit : Ipsud est. Zenophilus v. clar. consularis dixit : Quoniam de omnibus Crescentianus subdiaconus simpliciter confessus est, submoveatur. Item inducto et applicito Januario subdiacono, Zenophilus v. clar. consularis dixit : Quis vocaris ? Respondit.... *Cetera desunt.*

ANNO DOMINI 304.

TENOR EPISTOLARUM

MENSURII AD SECUNDUM TIGISITANUM, ET SECUNDI AD MENSURIUM, DE TRADITIONE MENSURII.

(*Ex Augustino in Breviculo Collat. diei 3, cap. 13, n. 25, t. IX, col. 638.*)

Tunc Donastiae aliquantum praelocuti sunt, quod Mensurius qui fuerat ante Caecilianum Ecclesiae Carthaginensis episcopus, tempore persecutionis traderit persecutoribus sanctas scripturas. Et hoc ut probarent, legerunt ejus epistolam ad Secundum Tigisitanum datam, qui tunc habebat primatum episcoporum Numidiae. In qua epistola videbatur Mensurius velut de suo crimine confiteri : qui tamen non scripserat se sanctos codices tradidisse, sed potius ne a persecutoribus invenirentur abstulisse atque servasse ; dimisisse autem in basilica novorum quaecumque reproba scripta haereticorum, quae cum invenissent persecutores et abstulissent, nihil ab illo

BALUZII NOTAE.

Campenses. In veteri codice legitur *Campeses*, eadem ratione qua frequenter scribitur *Monteses* pro *Montenses*. Per campenses autem intelliguntur qui in campis et agris habitant, ut vox ipsa loquitur. Alii sunt Campenses apud Hieronymum in epistola 57, qui et cum Arianis conjunguntur et cum Tarsensibus haereticis. Rursum alii sunt Campites, ut habet editio Mariani Victorii, sive Campates, ut Joannes Andreae episcopus Aleriensis et Desiderius Erasmus ediderunt, apud Hieronymum in fine dialogi adversus Luciferianos. Hi enim fuere iidem cum Montensibus, id est, Donatistis. Falluntur enim Erasmus et Victorius, qui existimant Montenses dictos a Montani haeresi. Falluntur, inquam, ut patet etiam ex epistola 133 ejusdem Hieronymi.

Cetera desunt. Praeter ultimam partem horum gestorum, quae desideratur, lecta sunt apud Zenophi-

lum Consularem gesta Concilii Cirtensis, ut docet Optatus Milevitanus in libro primo : *Hi et ceteri, quos principes tuos fuisse paulo post docebinus, post persecutionem apud Cirtam civitatem, quia basilicae necdum fuerant restituta, in domum Urbani Carisi condecorunt die in Iduum Maiarum, sicut scripta Nundinarii tunc diaconi testantur.* Lapsus est autem, ut hoc obiter moneam, in hujus loci interpretatione vir illustrissimus Gabriel Albaspinæus, Episcopus Aurelianensis, persecutionem quae haec commemoratur referens ad Maxentium, cum ex gestis Concilii Cirtensis appareat haec agi de persecutione Diocletiani. Quod etiam manifeste colligitur ex Augustino, in Breviculo diei tertiae, cap. 17. Porro gesta Concilii Cirtensis habentur, ut moneimus, apud Augustinum.

amplius postulasse. Verumtamen quosdam Carthagi-
nensis ordinis viros postea suggestisse proconsuli,
quod illi fuerant qui missi erant ad Christianorum
scripturas auferendas et incendendas, quia non in-
veniant nisi nescio quæ ad eos non pertinentia; ipsas
autem in domo episcopi custodiri, unde deberent pro-
ferri et incendi: proconsulem vero ad hoc eis consen-
tire noluisse. In eisdem etiam litteris lectum est, eos
qui se offerrent persecutionibus non comprehensi, et
ultra dicerent se habere scripturas, quas non trade-
rent, a quibus hoc nemo quæsierat, displicuisse Men-
surio, et ab eis honorandis eum prohibuisse Chris-
tianos. Quidam etiam in eadem epistola facinorosi
arguebantur et fisci debitores, qui occasione perse-
cutionis vel carere vellent onerosa multis debitis
vita, vel purgare se putarent, et quasi abluere faci-
nora sua, vel certe acquirere pecuniam, et in custo-
dia deliciis perfrui de obsequio Christianorum. Crimen
tamen Donatistæ non ingerebant Mensurio, nisi de
codicibus traditis: mentitum eum quippe dicebant,
quod illi non fuerint codices sancti, et peccatum
suum tegere voluisse, quamvis et ipsam fictionem
criminarentur. Recitarunt etiam rescripta Secundi
Tigisitanî ad eundem Mensurium pacifice data, ubi
et ipse narravit, in Numidia persecutores quæ eg-
runt: et qui comprehensi et scripturas sanctas tradere
nolentes, et multa mala passi et gravissimis suppli-
ciis ex cruciati et occisi sunt: eosque honorandos pro
martyrii sui merito commendavit, laudans eos non
tradidisse scripturas sanctas, illius mulieris exem-
plo, quæ duos exploratores in Jericho (*Josue 11*), in
quibus figurarentur duo testamenta, vetus et novum,
tradere persecutoribus noluit. Quod quidem exem-
plum si sub hac figura est intelligendum, Mensurium
potius adjuvabat. In suis enim litteris Mensurium re-
prehendebat eos qui scripturas sanctas, quamvis eas
non traderent, se tamen habere fateantur; quod
mulier illa non fecit. Neque enim eos exploratores
qui quærebantur, apud se esse confessa est, sed ne-
gavit. Scripsit etiam Secundus, et ad se ipsum missos
a curatore et ordine centurionem et beneficiarium,
qui peterent divinos codices exurendos, eisque re-
spondisse, *Christianus sum et episcopus, non traditor*.
Et cum ab eo vellent aliqua Ecbola, aut quod-
cumque accipere, neque hoc eis dedisse, exemplo
Eleazari Macchabæi (*11 Mac. vi, 24*), qui nec fin-
gere voluit suillam carnem se manducare, ne aliis
præberet prævaricationis exemplum. Hæ litteræ Men-
surii et Secundi donec legendo terminarentur, Catho-
lici patienter audierunt; quamvis testati fuerint eas

esse familiares, nec ad causam Ecclesiæ pertinere.

Et n. 27. Hoc autem quod ei objecit Purpurius,
detentum eum fuisse a curatore et ordine ut scrip-
turas daret, idem Secundus in litteris quas Mensurio
rescripserat, pene confessus est, ubi ait missum ad
se fuisse a curatore et ordine centurionem et benefi-
ciarium, et a se scripturas petitas, vel quælibet ec-
bola; quæ quidem se non tradidisse dixit: sed cum
ipse illic commemoraverit tot martyres, qui cum tra-
dere nolissent, ex cruciati et occisi sunt; quomodo
ipse detentus et convictus et nolens aliquid tradere,
nihil pati et dimitti potuerit, nec Mensurio scripsit,
nec Purpurio respondit. Non enim centurioni et be-
neficiario dixit se scripturas non habere, sed respon-
dit se omnino non tradere. Quod illi auditum quo-
modo illo dimisso renuntiare potuerint sine suo
exilio, non apparet; præsertim quia idem Secundus
non quoslibet infimos, sed etiam patresfamilias, cum
hoc idem persecutoribus respondissent, crudelissimis
mortibus dixit occisos.

IDEM EX EODEM.

(*Lib. 1 contra Gaudentium, cap. 37, n. 47, col. 735.*)

Hoc autem Secundus etiam in litteris suis ad Men-
surium datis, quas vos ipsi protulistis atque recitas-
tis, sine ambiguitate confessus est, quod non tradi-
derit, sed quod ad eum pervenerint a curatore et
ordine missi persecutores; quos ei Purpurius Lima-
tensis objecit, ut scripturas traderet: quas cum ab
illo peterent, se respondisse, *Christianus sum et epi-
scopus, non traditor*, eisque nihil omnino tradere vo-
luisse. Quod ei vultis ut credamus, cum et vos ipsi
quam sit incredibile videatis, fervente illa persecu-
tione detentum episcopum sive conventum ut scrip-
turas dominicas traderet, nullis traditis fuisse dimis-
sum. Nempe contendebatis non potuisse episcopos
ad ordinandum episcopum ad civitatem Cirtensem
persecutionis tempore convenire. Quomodo ergo per-
secutio illa fervebat, si potuit episcopus propter
scripturas tradendas teneri, nullisque traditis impune
dimitti?

ANNO 305.

ACTA CONCILII CIRTENSIS

Quæ commemorantur ab Optato, lib. 1, § 14, p. 14.

D (*Ex Augustino, lib. 111 contra Cresconium cap. 27, n. 30, tom. ix, col. 510.*)

Diocletiano octies, et Maximiano septies consuli-
bus, quarto nonas martii, Cirtæ, cum Secundus epi-
scopus Tigisitanus primæ cathedræ consedisset in

VALESHI NOTÆ.

Ecbola. Hic dicuntur ejectamenta, seu res qua-
rum nullus est usus. Huc pertinet illud Silvani in
actis supra relatis lib. 111, contra Cresconium cap.
29: *Nihil hic remansit, totum hoc ejecimus.*

Diocletiano octies. Gesta hæc Cirtensis Concilii in
exemplari quod Carthaginensis collationis tempore di-
ligentius inspectum fuit, consignata erant anno post
*Consulatum Diocletiani novies et Maximiani octies, tertio
nonas Martias*, id est, anno Christi 305, ut testatur Au-

gustinus infra in Breviculo collationis, die 5, cap. 17.
Apud Optatum, lib. 1 contra Parmenianum, idem Cir-
tensis consessus notatur habitus post persecutionem, die
5 Iduum Maiarum, ubi persecutionem, non Maxentii,
uti Albaspinæus voluit, sed codicum tradendorum, ex
Augustino in fine capituli præcedentis intelliges. Ces-
savit hæc persecutio consulatu Diocletian ix et Maxi-
miani viii.

domo Urbani Donati', idem dixit : Probemus nos primo, et sic poterimus hic ordinare episcopum. Secundus Donato Masculitanus dixit : Dicitur te tradidisse. Donatus respondit : Scis quantum me quæsivit Florus ut thurificarem, et non tradidit me Deus in manibus ejus, frater : sed quia Deus mihi dimisit, ergo et tu serva me Deo. Secundus dixit : Quid ergo facturi sumus de martyribus? Quia non tradiderunt, ideo et coronati sunt. Donatus dixit : Mitte me ad Deum, ibi reddam rationem. Secundus dixit : Accede una parte. Secundus Marino ab Aquis Tibilitanis dixit : Dicitur et te tradidisse. Marinus respondit : Dedi Pollo chartulas, nam codices mei salvi sunt. Secundus dixit : Transi una parte. Secundus Donato Calamensi dixit : Dicitur te tradidisse. Donatus respondit : Dedi codices medicinales. Secundus dixit : Transi una parte. *Et alio loco* : Secundus Victori a Rusiccade dixit : Dicitur te tradidisse quatuor Evangelia. Victor respondit : Valentianus curator fuit, ipse me coegit ut mitterem illa in ignem. Sciebam illa delicta fuisse. Hoc delictum mihi indulge, et indulget mihi et Deus. Secundus dixit : Transi una parte. *Et alio loco* : Secundus Purpurio a Limata dixit : Dicitur te necasse filios sororis tuæ duos Milei. Purpurius respondit : Putas me terri a te, sicut et alteri? Tu quid egisti, qui tentus es a curatore et Ordine ut Scripturas dares? Quomodo te liberasti ab ipsis, nisi quia dedisti aut jussisti dari quodcumque? Nam non te dimittebant passim. Nam ego occidi et occido eos qui contra me faciunt. Ideo noli me provocare ut plus dicam. Scis me de nemine tractare. Secundus minor patruo suo Secundo dixit : Audis quæ dicat in te? Paratus est recedere, et schisma facere, non tantum ipse, sed et omnes quos arguis, quos scio quia dimittere te habent, et dare in te sententiam, et remanebis solus hæreticus. Ideo quid ad te pertinet, quis quid egit? Deo habet reddere rationem. Secundus Felici a Rotaria centurioni et Victori a Garbe dixit : Quid vobis videtur? Responderunt : Habent Deum, cui reddant rationem. Secundus dixit : Vos scitis et Deus. Sedete. Et omnes responderunt : Deo gratias.

ANNO DOMINI 311.

SUMMA ACTORUM CONCILII CARTHAGINENSIS EPISCOPUM 70 NUMIDARUM, QUI CÆCILIANUM DAMNAVERUNT ET MAJORINUM ORDINAVERUNT.

De quo Optatus lib. 1, § 49, p. 18.

(*Ex Augustino in Breviculo Collat. diei 3, cap 44, n. 26, t. IX, col. 659.*)

Et recitatum est a Donatistis concilium ferme sep-

tuaginta episcoporum contra Cæcilianum apud Carthaginem factum, ubi eum absentem damnaverunt, quod ad eos venire noluerit, tamquam a traditoribus ordinatus, et quia cum esset diaconus, victum afferri martyribus in custodia constitutis prohibuisse dicebatur. Nominati sunt etiam quidam collegæ Cæciliani, qui traditores asserebantur publicis gestis, quæ tamen gesta non legebantur. Inter hos autem maxime Felix Abtugnensis acerbius accusatus est, ita ut *fons malorum omnium diceretur*. Deinde sententiæ a singulis dictæ sunt, primitus a Secundo Tigisitano, qui eorum Princeps fuit; deinde a cæteris, quibus expresserunt se Cæciliano et collegis ejus non communicare.

B SENTENTIA MARCIANI UNIUS EX EPISCOPIB

Qui huic Concilio Carthaginensi aderant.

(*Ex Auctore Libri contra Fulgentium Donatistam Augustino perperam ascripti, cap. 26, in Appendice, t. ix Aug., col. 774.*)

Marcianus vester inter cæteros talem sententiam protulit dicens, quam utique septuaginta qui aderant non improbant. In Evangelio suo, inquit, Dominus ait : Ego sum vitis vera, et Pater meus agricola; omnem palmitem in me non afferentem fructum, excidet et projiciet, et omnem manentem in me et fructum ferentem purgat illum. Sicut ergo palmites infructuosi amputati projiciuntur; ita thurificati, traditores, et qui in schismate a traditoribus ordinantur, manere in Ecclesia Dei non possunt, nisi cognito ululatu suo per penitentiam reconcilientur. Unde Cæciliano in schismate a traditoribus ordinato non communicare oportet.

ANNO DOMINI 312.

EPISTOLA

CONSTANTINI AD ANULINUM AFRICÆ PROCONSULEM

Ut restituantur Ecclesiæ Catholicæ quæ ad eam pertinebant (Vide supra, col. 479).

EPISTOLA

CONSTANTINI IMPERATORIS AD ANULINUM PROCONSULEM AFRICÆ.

De immunitate Clericorum Ecclesiæ Catholicæ, cui Cæcilianus præest. (Vide supra, col. 481).

EPISTOLA

CONSTANTINI IMPERATORIS AD CÆCILIANUM

Qua pecunias Ecclesiis donat et eos reprehendit qui in Africa Catholicam Ecclesiam impugnabant. (Vide supra, col. 481).

NOTÆ.

Consedisset in domo. Optatus lib. 1: Qui ab basilicâ, ait, necdum fuerunt restituta, in domum Urbani Carisi consederunt.

Delicta fulsse. In mss. delicta fuisse. Et indulget mihi et Deus. Sic mss. At editi, et indulgebit mihi Deus.

À Limata. Optimæ notæ Corbeiensis codex, a Liniata. In Aug. epistola 45, nonnulli codices Liniacensem ferunt, pro Limatensem.

A Rotaria centurioni. Idem Corbeiensis codex, a Ro-

toria Centurionis. Alii etiam mss. habent genitivo casu, Centurionis. Multo aliter legebat Optatus, qui de eodem Cirtensi consessu agens lib. 1, ait, Consulti sunt qui remanserant, id est, Victor Garbiensis, Felix a Rotario, et Nabor a Centurion. etc.

Collegæ Cæciliani. Inter Cæciliani collegas ibi traditionis nomine commemoratos, fuerunt Novellus Tyzicensis et Faustinus Tuburbitanus, ex lib. post collationem ad Donatistas, cap. 22.

RELATIO

ANULINI PROCONSULIS AD IMPERATOREM CONSTANTINUM,
Cum libello donatistarum imperatori oblata.

(Vid. supra, col. 479.)

Episcoporum partis Majorini preces ad Constantinum.

Rogamus te, o Constantine optime imperator, quoniam de genere justo es, cujus pater inter ceteros imperatores persecutionem non exercuit; et ab hoc facinore immunis est Gallia: nam in Africa inter nos et ceteros episcopos contentiones sunt: petimus ut de Gallia nobis iudices dari præcipiat Pietas tua. Datæ a Luciano, Digno, Nassitio, Capitone, Fidentio, et ceteris episcopis partis Donati.

ANNO DOMINI 315.

EPISTOLA

CONSTANTINI IMPERATORIS

Qua concilium Romæ fieri jubet ad iudicandam causam Cæciliani. (Vide supra, col. 478.)

§ DE ROMANO CONCILIO SUB MLTHADE (1).

Dati sunt iudices (2), Maternus ex Agrippina civitate, Rheticius ab Augustoduno civitate, Marinus Arelatensis. Ad urbem Romam ventum est ab iis tribus Gallis, et ab aliis quindecim Italis. Convenerunt in domum Faustæ in Laterano, Constantino ter et Licinio ter Coss. sexto nonas octobres (3) die sexta feria (4). Cum consedisent Miltiades episcopus urbis Romæ, et Rheticius et Maternus et Marinus episcopi Gallicani, et Merocles a Mediolano, Florianus a Cæsana, Zoticus a Quintiano, Stennius ab Arimino (5), Felix a Florentia Tuscorum, Gaudentius a Pisis, Constantius a Faventia, Proterius a Capua, Theophilus a Benevento, Savinus a Terracina, Secundus a Præneste, Felix a Tribus Tabernis, Maximus ab Ostia (6), Evandrus ab Ursino, Donatianus a Foro Claudii: his decem et novem consedentibus episcopis, causa Donati et Cæciliani in medium missa est. A singulis in Donatum (7) dicte sunt sententiæ: *Quod confessus sit se rebaptizasse, et episcopis lapsis manum imposuisse, quod ab Ecclesia alienum est.* Testes inducti a Donato, confessi sunt se non habere in Cæcilianum quod dicerent. Cæcilianus omnium supra memoratorum sententiis innocens est pronuntiatum, etiam Miltiadis sententia, qua iudicium clausum est (8) his

(1). Ex Optato, lib. 1.

(2) In Germanensi ms., loco iudices, legitur principes.

(3) In eodem codice: Constantino quarto et Licinio, sexto nonas octobris. Apud Augustinum in libro post Collationem, n. 56: Constantino ter et Licinio iterum consulis, sexto nonas octobres.

(4) Anno Christi 315.

(5) Germanensi ms.: Florianus a Sinna, Zoticus a Quintiano, Stennius ab Arimino.

(6) Idem ms.: Maximus a Tribus-Ostiiis.

(7) Donatum a Casis Nigris, ex August. in Brevic. Collat. 3, cap. 12 et 17.

(8) Idem ms., coagulatum est.

A etiam verbis: *Cum constiterit Cæcilianum ab iis qui cum Donato venerunt, juxta professionem suam non accusari, nec a Donato convictum esse in aliqua parte constiterit* (1), suæ communioni ecclesiasticæ integro statu retinendum merito esse censeo. Sufficit ergo et Donatum tot sententiis percussum esse, et Cæcilianum tanto iudicio esse purgatum. Et tamen Donatus appellandum esse ab episcopis (2) credidit. Ad quam appellationem Constantinus imperator sic respondit: *O rabida furoris audacia! Sicut in causis Gentilium fieri assolet, appellationem interposuerunt* (3).

Eunomius et Olympius episcopi in Africam missi, Carthaginensibus contra partem Donati declarant ubi sit Catholica, et sententiam a concilio Romano pro Cæciliano dictam corroborant (4).

B Eodem tempore idem Donatus petiit, ut ei reverti licuisset, et nec ad Carthaginem accederet (5). Tunc a Filumino suffragatore ejus Imperatori suggestum est, ut bono pacis Cæcilianus Brixie reineretur; et factum est. Tunc duo episcopi ad Africam missi sunt, Eunomius et Olympius. Venerunt, et apud Carthaginem fuerunt per dies quadraginta, ut pronuntiarent ubi esset Catholica. Hoc seditiosa pars Donati fieri passa non est. De studio partium strepitus quotidiani sunt habiti. Novissima sententia eorumdem episcoporum Eunomii et Olympii talis legitur, ut dicerent illam esse Catholicam, quæ esset in toto terrarum orbe diffusa; et sententiam decem et novem episcoporum jamdudum datam dissolvi non posse. Sic communicaverunt clero Cæciliani, et reversi sunt. C De his rebus habemus volumina actorum. Quod si quis voluerit, in novissimis partibus legat. Inter hæc Donatus ultro prior ad Carthaginem rediit. Quo audito Cæcilianus ad suam plebem properavit. Hoc modo iterum renovellatæ sunt partes. Constat tamen et Donatum tot sententiis esse percussum et Cæcilianum innocentem totidem sententiis pronuntiatum.

ANNO DOMINI 314.

EPISTOLA

CONSTANTINI IMPERATORIS AD ABLAVIUM,

Qua Cæcilianum et alios episcopos Afros ad oppidum Arelatense mitti jubet. (Vid. supra, col. 483.)

(1) Idem codex, in aquila professione constiterit.

(2) In eodem codice deest, ab episcopis. — Germanensis: codex, appellandum esse episcopus credidit, et cætera.

(3) Verba hæc Constantini leguntur in epistola ad episcopos scripta post Arelatense Concilium. Pro-lata ergo fuerunt a Constantino, cum ad ipsum Donatistæ ab Arelatensi iudicio appellarunt. Confer Augustini epist. 43, n. 20.

(4) Ex Optato, lib. 1.

(5) Sic locum hunc Germanensis manuscriptorum auctoritate restitutum imus. Nam in Optati editis legatur, ut ei reverti ad Carthaginem contingeret: quam licentiam revertendi Carthaginem, ubi schisma fecerat, Donatum illum jam damnatum, et hunc quidem non Carthaginis, sed Casarum-Nigrarum episcopum, petere ausum fuisse nemo facile crediderit, ut jam observavimus supra, in Breviculo Collationis die 3, cap. 20.

EPISTOLA

CONSTANTINI IMPERATORIS,

Qua Chrestum ad concilium in Arelatensem civitatem convenire jubet. (Vide supra, col. 485).

EPISTOLA

ARELATENSIS SYNODI AD SILVESTRUM PAPAM,

(Vid. infra, col. 815.)

EPISTOLA

CONSTANTINI IMPERATORIS AD EPISCOPOS

Post Synodum Arelatensem Scripta. (Vide supra.)

ANNO DOMINI 321.

RESCRIPTUM

CONSTANTINI AD VALERIUM SEU VERINUM.

In indice collationis 3, cap. 549. Recitatur epistola Constantini ad Vicarium Verinum destinata, qua libertatem agendi tribuit Donatistis.

Ibid. c. 550. Prosecutio Catholicorum, quæ dicit pro se magis epistolam facere Constantini, quia non de Cæciliano aliquid judicatum est, sed furori suo ipsi permissi sunt.

Augustinus in lib. post Collat. cap. 55, testatur has ad Valerium seu Verinum Vicarium de illorum exilio soluto, et eorum furore Deo vindici dimittendo litteras datas Crispo et Constantino iterum consulibus tertio Nonas Maias, id est, post quartum annum et mensem fere sextum, elapsam a tempore rescripti Eumalio directi. Confer Breviculum Collat. 3, c. 22, et epist. 141, n. 9, tom. II, op. Aug.

ANNO DOMINI 350.

EPISTOLA

CONSTANTINI IMPERATORIS AD DONATISTAS,

Qua episcopos partis Donati ad finiendam causam Cæcilianianam adesse jubet. (Vid. supra, col. 489.)

EPISTOLA

CONSTANTINI IMPERATORIS AD CELSUM,

Qua promittit Constantinus ad Africam se venturum, ut inter Cæcilianum et Donatum de Schismate in Africa factis iudicet. (Vid. supra, col. 489.)

EPISTOLA

CONSTANTINI AD EPISCOPOS NUMIDAS,

Ubi hæretici tulerunt basilicas a Catholicis ut ad aliam basilicam faciendam sibi locum vel domum eis dent. (Vid. supra, col. 551.)

EPISTOLA CÆCILIANI AD FELICEM.

CÆCILIANUS PARENTI FELICI SALUTEM.

Cum ingentius collega meus Augustianum amicum suum conveniret, et inquisisset anno duoviratus mei, an aliqua scripturæ legis vestræ secundum sacram legem adustæ sunt, quam Galatinus unus ex lege vestra publice epistolas salutorias de basilica protulerit. Opto te, parens charissime, bene valere.

PETRONIUS, ANNIANUS et JULIANUS, DOMITIO CELSO vicario Africæ.

Quoniam Lucianum, Capitonem, Fidentium et Nasutium episcopos, et Mammarium presbyterum, qui secundum cœlestis præceptum Domini Constantini Maximi invicti semper Augusti ad Gallias cum aliis

A legis ejus hominibus venerant, dignitas ejus ad lares proprios venire præcepit; angariam his cum annuaria competentia usque ad Arelatensem portum secundum imperatum æternitatis ejusdem clementissimi principis dedimus, frater, qua inde Africam navigent. Quod solertiam tuam litteris nostris scire conveniat. Optamus te, frater, felicissimum bene valere. Hilarius princeps obtulit IV Kalendas Maias. Triburis.

De Constantini judicio apud Mediolanum habito, ubi rursus absolutus est Cæcilianus.

In indice Collationis Carthag. 3, cap. 516, legitur, Recitatio judicii Constantini, quo apud se quoque Cæcilianum fuisse purgatum post Arelatense concilium significat Imperator. Ibid., cap. 521. Interlocutio quod inter partes sententiam tulerit Imperator. Ibid., cap. 525: Interlocutio hoc ipsum significans ex rescripto Principis superius recitato. Rescriptum istud ad Eumalium vicarium Africæ, laudat Augustinus in Breviculo Collat. III, n. 37; et lib. post Collationem, n. 56, ubi datum dicit Sabino et Rufino consulibus, quarto idus novembres (1). Ipsam quoque Constantini sententiam secundum Cæcilianum dictam ex eodem rescripto affert in lib. III contra Crescon., n. 82: Insero adhuc, ait, et verba Constantini ex litteris ejus ad Eumalium vicarium, ubi se inter partes cognovisse, et innocentem Cæcilianum comperisse testatur. Cum enim narrasset in his quæ supra locutus est, quemadmodum ad judicium ejus post episcopalia judicia partes perductæ fuerint: In quo pervidi, inquit, Cæcilianum virum omni innocentia præditum, ac debita religionis suæ officia servantem, eique ita ut oportuit servientem; nec ullum in eo crimen reperiri potuisse evidenter apparuit, sicut absenti fuerat adversariorum suorum simulatione compositum. Confer. epist. 45, n. 20, t. 2.

Aliquanto post illud judicium, legem contra partem Donati dedit severissimam, ut testatur Augustinus in epistola 105, n. 9. Primus adversus eorum errorem multa constituit, et eis basilicas jussit auferri, ex lib. II contra Litteras Petilianæ, n. 205: præcepitque ut loca congregationum ipsorum fisco vindicarentur ex ejusdem Augustini epist. 88, n. 3. Legis Constantini contra Donatistas mentio fit a Gratiano in l. II cod. Theod., tit. Ne sanctum Baptismo iteretur.

EPISTOLA

CONSTANTINI IMPERATORIS AD CATHOLICAM.

(Vid. supra, col. 491.)

ANNO DOMINI 340.

DONATISTÆ CUJUSDAM SERMO

DE VEXATIONE DONATISTARUM TEMPORIBUS LEONTII ET URSATH.

Nunc primum editus ex Codice ms. Bibliothecæ Illustriss. et Reverend. episcopi Catalaunensis, quingentorum circiter annorum, opus vetusti admodum auctoris.

IN SEQUEM SERMONEM ADMONITIO.

Etsi subsequens instrumentum, quod nondum edi-

(1) Die 10 novem. anni 316.

tum fuerat, non paucas in Catholicos calumnias contineat, haud debuit tamen a nobis omitti; cum magnam lucem tum Optati dictis, tum Donatistarum historiae afferat. Sermo est habitus 4 Idus Martii in solemnibus et anniversaria commemoratione quorundam Donatistarum qui apud suos pro martyribus habebantur. Inscritur in manuscripto: *De passione sanctorum Donati et Advocati*. At in ipso sermone neutrius nomen habetur: sit tantum ibi mentio Honorati episcopi Scilibensis aut potius Sicilibensis in provincia proconsulari, qui ex Advocatiensi oppido Carthaginem venerat. Unde non Donati, neque Advocati, sed Honorati potius Passio dici deberet. Describitur autem illic militaris executio adversus aliquot Donatistas Carthagini gesta: in qua erepta est eis basilica. De tempore nihil constat; nisi quod dicitur ibi, *Cæciliano Eudinepiso tunc instante res gesta, assentiente Leontio, Duce Ursatio, Marcellino tunc Tribuno*. Cæcilianus Eudinepiscopus non alius est a Carthaginensi Episcopo. Nam et postea persecutio ista vocatur Cæcilianensis, erectique dicuntur in memoriam martyrum tituli, *ne alios quandoque postmodum episcopatus nomine gestæ rei expertes deceperit parricida*. Quibus verbis Cæcilianum Carthaginensem designari perspicuum est. Cum ergo is Sardicensis concilii tempore, hoc est anno 347, e vivis sublatus fuerit, et Gratus ejus successor huic Concilio interfuerit, necesse est ea quæ hic narrantur, ante hunc annum contigisse. Leontii et Ursatii velut operariorum unitatis in Donatistas sævientium non uno in loco sit mentio. Apud Optatum nostrum libro III §. 4, p. 50 et 51: *Ab operariis unitatis multa quidem asperè gesta sunt, sed ea quid imputatis Leontio, Macario, vel Taurino?* et eodem in libro §. x, p. 66 et 67: *Displicent vobis tempora, nescio cujus, Leontii, Ursatii, Macarii et cæterorum.... Fuit primo tempestas sub Ursatio.... secuta est pluvia sub Gregorio.... post pluviam secuti sunt lapides sub Operariis unitatis*, Cresconius apud Augustinum dicit Silvanum Cirtensem communicare noluisse Ursatio et Zenophilo persecuentibus, et ideo actum esse in exilium. Petilianus quoque Donatista commemorans eos comites qui Donatistis infensi fuerant, Ursatium inter eos commemorat: *Periit, inquit, Macarius: periit Ursatius, cunctique comites vestri, Dei pariter vindicta perierunt, Ursatium namque barbarica pugna prostratum sævis unguibus alites, canumque avidi dentes morsibus discerpserunt*. In Actis Collationis Carthaginensis diei 3, cap. 258, refertur epistola Januariani aliorumque episcoporum Donatistarum, in qua persecutores Donatistarum ita enumerant: *Nam ut omitamus quantum sanguis christianus effusus sit, per Leontium, Ursatium, Macarium, Paulum, Taurinum, Romanum, cæterosque executores, quos in sanctorum necem a principibus sæculi merverunt; quando plurimi venerabiles sacerdotes occisi, alii in exilium relegati,*

A *christianitas late vexata, sacra stuprata virginitas, proscripti divites, spoliati pauperes, ablata basilica, atque acti in fugam profugi sacerdotes, quibus consimiles sunt ex calumniæ quæ in præsentibus recitantur iumento. De Marcellino tribuno in Africa nihil habemus: nam is profecto diversus est ab eo qui collationi Carthaginensi præfuit. Constat enim hæc contigisse Constantis imperatoris tempore, etiam antequam Paulus et Macarius in Africam mitterentur. Quippe in omnibus locis modo citatis Leontius et Ursatius Macario et Paulo ac Taurino præmittuntur: et aperte Optatus Ursatium aliis priorem fuisse ostendit: Leontium vero qui semper Macario præponitur, ejusdem ætatis cum Ursatio fuisse constat ex præsentibus iumento, in quo eodem tempore Leontius comes, et Ursatius dux fuisse perhibentur. Ursatium autem jam a temporibus Silvani Cirtensis et Zenophili pro Catholica pugnasse constat. Qui Zenophilus, anno 520, de causa Silvani cognovit, ut constat ex actis supra relatis. Videntur itaque, quæ hic referuntur contigisse circa annum 540, aut paulo post, certe antequam Macarius mitteretur in Africam circa annum 548. Donatus autem ille, cujus sit mentio in titulo, videtur esse idem cum Donato Bagaiensi qui cum Marculo passus est; de quo Optatus lib. III, §. 4, p. 65, cujus etiam mentio sit martyrologio in Usuardi ad diem 4 Martii, ubi dicitur passus sub Ursatio duce et Marcellino tribuno, quod cum actis nostris concinit. Sed Donatus ille ex Augustino, Homilia XI in Joannem, in putem missus dicitur, quod nulli e martyribus cujus sit hic mentio, convenire potest: cum omnes in basilica a militibus cæsi fuerint. Ergo alienus est titulus ab ipso sermone, uti jam observatum est. Cæterum opus istud est Afri cujusdam scriptoris non infantis, et licet in Ecclesiam catholicam egregie maledici, attamen haud indocti et imperiti: imo hominis est in sacris litteris et in christianæ doctrinæ præceptis non mediocriter versati, qui multa præclara profert, utinam in meliori causa. Antiquum esse scriptorem stylus aperte convincit, patetque, sermonem habitum eo tempore quo Donatistarum secta vigeat in Africa. Nomen scriptoris ignotum.*

4. *Idus Martii Sermo de Passione SS. Donati et Advocati.*

D I. Si manifesta persecutionum gesta non otiose conscripta sint, nec inconsulte in honorem martyrum et ædificationem credentium anniversaria solemnitate leguntur: cur non magis subdolæ fraudes et blandæ deceptionis insidiæ conscribantur pariter et legantur, quæ sub obtentu religionis animas fraudulenta circumventionem subvertunt. Magis enim necessaria instructio illic est, ubi professa hostilitas non est, quia hostilis societas ad decipiendum facilis et proxima est, et inimici, inquit, *hominis domestici ejus (Matth. x,*

VALESII NOTÆ.

I.— *Subdola fraudes et blandæ deceptionis insidiæ.* Fateur ergo hic scriptor persecutionem in Donatistas non fuisse similem persecutioni ethnicorum in

Christianos. Hujus acta manifesta esse dicit: illius vero obscura et minus nota. De utriusque discrimine lege Optatum lib. III, §. 8, p. 64.

56). Ideo alienum ab officio religionis et pietatis erit non solum martyrum glorias invida quodammodo taciturnitate comprimere, sed eo patrocinante silentio deceptorum subtilitate celare quod salutare est. Quid enim tam periculose tacetur a prudentibus, quam inutiliter a simplicibus ignoratur. Quoniam quidem, ut facile est, incautos appellatione nominis Christi a fallacibus decipi, ita necesse est fugere hoc nomen ministros Antichristi. Proditione ergo luporum latentium sub vestitu ovium aut liberabuntur instructi, qui imperitia fallebantur, aut contumaces vitio suo perirent sine culpa et periculo prædicantium Christianorum ergo causa repetendi quæ gesta sunt, et utilitatis et justitiæ plena sunt, quia fideles commemorando corroborantur, et rudes quosque ad tolerantiam tentationum instigant, et inimicos detegendo condemnant. Prædicet ergo patientissimam filiorum suorum fidem pia mater Ecclesia. Recognoscat et fructum operis sui latronum crudelissimorum spelunca. Ergo jam veniamus ad causas.

II. Res apud Carthaginem gesta est Cæciliano Eudinepiso tunc instante, assentiente Leontio comite, duce Ursatio, Marcellino tunc tribuno, Diabolo tamen omniam istorum consiliatore existente. Primo etenim ut inveterato draconi mos est insitus, quasi non ipse jamdudum persecutione manifesta christiani nominis impugnator exstiterit, eos quos aperta persecutione superare non potuit, callida fraude circumvenire molitus est, ut eo facilius deceptio proderet, quo deceptionis auctor latuisset. Sed quibus præcepta divina semper sunt arma victricia, tam blandientis intellexerunt insidias quam minis scævientis tunc terri non sunt. At ubi ergo non blandiendo cautos vigilantesque fefellit, sciens invidus artifex illos quos jamdudum publica strage dejecerat, ad eum quem negaverunt reverti per pœnitentiam posse, ipsumque Dominum ad suscipiendam dolentium exomologesim promptum utpote non volentem mortem morientis, quantum ut revertatur et vivat, mentes quas in prælio tormentorum metu subegit, blandimentis adversus tempora pacis erexit, ablata humilitate, qua sola posset ira Dei indignantis mitigari, insinua at quo superbia qua certissime scivit Deum gravius offendi, posse tenere lapsos illicite rursus ecclesiasticos honores insinuans, quos tunc tenuerant sacramentorum cœlestium desertores. Tantumdem horum falsa prodicione nunc lætus, quam imbecillitate fidei nuper ga-

visus. Imo securior modo cum quasi episcopi vel Christiani dicuntur, quam tunc cum nominis negatione ruerunt: tantum inimicos habens ibi nomine nuncupari suos, dummodo tali fraude tutius, ut jam diximus, teneat, quos falsa appellatione ludificat: non solum oblectans inani gloria miseros, sed et regali amicitia muneribusque terrenis circumscribens avaros.

III. Tamen insatiabilis prædo moleste ferens quod non omnes hac arte possederit, subtilius argumentum ad violandum fidei sinceritatem invenit salutis inimicus. Christus, inquit, amator unitatis est, unitas igitur fiat: ante plebem nimis sibi semper obsecutam, ideoque à Deo desertam, Catholicam vocans ut de præjudicio nominis, qui communicare noluerunt, hæretici dicerentur. Mittit pecunias quibus vel fidem caperet, vel professione legis occasionem faceret avaritiæ. Sed cum his omnibus illecebrantibus tentamenti rigidus atque inflexibilis tenor justitiæ devotius obsisteret, jubentur intervenire iudices, coguntur ut cogant sæculi potestates, circumdantur vexillationibus domus, proscriptionum minæ protenduntur divitibus, profanantur sacramenta, superinducta gentilitatis caterva, conventicula sacra fiunt, luculenta convivia.

IV. Jam quæ dicta vel gesta sunt, illic inter epulas lascivientium juvenum et ubi præsto fuerint aspernamenta fœminarum scelus est edicere fidelissimi fratres. Quanta repente rerum mutatio! Basilica in popinam, ne turpius dicam, conversa est. Qui dolor videre in domo Dei tantum piaculum, locum illum castis precibus et votis assuetum, incestis operibus, et spuris vocibus profanari! Quis, oro, hominum cunjulibet extremæ conditionis intra suos parietes id fieri pateretur? Nemo hoc vellet, nisi qui et facere posset. Quis talia vel filiis diaboli auctoribus gesta negat, vel facti auctores christianos appellat, nisi qui aut ipsum diabolum excusatum velit, aut de Christo Domino aliter sentit? Quanta serpentis industria! Quanta his malis expediendis incubuit, ut tam sua familia divino nomine titulata se celaret ex nomine, quam nomen suis operibus infamaret! O veneranda divinæ patientiæ virtus! quæ tantum se extendente mali nequitia sustinens patitur, ut facta subdoli hostis sibi vel suo nomini reputet. Ne quisquam æstimet leve, quid accidere quotiens schismata et hæreses oriuntur, quarum utique ministerio profano et opere adulterino Deum et Christum infamat Satanæ transfiguratio.

VALESII NOTÆ.

II.—*Cæciliano*. Cæcilianus is est proculdubio Carthaginensis; nam postea Cæcilianensis vocatur ista persecutio, et ejus auctor episcopus. Contigerunt ergo hæc tempore Cæciliani episcopi, qui basilicam quam Donatistæ obtinebant, Ursatii opera recuperare conatus est.

Eudinepiso. Videtur istud fuisse Cæciliani cognomen.

Aperta persecutione. Ethnicorum scilicet in Christianos.

Tenere lapsos illicite rursus ecclesiasticos honores. Donatistæ discesserunt ab Ecclesia sub hoc obtentu, quod catholici traditionis et idololatriæ reos ad

episcopatum provexissent, aut in episcopatu reliquissent.

III.—*Unitas igitur fiat*. Hinc dicebantur operarii unitatis Leontius, Ursatius, Paulus et Macarius, quia Donatistas invitos ad unitatem Ecclesiæ compellebant.

Catholicam vocans. Diffiteri non potest scriptor ille, quin etholica diceretur Ecclesia quæ Cæciliano communicabat.

Mittit pecunias. Imperator Constans non miserat primitus Paulum et Macarium ad faciendum unitatem, sed cum elemosynis, ut testatur Optatus, lib. III, § 3, p. 55, idem de Leontio et Ursatio docet hujus auctor.

V. Sed ne a propositis longius evagemur, sacrarum virginum supra prætereamus, ab illis sacerdotum Dei dissimulo cædes, contumelias, prædas et spolia taceo, ut etiam ipsi intelligant pauca nos de multo consulto decerpere, et ea breviter ac verecunde proferre, utpote qui non vindictam de inimicis studeamus exigere, sed miserorum animas de lupi rapacis faucibus et de ipso jam pene draconis ore liberare. Poterat igitur disciplinæ salutaris eversor castitatem fidei unitatis vocabulo violare, id est, unitatem ipsam sibi non Deo cogere. Quod neque rectores hujus mundi, et harum tenebrarum fieri præcipiebant, ut id quod jubebatur quale fuisset persona præcipientis indicaret. Quæ et quanta inter hæc edita Ecclesiæ Dei et Christi gloriosa exempla? quæ Christianæ professionis signa? exilia quæ? veræ fidei et integræ devotionis indicia publicata, quibus palam factis nullum potuit veritas latuisse, nisi qui contra suam conscientiam secundum Prophetæ sententiam, spem suam in mendacio ponere destinasset.

VI. Ad ultima veniam illa quæ deficientibus fallaciis et fatigatis insidiarum machinamentis in apertas minas, manifestasque furias eruperunt. Erat tunc videre militum manus traditorum furiis ministrantes, quæ ad perpetrandum tanti facinoris opus memoratorum mercede conductæ sunt: circumstabant denique diligentissima curiositate, inspicientes ne quid illic nitius gerere crudelitati mercenariæ licuisset, quæ illam tam curiosi spectaculi intentionem non tam defensio pravae assertionis, quam exactionem locati sanguinis profitebatur. At vero populus Dei ante, licet opinionem futuræ cædis et audierit et ex ipsa dispositione cognoverit, non solum fugatus non est imminentis exitiosæ mortis metu, quin potius ad orationis domum voto passionis animosius convolvavit, ubi cum fides sacris lectionibus pascitur et imperata jejunia continuis precibus saginantur, cumque ipsa prece in manu Dei commendantur animæ iniquorum manibus propinatæ, ex castris ecce ad instar dominicæ passionis cohors militum progreditur ad Christianorum necem a Pharisæis neotericis procurata. Manus contra innocuas ad Dominum extensas armantur fustibus dexteræ, quasi minus martyrium dicerent, qui non gladiis, sed impia cæde fustibus trucidantur.

VII. Quamquam Honoratum sanctissimi Scilibensis episcopi jugulum tribuni gladius etsi non penetravit, tamen compunxit, atque ita et illic tam ministros diaboli furor detexit, quam gloriosi antistitis patientia

A Christi Ecclesiam manifestavit: quia nec alius ostendebatur Christi Domini servus, quam ille qui hæc eadem patiebatur, quæ et ipse passus est Dominus: *Non est, inquit, servus major domino suo; si me persecuti sunt, et vos persequentur (Joan. xv, 20)*. Quare cæsi hi servi Dei sunt qui a sæculo diliguntur, ostendant ipsum Dominum a sæculo fuisse dilectum. Si autem sæculum non nisi eos qui sui sunt diligit, necesse est eos odio habeat quos de sæculo Dominus Jesus elegit. *Si de sæculo essetis, inquit, sæculum quod suum esset, amaret; sed quia de sæculo non estis, sed ego elegi vos de sæculo, propterea odit vos sæculum (Ibid. xv, 19)*.

B VIII. Denique hujus odii semper exitus effusione sanguinis signatus est sicut et nunc pactum conventionemque sceleris non aliter quam consanguatione sanguinis transegerunt, cum omnis ætas et sexus clausis admodum oculis cæsa in media basilica necaretur. Basilica, inquam, intra cujus parietes et occisa et sepulta sunt corpora numerosa, et illic ex titulationibus nominum persecutionis etiam Cæciliæ-nensis usque in finem memoria prorogatur: ne alios quandoque post modum Episcopatus nomine gestæ rei expertes deceperit parricida.

C IX. Nam et anniversalis dies religiosa devotione non immerito celebratur: est enim honorandus dies iste, in quo et omnis Ecclesia Dei confessa, et post ejus Christi Domini æterni judicis dextera coronata est. Viderit enim cur non omnes permiserit summa pietas trucidari, tamen corda conspiciens omnium martyrum præmio muneravit, quos tota devotione pati voluisse prospexit qui non sanguinem sed fidem credentium quærit. Illum autem sanguinis omnium necesse est teneri reum quem totam interficiendam locasse plebem non est incertum.

D X. Adhuc autem quod dementiae majoris fuit, etiam post tam nefarium factum eandem basilicam possidendam homicida putavit, quasi amore loci succumberet. Cæteri qui evaserunt Christiani a quibus videbat vitam ipsam seculi præsentis contemni, illis opinor se placiturum putavit post sanguinis maculam, quorum sanguinem appetivit, post traditionis ruinam, quos ideo persequebatur, quia communionis ejus contagium declinabant, ipsos communicaturos sibi post perpetratum homicidium promittebat. O imprudentia vanitati dementiaeque permixta! qua obcæcatus latro deterrimus, id consilium statuendum putaret quo sua ipsa dispositione nescius impediretur.

XI. Jam violentiam ipsius potestatis ante oculos

VARIORUM NOTÆ.

VII.—*Honoratum*. Nomen est proprium episcopi satis commune apud Afros. Male ergo inscribuntur hæc acta Donati et Advocati passio, cum potius dici deberent Honorati Sicilibensis episcopi.

Scilibensis. Legendum *Sicilibensis*. In concilio Carthaginiensi sub S. Cypriano sententiam dixit *Satius a Siciliba*. Concilio Carthaginiensi anni 419, adest *Prætextatus Sicilibensis* unus ex episcopis provinciæ proconsularis. Et collat. Carth. interfuit episcopus *Sicilibensis*. Quadratianus nomine. Nota urbs ex itinerario

Antonini, ubi dicitur *Siciliba*: apud Anonymum Ravennatem *Siciliba*. Hæc sita erat in provinciâ proconsulari et utrumque Tuburbum oblique respiciebat a majori M. passuum 18 distans.

VIII.—*Titulationibus*. De hujusmodi titulis sepulcrorum martyrum consule quæ diximus in nota 78, ad lib. III, p. 61.

IX.—*Anniversalis dies religiosa*. Festum agebant diem Donastice in commemorationem eorum qui interfecti aut male mulctati fuerant in illa occasione.

proponendam quod tunc visum est, nunc animo resolvendum. Cum Dei sacerdos ante aram sacri nominis mactaretur, cum catechumenus puer expertus disciplinæ sacramentorum pene exanimis gratiam lavacri salutaris sitientissime postularet: Subvenite, ait, catechumeno mihi: anima jam Deo scilicet proxima, hoc sibi magnum voluisse contingere ultima voce signabat, si ad instar dominicæ passionis aqua sanguini jungeretur.

XII. At vero memoratus episcopus ex Abvocatensi oppido Carthaginem hospes adveniens tanta catholicæ istius humanitate hospitalitatis exceptus est, ut non ante post itineris tanti laborem vel aquæ modicum sumeret, quam sui sanguinis poculo traditorum fauces avidissimas satiasset. Unde quærendum puto qualis esse possit apostasia, si digne talis appellatur catholica. Nam et hoc ad injuriam magnopere procuravit nominis inimicus, ut eam vulgo dici fecisset catholicam, ubi impune committitur quicquid publico jure damnatur.

XIII. Interea cum traditorum votis tribunus obsequi paravisset, cumque ardorem sævitæ sanguinis copia satiasset, basilicam rursus aliqui fratres ingressi qualia pro tempore poterant obsequia martyribus exhibebant. Quæ tunc animorum perturbatio! qui profluvii lacrymarum! qui lamentationum gemitus! quæ inter cadavera trucidatorum discurrens pietas uniuscujusque jacentis faciem dignoscere properavit! Ubi cum filii parentum, filiorum parentes prostrata corpora reperirent, videres alios suorum amplexibus inhærentes, alios repentino visu percussos consedissemianimes, nonnullos colligendis corporibus piis manus accommodantes; dum diversi sexus corpora aliter quam decebat jacentia, contegunt, dum membra sævis ictibus comminuta, etiamsi non officiis, locis tamen suis reddunt. Vespertinum jamjamque tempus diei illius lucem tentabat excludere, atque ita e diversis locis corpora numerosa statim festinanterque gesta sunt, ita tamen religiose laborantes ditabat Spiritus, ut ubi pastor percussus jacebat, illo et ovium grex de passione colligeretur, quod divinitus factum ipsa res protestata est; ut qui Deo sacrificium semet obtulerant aram Dei circum per ambitum coronent, ut Episcopus cui obsequia exhibebantur a populo sacerdotium administranti, etiam martyrio promotus comitatu et obsequio suorum commartyrum D frueretur.

XIV. O vere divinum et longe diversum a sapientia humana, sicut ipse Dominus ait per prophetam: *Non sunt, inquit, cogitationes meæ sicut vestræ, neque vestræ sicut meæ: sicut enim distat cælum a terra, ita*

A *distant viæ meæ a viis vestris, et cogitationes vestræ a sensu meo (Is. LV, 9).* In acie denique nationum adversarium interfecisse victoria est: in nostro certamine occidi ab inimico triumphus est. Valde enim misere vincit, qui homicida post victoriam vivit. Gaude et exulta pia mater Ecclesia, quæ disciplinis erudita cœlestibus, inaccusabili atque illibata conflictatione luctaris. Si enim resistendum est, mente non armis resistis, si non manu sed fide congregederis. Hæc te pugnarum diversitas probat in sæculo, coronat in cœlo, commendat Domino Christo. Sic vincit qui post victoriam vinci nescit: sic triumphat cujus non finitur triumphus. Tibi soli licet pie congregi, beneficium alieno maleficio consequi, pura et virgine conscientia coronari per Christum cui est gloria et imperium in sæcula sæculorum. Amen.

ANNO DOMINI 348.

PASSIO MARCULI SACERDOTIS DONATISTÆ,
QUI SUB MACARIO INTERFECTUS A DONATISTIS PRO MARTYRE HABEBATUR.

(Ex *Analectorum Mabillonii tom. IV, p. 105, Collata ad codicem ms. Corbeïensem quingentorum circiter annorum*).

Annotatio Mabillonii in passionem Marculi.

Ut suos Ecclesia catholica martyres, sic Donatistæ et suos se habere gloriabantur. Hæc inter insigniores fuerunt Donatus Bagaïensis episcopus, et Marculus presbyter, quem a Macarianis, seu traditoribus (sic illi catholicos appellabant) ex abrupti montis supercilio actum in præceps, necatumque jactabant. Res ita se habet. Constans imperator super deploratissimo Africanæ ecclesiæ statu a Grato Carthaginensi episcopo pulsatus, Paulum et Macarium *primitus non ad faciendam unitatem misit*, teste Optato Milevitano lib. III, *sed cum elemosynis, quibus sublevata per ecclesias singulas posset respirare, vestiri, pasci, gaudere paupertas.* Hi duo dum munere suo egregie fungerentur, et pauperes ubique dispungerent, et ad unitatem singulos hortarentur: restitere in primis Donati duo, alter Carthaginensis, Bagaïensis alter, Donatistarum factionis antistites. Et ille quidem ipsi imperatori contumelias ingessit: hic Agonisticos (quos vocabat) seu Circumcelliones adversus Paulum et Macarium armavit. Legati vero a Taurino comite militem armatum, qui eorum furorem comprimeret, impetrarunt. *Occisi plurimi, detruncati multi*, quos pro martyribus Donatistæ habuerunt. Ex his unus est Marculus, de quo Dativus episcopus Novapetrensis Donatista in collatione Carthagiensi, cap. 188: *Ad-*

VARIORUM NOTÆ.

XI. — *Subvenite ait*, etc. Egregia sententia, si pro bona causa proferretur.

XII. — *Memoratus episcopus.* Honoratus scilicet episcopus Sicilibensis: quod autem dicitur advenisse Carthaginem ex Abvocatensi oppido, intelligendum non de urbe cujus erat episcopus; nam nulla est urbs hujus nominis episcopalis in Africa, sed de aliquo oppido vicino unde Carthaginem profectus fuerat.

Ubi impune committitur quicquid publico jure damnatur. Sarcasmus est et lusus in voce *Catholicæ*, quæ rem universalem significat. Ecclesia dicitur catholica quia universalis: at catholicæ Ecclesiæ illudens iste scriptor, alio vocem istam torquet, ut dicatur catholica, quia impune illic committitur, quod jure publico et communi damnatur. Allusio sane frigida et ridicula.

versarium non habeo, inquit, quia illic est dominus *Marculus*, cujus sanguinem Deus exigit in die iudicii.

Catholici apud Augustinum sub finem tractatus II in Joannem negant Marculum a se præcipitatum, sed se ipsum præcipitem egisse dicunt: « Proferunt Donatistæ nobis nescio quos in persecutione suos martyres. Ecce Marculus de petra præcipitatus est: ecce Donatus Bagaiensis in puteum missus est. Quando potestates Romanæ talia supplicia decreverunt, ut præcipitarentur homines? Quid autem respondent nostri? Quid gestum sit nescio. Tamen quid tradunt nostri? Quia ipsi se præcipitaverunt, et potestates infamaverunt.... Sed illi qui se mortuos coli voluerunt, famosiores mortem non invenerunt. » Optatus in lib. III, id ipsum significare videtur his verbis: « Sic invenit Donatus Bagaiensis unde contra Macarium furiosam conduceret turbam: ex ipso genere fuerunt qui sibi percussores sub cupiditate falsi martyris in suam perniciem conducebant. Inde etiam illi, qui ex altorum montium cacuminibus viles animas projicientes, se præcipites dabant: » quibus verbis Marculum indicare videtur Optatus. Attamen in consequentibus idem auctor, non inficiatur, Marculum et Donatum a militibus Macarianis occisos. « Invitus cogor hoc loco etiam illorum, quorum nolo, hominum facere mentionem, quos vos inter martyres ponitis: per quos, tamquam per unam religionem, vestræ communionis homines jurant: quos quidem vellem silentio præterire, sed ratio veritatis se sileri non patitur. Et ex ipsis nominibus contra unitatem inconsiderate latrat invidia, et asperrantes aliqui accusandam aut fugiendam æstimant unitatem, quod Marculus et Donatus dicantur occisi et mortui. Quasi omnino in vindictam Dei nullus mereatur occidi, etc. » Denique idem martyr titulum prædictis abrogat, quod *Christianorum nullum senserint bellum*: quod non amaverint pacem, in qua prima sunt fundamenta martyris: quod nullam habuerint charitatem, sine qua inane est martyrium.

Nilominus cum hæc acta in bibliotheca sancti Galli reperissemus, ea in lucem dare amicorum consilio statuimus ad illustrandam antiquitatem. Alium codicem, in quo eadem acta continentur, nobis pro sua benevolentia utendum commodavit vir doctrina et eruditione clarus, idemque antiquitatis ecclesiasticæ, maxime Africanæ, studiosissimus Antonius Faurus, doctor Sorbonicus: qui codex ab Adelelmo episcopo Ecclesiæ Laudunensi concessus est anno 921. In eodem codice exstat Macrobiani epistolæ fragmentum de Isaac et Maximiano martyribus Donatistis, his actis mox subjiciendum. Cæterum Marculi acta legerat Rabanus, qui Martyrologio suo eum adscribit ad diem 7 kal. decembris cum horum actuum brevi compendio. Variat dies in codicibus mss. Sancti Gallensis habet 3 kal. Laudunensis 8 kal. ejusdem mensis. Annum 348 his Macarianis turbis Baronius assignat.

In additionibus Molani ad Usuardum ex notho Bedæ Martyrologio, fit mentio de quodam Marculo ad 6

kal. decembris his verbis: *In Nicomedia beati Marculi sacerdotis et martyris, qui temporibus Constantii tyranni persecutiones maximas pertulit: ad extremum ab alta rupe præcipitatus est.* Idem auctor in appendice Usuardi secundo editi suspicatur, hunc esse Marculum pseudomartyrem Donatistam. Baronius id negat in notis ad martyrologium Romanum, in quo ad eundem diem hæc leguntur. *Nicomediæ sancti Marcelli presbyteri, qui Constantii tempore ab Arianis e rupe præcipitatus martyr occubuit.* Quidam vir doctus Molani conjecturæ favens opinatur, pro *Nicomediæ* legendum, in Numidia; deinde Marculi nomen retinendum: et pro *ab Arianis*, scribendum, a *Macarianis*, quod veri simillimum est. Attamen in additionibus ad Bedæ Martyrologium apud Bollandi socios, fit mentio non semel de Marcello martyre in Nicomedia ad 5 kal. decembris. Primum quidem ex duobus codicibus in hæc verba: *In Nicomedia Marcelli, Petri, Serenæ, Victorini.* Deinde ex duobus aliis, *Nicomedia natale sanctorum Petri, Marcelli, et Serenæ, quorum alter pro fide Christi crucifixus, alter fuit capite plexus*: ubi in uno e duobus mss. deest *Marcelli* nomen. At in duobus aliis tres omnino leguntur his verbis: *Nicomedia Petri, Marcellini et Serenæ.* Verisimile est, Marcellum quemdam Nicomediæ passum esse. Sed cum Marculum Donatistam eodem fere die necatum quidam legerent, eundem cum Marcello esse putaverunt: adeoque Marculi genus mortis Marcello tribuerunt.

INCIPIT PASSIO BENEDICTI MARTYRIS MARCULI.

8 (al. die 5) kal. decembris.

Quoniam multorum martyrum passiones et gloriæ in sublimem memoriam eximio olim sermone digestæ ad magnam utilitatem proficiunt populorum, dum ad incentivum virtutis et laudis Ecclesiæ semper auribus recitantur; idcirco me quoque et honor martyris tanti, et communis omnium devotionis profectus accendit, ut passionem Marculi gloriosi, sacerdotali etiam honore fulgentem (al. fulgentis), traditorum nuper scelere consummatam (in *Corb.* consummatum), indigna (in *Corb.* indiga) licet, sed plena amoris oratione decurrerem. Justum enim ac satis dignum est, ut antiquorum testium laudibus recentium (in *Corb.* præcedentium) quoque martyrum virtus adjuncta glutinetur. Sicut enim (Deest in *Corb.* enim) illos gentilis sævitia diabolo parens destinavit ad regnum; sic et hos traditorum rabies Antichristo serviens misit ad cælum. Et quia prætermittendus non est superioris vitæ memorabilis cursus; de virtutibus Marculi gloriosi (al. gloriosis), etsi propter multitudinem nequeunt omnia, propter testimonium, tamen vel pauca dicenda sunt.

Ille namque olim præelectus et prædestinatus a Domino, mox ubi primum beatæ fidei rudimenta suscepit, statim mundanas litteras respuens, forense exercitium et falsam sæcularis scientiæ dignitatem suspensa ad cælum mente calcavit, et a calumniosis tribunalium septis ad sanctissimam Ecclesiæ transiens scholam, dum verum inagistrum elegit Chris-

tum, sic inter principales Christi discipulos meruit honorari. Quæ vero in illo fuerit probitas conscientiae, quæ illustrium morum innata verecundia, quæ gratia spiritalis in vultu; non arbitror diu multumque laborandum, cum superiorem ejus vitam illa res probet, quod (*in Corb. quæ*) meruit sacerdotium. Sacerdotium vero qualiter gesserit inde fit (*in Corb. sit*) clarum, cui pro præmio Dominus dignatus est præstare martyrium.

Igitur dum in his officiis cœlestium præceptorum laudabiliter conversatur (*in Corb., conversatus*), dum summus pontifex constitutus cum cæteris sanctis bono et sacerdotio suo fruitur; ecce subito de Constantis regis tyrannica domo et de palatii ejus arce pollutum Macarianæ persecutionis murmur increpuit: et duabus bestiis ad Africam missis, eodem (*deest in Corb. eodem*) scilicet Macario et Paulo, execrandum propositum ac dirum Ecclesiæ certamen indictum est; ut populus christianus ad unionem (*in Corb. unitatem*) cum traditoribus faciendam nudatis militum gladiis, et draconum præsentibus signis, et turbarum vocibus cogeretur. Sed Macarius qui ex his duabus bestiis tetrior fuit, cum hoc negotium sanguinis in reliquis provinciis per subtilitatem diu attentasset (*in Corb. jam tentasset*), in Numidia tamen, et erga Marculum gloriosum aperta crudelitatis barbaræ et inauditæ feritatis indicia publicavit. Nam cum ad eum antiquissimorum patrum sanctissimus chorus, et adunatum concilium sacerdotum decem e numero suo probatos Episcopos legationis causa misisset (*in Corb. misissent*), qui eum salutaribus monitis aut a tanto scelere revocarent, aut certe (quod contigit) priores ipsi ad devotissimi certaminis campum et ad fidei aciem prosilirent; sic divinitus gubernata est nobilium cura pastorum, ut quæcumque (*in Corb., quocumque*) illa erat crudelitas quæ ovibus impendebat, ante ipsorum membra lanaret.

Inter hos igitur et sanctissimus Marculus venit: qui cum in quadam possessione reperissent, cui Vegesclæ nomen est, statim hac ejus qui sacrilegæ unitati præerat humanitate suscepti sunt, ut ad columnas singulas vincti, nudatis publice sacerdotalibus membris, acerbis fustium (*al. funium*) ictibus cæderentur. Hic jam constantium Marculi gloriosi quis enarrare sufficiat? quis eloquentiæ viribus explicare prævaleat, aut inauditam persecutoris insaniam, aut Christi Domini circa martyrem suum præsentem stupendamque tutelam? Inde enim contra eum acriori sævitia læmmitis feritas concitata est, quod et diabolus futuri jam martyris invidia stimularet, et Spiritum sanctum præcursoris Antichristi nequitia non lateret. Qui cum animum divina constantia roboratum sustinere non posset, fragilitati corporis certamen doloris indixit. Circumdant igitur Christi fortissimum bellatorem cruentæ latronum manus, et barbaræ militum classes in carnifices repente mutatæ. Cumque eum ad columnam duris nexibus conarentur astringere; prompte ille continuo occasionem tantam ostentandæ Dei virtutis arripuit: nam in columnam ipsam ita ultro

A vinculis brachiorum et digitorum nodis instrinxit, ut eum inde nulla valeret pœna divellere, nulla posset crudelitas separare. Quo facto intelligere potuit persecutor, Dei servum pro ejus nomine exoptare potius quam timere tormenta; nec dolorem corporis posse sentire quorum Spiritus complectitur Christum, et spes jam possidet regnum.

Sæviebat itaque contra unum multiplex carnificum numerus, et sacros conficiens (1) artus dura fustium pœna laniabat, ac reciprocante tormento, in quantum supplicii ictus infligebat a tergo, in tantum pectus columnæ duritia retundebat. Pulsabat corpus ex omni parte crudelitas, nec quicquam, nisi Dei laudem, illustris lingua proferebat. Anhelabat rabies: jam lassitudine tortorum, et perseverantia patientis feritas victa languebat. Tale denique illic tunc miraculum Christus martyris sui membris indutus ostendit, ut ad eum non solum dolorem adire non sineret; verum etiam ab ejus corpore universas sævitiae notas atque omnia carnificiæ signa detergeret. Quo prælio victus ac subactus inimicus, nulla jam pœnarum crudelitate (*al. carnificii*) contentus, atrocissimæ, quantum sibi videbatur, sententiæ et passioni eum manifestissimæ destinavit. Tunc eum secum per aliquas Numidiæ civitates quasi quoddam (2) crudelitatis suæ spectaculum ducens, nesciens feritas et gentilibus (*al. gentibus*) stuporem, et Christi hostibus confusionem, et fidelibus Dei servis incentivum gloriosi certaminis exhibebat.

C At vero postquam exquisitum atque truculentum genus mortis invenit, statim eum secum ad castellum Novæ-Petræ, quod ardui montis præcipitio et nomine et vicinitate conjunctum est, sub aretissima militum prosecutione perduxit. Quo in loco tantam martyri suo Dominus lætitiæ præstitit, tantum gaudium de vicina passione concessit, ut quadriduum illud, quo illic a corona impendente dilatus est, jam non inter ærumnas sæcularium pressurarum, sed inter triumphos regnorum cœlestium debeat numerari. Quantum enim exultare poterat, qui post laboriosam peregrinationem carnis et mundi ad videndum Deum et Christum completo itinere festinabat, qui proficiscens ad angelorum consortium, sanctorum quoque complexum pene jam paradisi limen intrabat?

D Erat illi assidua ac jugis oratio, erat continua de devotione meditatio; habebat in sermone Evangelium, in cogitatione (*al. contradictione*) martyrium; et tam voce quam sensu divinis virtutibus deditus, hoc proferebat ore quod inclusum gestabat in pectore. Adhuc etiam spiritalem justitiam sitiens, et promerendo Deo totus inserviens, ultimum quadridui illius diem jejuniis terminavit, scilicet ut illucescente Dominico, in quo erat et ipsius passio consummanda, ad offerendum geminum sacrificium acceptior Deo fieret devota anima sacerdotis: ut summus Pontifex non solum ab illecebris sæculi, verum etiam a cibis ejus alienus,

(1) Ita emendatum ex cod. Corb. al. confitentis, male

(2) Deest in Corb. quoddam.

ad imponendas Christi altaribus hostias tam purus accederet, ut fieri pro Christo hostia ipse mereretur. Denique tantum apud Dominum illo jejunio potuit, tantum purificatione illa Christi in se praesentiam provocavit⁽¹⁾, ut ei revelatione caelesti ante passionem suam praemium fuerit passionis ostensum. Nam ubi majora noctis spatia exacta sunt, et vicinum luci tempus advenit, cujus opportunitas inde semper orationibus atque omnibus divinis rebus accepta est, quod (*in Corb.*, quo) jam et nascenti adscribitur diei, tamen adhuc humana opera et negotia conquiescunt. In hoc igitur tempore ad celebranda sacramenta sacerdos exurgens, non tam ⁽²⁾ a somno expergefactus, quam (*in Corb.* est) ad orandum Deum gaudio recentis visionis incensus, prius tamen quam ad ipsa mysteria veniret, quid ei divinitus esset ostensum, in gaudium praesentium fratrum fideli sermone patefecit. Videbam, inquit, tria haec mihi munera de aeternis thesauris Domini largientis oblata, ex nitidissimo argento poculum factum, et coronam auro rutilo refulgentem, et sublimissimam palmam, quae plena laetitia antecedentium numerum triumphorum (*in Corb.* munerum triumphos) expleret. Magnam, fratres, martyri suo Dominus imminens gloriae fiduciam praestitit, magnam veritatem futurae circa ipsum suae dignationis expressit. Neque enim aliquid est quod obscurum, aut ambiguum in hac revelatione videatur, in qua accepit calicem, quem fuerat in passione bibiturus; in qua sumpsit coronam, quae ei peracto martyrio debebatur; in qua meruit et palmam, per quam victoriam sperans, esset jam de congressione securus.

Post haec peractis ex more solemnibus, dum adhuc aliqua noctis momenta (*in Corb.* somnia) superessent, subito cum Macarii feralibus jussis pervigil (*ita in Corb. al.* pervigillis) nequitiae nuntius supervenit, qui crudelissimae mortis manifestam sententiam gestans, et innumeras martyris glorias, et execrandum persecutorum facinus consummaret. Cui cum clausas adhuc fores custodum cura rescrasset, agnovissetque quid ejus tam immaturus pertulisset adventus, continuo in planetum eorum corda conversa sunt. O quanta fuit illius viri gratia! quam generalis circa ipsum amor omnium! quam commune desiderium, ut in passione ejus ad pias lacrymas etiam custodum immanitas et militaris duritia flecteretur. In quo quidem fletu ac perturbatione cunctorum solus ipse perseverabat intrepidus, qui consummationis suae horam appropinquasse gaudebat. Neque enim vel conturbatus poterat esse vel tristis, quem gaudentem fides, et pacatum fecerat divina revelatio.

Illic tunc unus ex ipsorum militum numero teterimus carnifex et qui timentibus caeteris ad perlicendam illustris viri mortem solus esset a diabolo praeparatus, factum suum sermone praecurrens, enarrare martyrium audientibus cunctis (*in Corb.* omnibus) coepit, cujusmodi somnium (*in Corb.* quemad-

modum omnia) etiam ipse vidisset. Cum nocturna, inquit, quiete detinerer, videbam subito apparuisse te mihi durissimis veluti nexibus vinctum, ac gravibus omnino (*in Corb.* admodum) vinculis oneratum, atque eadem postmodum vincula mea manu esse resoluta, propter quod spera veniam et indulgentiam securam. Non incongrua igitur visione absurdum somnium quod carnifex vidit, nec sine causa utique quod viderat retulit, Caiphæ scilicet sacrilegi secutus exemplum; ut qui ipse interfectorus fuerat Dominum, ipse de ejus passione prophetaret. Nam alligatum recte viderat martyrem eum, qui adhuc in habitatione corporea constitutus, et gemino carcere mundi et carnis inclusus, temporalis vitae angustiis stringebatur. Ille enim corporis vinculum, ille mundi carcerem sentit, qui ejus tentationibus agitur. Resolutum quoque a se esse non irrationabiliter somniaverat, cujus crudelibus manibus oportebat eum interventu mortis a corpore separari; qui ei post gravissimos nexu saecularium pressurarum ad regnorum caelestium libertatem iter fuerat in passione facturus. Magnis enim nos vinculis relaxari, cum liberati de hoc mundo ad Dominum properamus, Apostolus probat dicens: *Dissolvi et cum Christo esse multo melius est.* Quod simili ratione etiam Simeon ille justissimus demonstravit, qui securitate vicinae mortis accensus, evasurum se vitam hujus molestias laetabatur: *Nunc dimittis, inquit, Domine, servum tuum in pace, quoniam viderunt oculi mei salutare tuum.* Qui numquam utique dimittendam se cum omni gaudio testaretur, nisi qui (*in Corb.* quia) conditione corporis, quasi quibusdam vinculis tenebatur.

Nulla denique mora, nullum spatium temporis intercessit, quin statim crudelissimus carnifex antelucano latrocinio aggredereetur implere quod viderat. Nam continuo infestus urgebat, ut productus de custodia Dei testis, ad praeruptam naturalis petrae celsitudinem atque asperrimae rupis praecipitium duceretur. Hoc enim immitissimum genus mortis elegerat et eruentus ac barbarus profanae unitatis exactor, et detestanda omnibus saeculis saevitia traditorum. Egrediebatur itaque de domo Marculus gloriosus, custodum excubiis ac militum classe circumdatus, atque ab ipsis persequentibus honoratus. Egrediebatur constantia christiani vigoris erectus, hospitia jam humana derelinquens, et ad mansiones properans angelorum. Egrediebatur vultu laetus, festinus incessu, non tam praesentem poenam, quam futuram cogitans gloriam. Iter quoque ipsum quo ad supplicium ducebatur, tale illi fuerat procuratum, ut destructis undique versum terrae molibus, ac paulatim in altum aggeribus elevatis, ad passionis suae insigne fastigium perveniret, ipsa montis famulante natura: ut primo humilia collis juga, dehinc arduos verticos calcans velut per gradus quosdam in sublime conscendens, etiam cum ipso corpore caelo ac sideribus propinquaret: ut adhuc in mundo positus esset celsior mundo; et quicquid pretiosum, quicquid elatum videtur in saeculo, sub plantis suis jacere gauderet.

(1) *In Corb.* purificationem Christi in se praesentia provocavit.

(2) *Deest in Corb.* tam.

Mox ubi vero ad ipsum petrae culmen ascensum est, inde universi milites partim metu, partim dolore sedentes, tam inaulito facinori etsi conscientia intererant, vel opere interesse noluerunt.

Tunc inmanissimus carnifex qui duplici crudelitate, et præcipitio armatus et ferro, geminam mortem gestabat in manibus, crudeli dextera in præceps impulit martyrem, et cum in tetrum chaos demersisse credidit, cui cælorum sublimitas debebatur. Sed enim sacrosanctum corpus terræ soliditate subducta a celsitudine ad ima (1) descendens, per vacua liquidi aeris spatia ferebatur, neque quicquam offensionis in illa inanitate reperiens, velocitatem sui cursus ipso impetu duplicabat. Qua pernecitate itineris spatio vertigo nutrita est inter commoti aëris concitos strepitus tanta divinitus moderatio procurata est, ut immunia (in Corb. immunita) cunctis asperitatibus membra supra ipsam saxorum duritiam, velut super mollissimos thoros (in Corb. mollissimum stratum) ac sinus placidissimos ponerentur. Tunc victrix anima naturali cursu velocius cælum petit, quam descenderat Corpus ad terram; ut scilicet passione perfecta utraque substantia antiquissimis originis suæ principiis redderetur omnipotentis Dei manibus, circa totum martyrem suum clementer operantibus: qui et spiritum ejus adjuvantibus Angelis ad æternas sedes jussit imponi, et corpus intactum auris blandientibus cinctum, a famulantibus ventis leniter supportatum, in media petrarum crepidine collocari.

Confusa sunt igitur virtutibus Christi persecutorum exquisita ingenia, et traditorum iniqua consilia, qui ad hoc tale supplicium cogitaverant, ne unquam in testimonium eorum a populis Dei memoria martyris posset honorari. [Putaverant enim in illo præcipitio corpus per frustra discerpi, et acutis cautibus laniari, ut cui ademerant vitam, nec sepultura superesset] (2). Putaverant nihil pervenire usque ad terram posse, quod collectum pia fraternitas sepeliret. Cum per illa montis ardui confragosa singula rupes singula sibi membra tenuissent, vel certe cum semel integram corpus inter fissuras petrarum aut rimosas latebras scopulorum hiatu aliquo fuisset absorptum: ecce consecratis artibus dura saxa et rupes asperæ pepererunt; et quem traditores occidere non timuerunt, montes lædere timuerunt. Exceptis enim ipsis, Creatorem suum omnis creatura veneratur; nec in hac causa ad promerendum Deum deesse poterat montibus sensus, quibus ad ejus laudem etiam vocem scriptura concessit.

Interea Marculum gloriosum beatam certaminis sui perfecisse victoriam intra solas militum conscientias celabatur. Ita enim nocturno silentio furtivum consummaverant scelus, ut nec vel (in Corb. id) in castello, in quo fuerat asservatus, tam de extraneis quam de fratribus sciri (in Corb. nemo scire) potuisset, nisi rem gestam divinæ virtutes (in Corb. divina

(1) Ita emendatum ex cod. Corb. Male alma.

(2) Hæc desunt in cod. Corb.

virtus) et cœlestia signa prodidissent. Nam ubi primum diei albescens ingressus pallorem globi noctis infudit, et discolorum cœli faciem tenebrarum ac lucis discordia variavit, continuo sub ejusdem montis gremio splendida nubes apparuit, quæ interdum fulgore (Ita in Corb. In al. fulgure) promicante consciam (in Corb. contestantem) se de martyris corpore blando lumine testabatur. Neque enim illa matutinis roribus gravida fusco tegmine vividos (al. subitis) obumbraverat colles; sed candido vellere tota præfulgens sic membra felicia contegebat, ut cessantibus paulisper humanis officiis amictum quodammodo sepulturæ ipsa interim exhibere videretur; quæ ad hoc (in Corb. huc) interdum tremulo (al. tumulo) sine discissa, per flexuosos hiatus corusco igne vibrabat, ut aut tantæ passionis ignaros stupendis magnalibus admoneret, aut quia adhuc erat aliqua de vicinitate noctis obscuritas, inveniendi corporis viam devote quærentibus demonstraret.

His igitur admirabilibus Dei admonitis fraternitatis fervor (al. ardor) exarsit, totusque ille subito locus exultanti clamore completus est, ac religioso discursu vota invicem communia nuntiaverunt. Tunc derelictis domibus raptim omnis sexus atque ætas egressa ad montem pariter ac nubem desiderio martyris convolabat: nec ullam illic animam poterat aut senectutis debilitas, aut pueritiæ infirmitas, aut sexus fragilitas retardare. Omnes enim unius fidei ardor accenderat. Cum vero ad illa loca quæ præcipitio subiacebant, festinans turba venisset; quos conglomeratos fecerat intentio una currendi; mox per totum montem querendi corporis cura dispersit. Erat illic cernere divisa per singulos officia pietatis. Alii enim condensos duris stirpibus sentes manu celeri pertractabant, alii tortuosos petrarum dehiscensium foveis testes oculos inserebant: alii, ne forte festinatio esset illusa, sollicitis luminibus etiam quæ jam respererant saxa lustrabant. Postremo, quia et hoc sine Domino esse non poterat, desideratum ab omnibus locum quæ ad hoc missa fuerant fulgura prodiderunt, et exoptatum fratribus corpus index nubis candor ostendit. Qui tunc illic fuit omnium mixtus cum gaudiis fletus, qui circa illustria membra complexus? Vix denique a cunctis satietate perecepta, suprema ingenti obsequia fratrum lætitiâ celebrata sunt, et religiosus (al. gloriosus) sepulturæ honor cum triumphis maximis restitutus est. Totum enim in gloriam nominis sui repræsentaverat Dominus, quidquid fraudare tentaverat inimicus. O memorabile beati Marculi atque insigne martyrium! o appetendum devotis omnibus inconcussæ virtutis exemplum! o necessarium universis ecclesiasticis gradibus documentum, quo ejus laudabilis vitæ meritum pervenit ad palmam, in primordiis fidei renuntians mundo, in tirociniis dignam se exhibens sacerdotio, in sacerdotio munera honorata martyrii, in martyrio divinarum virtutum testimonium! Cui est honor et gloria et imperium in sæcula sæculorum. Amen. *Explicit.*

PASSIO MAXIMIANI ET ISAAC DONATISTARUM AUCTORE A
MACROBIO.

Cujus pars edita fuerat a Reverendo admodum Patre Joanne Mabillonio Analectorum tome IV, p. 419, nunc autem integra prodit et emendatior ex codice ms. Corbeiensi.

Incipit Passio SS. Martyrum Isaac et Maximiani, quæ est 7 kal. septembris.

Opportunus me, fratres, et lætus scribendi ad vos gloriosæ exhortationis ardor accendit, et illustris occasio, quoniam testium Christi testis indignus has litteras feci, ut qui minus idoneus sum Domino perhibere martyrium, vel martyribus ejus admitterer dicere testimonium. Et hoc quoque prorsus ad tales extremum scripto proferre de talibus non auderem, nisi per alium vobis talia nuntiarem, æmulatione inculpabili devoti pectoris inviderem. Scio enim quicquam plenius aliquem referre non posse, nisi qui potuit pati et ipse vel facere. Is vero qui neutrum meruit, solam culpam non congrue referendo commisit: sed aliam et non sæpius revelat causam, nisi quod impune gerunt quicquid ad laudes Christi audacter gesserint gaudia. Congruit igitur, fratres, credo vobis procuratum repentinæ virtutis exemplum, ut geminos martyres Ecclesiæ Carthagine Isaac et Maximianum, seu Maximinianum pariter et Isaac Dominus rapuisset ad cælum, quorum triumphos exsequi quemquam per ordinem posse tam credo difficile, quam quicquid fecerit Christus, non modo terrena præconia, verum etiam cœlestia non valent numerare. Quippe cum sic raptum subito totius agonis percusserint gesta, ut nesciam quæ sint prima vel secunda, seu tertia, et sic immensam semel omnes glorias præpropere celeritate confuderint, ut ante compleverint pene quam cœperint, aut, ut verius dixerim, semel utrumque in illis innati sint. Unde igitur incipiam, unde limen tantæ laudis ingrediar, unde rursus ejusdem liminis exitum claudam. Aperire conturbor, et claudere fatigor. Si vitæ totius memorare mores incipiam, revertenti martyrio facere videbor injuriam; si ad prædicationem martyrii dirigam gressus, tantæ vitæ contemptor tenebor astrictus. Premor cuncta percurrere, et scio me cuncta nequire. Undique mihi onus devoti laboris accedit, sed contra unum levamen sententia Evangelii recordata succurrit, ut martyrii securus jam monumento conetur exponere quando Dominum Jesum Christum finem vitæ cernerit laudasse. Siluerat hic apud Carthaginem persecutionis immanitas, ut

longioris temporis cessatione nutriret pejores insidias, et ubique hoste grassante, hic solum tacebant formidines atque terrores, ut nihil jam moturas ipsas sæculi diceret potestates. Nulli jam prima terribiles aures et pectora quatiebat, sola de vobis martyribus infinitis Numidiæ opinionis consolatio fratrum animos exigebat, frequentabatur apud omnes gloriarum vestrarum velut propria gratulatio, sicut et vos hodie collætamini quasi de vestro martyrio, cum repente diabolus iterum fremens sopitas furoris flammis in pœnis accendit, et insana, suæ grassationis arma commovit. Quibus idcirco reor diutius illum cessasse, quia cunctos exercitus Christi putaverat sibi mancipasse. At ubi cognovit Ecclesiam Domini fortioribus cunctis quotidiana exercitatione valere, sensit protinus spei suæ se fraudibus irridere, et atrocioribus stimulis concitatus requirebat cujus aptum sibi diligeret judicis pectus, sed nec segnior et Proconsule desiderii ejus parem se ipse subjecit, et feralis edictis proposito sacrilegæ unitatis iterum fœdus celebrari constitutis cruciatibus imperavit, legem scilicet addens insuper traditorum, ut perenni quos Christus pro se mandat recipi ab omnibus pellerentur, nec quasi contra unitatis fœdera molirentur, nec moras proinde triumphorum suorum sustinens Christus, segnes dividere hoste provocante proprios non permisit exercitus. Sed elegit statim robustum de viris fortibus militem Maximianum, quem de tali certamine faceret gloriosum. Non quod cæteri impares essent; sed ut de uno totum bellum singulari dimicatione prosterneretur, quem jam bene sciens de prima confessione magnanimum, cum lata virtute produxit armatum, ut non esset illud vacuum vel inane, quod illi dignatus est Dominus ante diem passionis ostendere. Nam fuerat ei pridie cum quibusdam fratribus in domo laudabilis viri de sobrietate Christiana convivium, qui cum calicem potaturus acciperet, nec non subinde miscuisset, ecce protinus se corona descendens intra calicis oras infudit, et intus inclusa cohærens utrobique lateribus mixta et ipsum conclusit, sic splendido sanguineoque colore diffulgens, ut instar passionis in sanguine et splendore pariter futuræ in cælo proderet dignitatis. Hoc illi miraculum gaudebundus cunctis præsentibus demonstrabat, et omnes ut secum exinde computassent dilectionis animo conrogabat, et volebat esse commune quodcumque contigerat. At postquam et ipse cœpit cibere, nullo modo coronæ ambitus rumpebatur, sed commixti modo semetipsa sensim subtrahendo debrevians, immo vel colligens, cum potus quantitate

VARIORUM NOTÆ.

Incipit passio. Hujus auctor Macrobius Donatista et suorum in urbe Roma occultus Episcopus, de quo Gennadius in lib. de Scriptoribus Eccl. c. 5. Cresconius objiciebat catholicis tres alios præter Marculum a Macarianis occisos. Illi sunt procul dubio duo isti martyres Maximianus et Isaac, cui tertius adjungendus est Donatus. Verba Augustini hæc sunt, l. III, contra Cresc., c. 49: *De aliis autem tribus quorum mortem variter obiecit quid vel quomodo factum ab eis*

quos nosse existimo, fateor, non quæsi. Tres istos objecerat Cresconius, quoniam eorum passionis acta circumferebantur. Scripserat autem Macrobius hæc epistolam ad plebem Carthaginis, ut ex fine hujus instrumenti constat.

Siluerat hic apud Carthaginem persecutionis immanitas. Optatus etiam l. III, § 4, observat in provincia proconsulari neminem armatum esse visum.

subducte bibi nitebatur, ut interius ad quem venerat animus faceret coronatum. Denique ille continuo de tali securitate jam fretus in posterum diem ebrietatem pridiani calicis eructabat, et intra medullas inclusa magnanimitate secundi pectoris, videbatur sperare victoriam. Sed quid pluribus callidæ mentis celeritate nec pedum protinus fore certamen ultro provocaturus ascendit, et funestos apices tamquam diaboli ibi membra discerperet, manu rapida dissipavit. Inde confestim raptus ad tribunal, in fundum sine ulla dilatazione Proconsulis jussu vallatus est et fera cæterva tortorum. Ex hinc igitur referre quis possit Christi virtutem, aut laniantium feritatem, carnificum pœnas, aut Christi victorias; diuturnam furoris insaniam, aut Christianæ tolerantiae pertinaciam? Surgebant in ictus expressos plumbatorum vim suis conatibus geminantes tortores horrendi, et iram judicis gestantes in manibus decertabant sæviendo, quis possit fortior inveniri? Sed contra aderat Christus, qui militis sui membris indutus retundebat deintus quidquid impendebat foris carnifex furiosus. Agebant illi acriori pene tormenta, indignantes frustra se tantam irrogasse sævitiam, necnon reparatam fortius augebat et Dominus sua fortitudine sustinentiam. Mutabant illi recentiores insanix crudeliores se carnifices, et ad unum de innocente homicidium faciendum tot demutate parum fuerunt classes immites, nec ex alia parte Dominus desinebat perseverantia suæ in melius demutare constantiam. Non deficeret vis ponderosi supplicii, nisi virgarum juberetur et postmodum laniatione disrupti, ut quod vehemens illa contusio miserat in tumorem, posteriores plagæ discissis artubus aperirent: quæ sic totum corpus fecerant laniatum, ut unum vulnus fecissent tota laniamenta membrorum. Nec his tamen cessit, qui velut alienus sui corporis de omnibus triumphavit. Sic illic bellum gestum est inter corpus et pœnas, inter sacrilegos et devotum, inter animi vires et laniantes, inter militem Christi et milites diaboli, inter patientem et judicem, et unus sufficit afflictus contra tantam dimicare suppliciorum hostiumque gloriosius multitudinem, ut in uno certamine non unam victoriam reportasset. Posset illic adipisci superni cruciatus examen (*in Corb. examine*) qui cum triumpho mittit (*in Corb. mitteretur*) ad mortem, sed oportebat ut interim retardasset ad eum quem Christus illi delegarat comitem. Nam tunc illic illustris Isaac de loctamine sui socii non retinens gaudium, inter fraternos populos publica exultatione sancti Spiritus ferebatur, qui plenus cœlesti constantia liberius proclamabat: Traditores (*in Corb. traditoribus*), venite, salvate vestrae unitatis insaniam (*in Corb. satiate vestrae crudelitatis insaniam*). Cujus ad vocem Proconsul furibundus auctorem clamoris instanter officium conturbabat inquirere.

Sed non deerant traditores qui milites præcessissent: ex quibus statim ministri ipsi sacrilegi de uno minime satiati, et alterum tradiderunt propriis manibus similiter victimari; ut patrum illorum mensura

A super (*in Corb. per*) illos manifestius posset (*in Corb. possit*) impleri. Continuo judex vehementer incensus, remoto illo, quem paulo ante torquebat, in hunc contorsit acrius quod ferebat: quasi qui unam necdum digesserat, et alteram conciperet iracundiam. Repetebant iterum furiam defatigati tortores, quorum lassa jam brachia faciebat sola crudelitas fortiora. Liciebat idemdem classis illa carnivorum violentiam plumbatorum, et totas vires imponderans egestis nisibus gementi rabie grassabatur, quasi ipsa quod irrogaverat pateretur. Qualis fuerat sustinentia patientis, ubi gemebat grassatio sævientis! Sed nec in secundo permissus est diabolus superare, quia victoriam Christi quæ fervebat fas non erat in aliquo posse succumbere. Denique B sic rursus postquam plumbatis nihil valere tormenta, similiter virgas admovit immanitas furiosa, ut in nullo dispari genere tolerantia discrepant cœlestes armigeri, et in nullo videretur hostis leniori supplicio mitigari.

Laniabatur Isaac, nomen scilicet victimæ, virgis rumpentibus, patientiam sui nominis imitatus, et cæcoribus iterum atque iterum repetitis, inconcussa permanebat devotio confitentis. Patuerant omnes compagine ruptis conjunctionibus madidatæ; et quasi per tot vulnera exitum reperiret, vox illa videbatur confessionis præconia resonare. Nemo enim putet pro levi castigatione plagas tunc fuisse virgarum, quæ pro certo laniam vicerant unguicularum: adeo ab ipso judice unguis fastiditæ sunt. Jam non C erant vulnera, sed secreta corporis denudata; nec ab ullo dici poterat cæsus, qui madentibus frustis fuerat enervatus. Jam virgarum cesserant fascies, obtunderentur pene si tantos comminuerent bipennes aut falces. Jam truces ministri agris icibus victæ feritatis hiatus languidos anhelabant, et adhuc esurientia membra mandendis ac devorandis pœnis omnibus inhiabant. Tunc illic insultavit cruciatibus corpus, mens læta sævientibus tot torquentibus unus et tortus ac judici judicatus nulla protinus mora sententiam retardavit, sed ambos judex pari sorte conjungens ad exilium religavit: quibus in carcerem trusus, Isaac statim martyrii consummavit effectum; et, quod plus est, semel omnes carceres et corpus dimisit et mundum, ne in aliquo visionis ejus revelatio falleretur. Sic enim cuncta per ordinem percurrit (*in Corb. præcucurrit*), ut et in ipsa revelatione propemodum quod passus ejus (*in Corb. passurus*) fuerat ante jam passus sit. Nam cum quietis sopore paululum teneretur, videbatur sibimet cum ministris imperatoris habere certamen, non aliunde scilicet, quam unde sustinuit passionem. Et hoc plane non fuerat aliud nisi devotionis indicium, ut quod vigilans desiderio retractabat etiam dormiens pateretur: ut quod Propheta de se professus est in eodem compleretur. *Ego, inquit, dormio, et cor meum vigilat.*

Vigilabat ergo devotio illa jam conamina virtutis exercens, et ministros (*in Corb. conamine virtutes exercens, et ministris, etc.*) nequitia cum jussioni-

bus regis constantius repellebat audacius repugnantes. Quos cum diuturno certamine superaret, ipsum quoque imperatorem respexit subito venientem: qui cum ad complendam jussionem ab eodem cogereetur, fortior refutabat sacrilegæ jussionis imperium, et minantis (*in Corb.* minanti) sæva supplicia. Ipse quoque oculum se illi pariter eruturum frequenti comminatione terribilis promittebat. Cum his diu certationibus inter semetipsos ferocius dimicarent, non passus est tantum se differri victorem: sed injecta fortiter manu moram suæ comminationis irrupit, et oculum violenter eliciens, viduata facie (*in Corb.* facies) sedem luminis evacuavit. De cujus victoria protinus juvenis miræ claritudinis visus est triumphare, et coronam subinde radiatam capiti ejus imponere: quibus radiis multæ fratrum atque sororum facies ejus videbantur infixæ, quam cum illi pro præmio traderet (*in Corb.* tradere) gaudens, adversarium quoque magnis exprobrationibus ludificabat irridens. Tunc hostis vehementi dolore compulsus jussit eum pœnis sævientibus laniari, ut quasi pœnam suam posset ulcisci. Sed ille jam victor cernebat se gestantium manibus ad superiora subduci, et volentem celerius ad cœlorum sublimia sublevari: quo cum lætus ascenderet, senis cujusdam vociferantis audiebat vocem desuper dicentem: Væ tibi sæculum quia peristi. Hoc clamore ter iterato, visionis pervenit ad metam, et iteravit postmodum faciendo quod viderat.

Quid igitur hac visione manifestius? quid agi per diem posset expressius, quando in actibus digestus est visus? Nunc oppugnasse se contra ministros regis sic in nocte sibi soli conspexit, sicut per diem nobis postmodum demonstravit: sic lumen imperatori eruisse, sic eum habebat vincendo cæcasse, sic præmia coronæ sortitus est, sic et publice coronatus est; sic coronæ radiis plurimos inherere viderat vultus, sicut passioni ejus universus populus fuerat excubaturus: sic volavit ad cœlum, sicut propere meruit adipisci martyrium. Hoc solum plane de dictis ejus adhuc usque restitisse cognoscitur, quod mundo prophetavit interitum, quod cum, omnes siquidem scimus non fuisse mentitum, aliquis fortasse de fratribus expavescat, et Maximianum imparem dicat, quia prior confessus, superstes est modico tempore reservatus. Absit fratres ut dividantur, quia æquali prælio pugnauerunt; nam si per diversas horas venientes ad vineam Dominus de pacto mercedis æquavit, quomodo dispares judicat quos uno tempore laborantes invenit? Sed quod Isaac prior videtur excedere, inde magis eos dico Dominum comparasse: ut sicut ille huic confessionis incitamentum suggesserat, sic eum et hic provocaret pariter ad coronam. Ambos voluit Dominus sibimetipsos esse doctores, ut de vicissitudine documentum fecisset æquales; ne unus in omnibus antecederet, et unus in omnibus videretur se ipse sequentem. Nunc vero ambo se invicem præcesserunt, et ambo se invicem consecuti sunt.

Sed reclusis interim custodia carceris, navis scilicet ad exilium præparatur: quod non humano con-

silio credo fuisse dispositum, quia claruit superna dignatione provisum. Ad hoc enim sic voluit eos Dominus sibimet unius diei dilatione concludi, ut secundum visum martyris sui faceret populorum excubationibus honorari, nam consummato Isaac perfecti martyrii notius cunctorum aures impleverat. Ad cujus corpus universa continuo fraternitas lætis cursibus properaverat, quibus cum sepultura corporis a carnificibus negaretur, excubias omnes, ne inhumatum corpus abjiceretur, cum magna exultatione tenuerunt, illic tota die cum nocte populi triumphantes, psalmis, hymnis, canticis in testimonium cunctis gloriose decantabant: et omnis ætas ac sexus interesse tantis gratulationibus ardenti cupiditate gaudebat. Quale fuit illud, fratres, quod Dominus suis martyribus ad honorem dignatus est procurare, ut xviii kal. Sept. die sabbato ad instar Paschæ permitteretur populus vigilias celebrare. Sic ergo peractus est dies, et nox ita consumpta est. Mox ubi dies alter exortus est, et expectabatur proconsul qui de corporis humatione jussisset, quid forsitan concederet miser, quod negasse nec homicidis nec adulteris ullus judicum solet, nisi e contra traditorum sæva pernicies ad crudelitatis capienda consilia vigilaret! quorum suggestionem proconsul tunc coactus populos (1) a carcere jussit expelli, et vivum pariter cum defuncto, marinis fluctibus mergi, ne quasi permitteret eos dignitatem martyrum venerari.

Quam stulta crudelitas, quæ corpora voluit nostris manibus abnegare, quasi venerationem nobis de mente posset auferre: aut si illi non sepelirentur in terra, non possent aliter regna intrare cœlestia? Sed accessit illis ad felicitatis argumentum, ut et defuncti post terrena supplicia pro Christo marinis quoque vexationibus quaterentur, ne ullus locus remaneret in mundo, ubi non irriserant inimicum. Hoc illis ad cumulos triumphorum providerat Dominus, ut et in majori odio sæculi laborassent, et in defunctis corporibus posset sicut et in vivis exhibere virtutem. Veniunt ergo ad carcerem milites et triarii fustibus onerati, et via cædis populos repellentes, cunctos pene fecerant vulneratos. Tantum enim debuit martyrum dignitati concedi, ut pro sepultura eorum mererentur et alteri confiteri. Postea quam vix valuerunt universos excludere defunctum pariter et superstitem, ex utroque latere non par militum numerus deducebat. Delusit se nesciens immanitas vana, ut ipsa illis præbuisset obsequia, quibus negavit aliena. Jam littus accesserant maris, jam navis acceptos martyres vehebat ut mergeret. Ast ubi profundi æquoris altitudinem perniciter introivit, non segnius satellites Satanz celerabant jussa complere, devinctos scilicet funibus, et binas orcas arena confertas singulorum cervicibus pedibusque nectentes, intervallo non modico ab invicem separatos demergente pondere dimiserunt (*in Corb.* demerserunt). Quos sinu (*in Corb.* ut in se) pelagus projectos ut agnovit, continuo quasi

(1) Ita emendatum ex cod. Corb. Male in editis protinus.

flammis totum cœlestibus ureretur, sacrosanctos artus tenere non potuit : sed convolutis deorsum desuper fluctibus, ad ejienda corpora detrusas arenas funditus abradebat, et ab imo fundo ad superiora terga subvertens undis resilientibus removebat. Mergabantur seruantis fluctus de summis cumulis ad inferiora rapienda vasto impetu descendentes ad fundum, et tempestivum mare de inferioribus repulsum egesto potiori iterum citabatur parturiens membra sanctorum, donec impulsibus rapidis undarum turbo depressos artus excussit, et immensum pondus eliciens, corporibus raptis victor tandem fluctus evasit. Erigebantur proinde violentius cumuli solidatis aquarum montibus elevati, ut congeries conglobata securius onerosa membra subveheret, ne victa iterum laborassent, et sub adunatis undique molibus pelagi facta testudine pugnabat unda cum pondere, ne oneri violento valida maris terram contingeret aperire (1).

Sed adhuc restabat alterius laboris opus scilicet et conamen, ut intervallo infinito discretos, in unum celeri congregatione colligeret, ne alienum sacrilegium ejus negligentia remaneret. Ducebant hinc aquæ, hinc geminis cornibus volumina sinuantia, et pari sibi met coitione (in Corb. cohibitione), subvecta corpora cominus inhiabat (in Corb. communis inibat). Jam venientis occursus ex utraque cornuum breviare cœperat medium, et utraque per partes propinquante, conventu de intervalli longitudo decrescens venerat in angustum : cum semel utrique plenis spatii exemptis tota intercapedo consumpta est, et redactis omnibus simul et undarum corporumque celebrata concordia est. Obsidebantur hæc igitur a fratribus littora, quasi jam certius adventantes martyres ulla præcederet fama, et diebus noctibusque sollicitè per momenta, defixis obtutibus sperabatur quod credebant quandoque de Dei solita virtute venturum. Cum subito post bis ternos dies templa Christi venire gaudebant, et occurrentes cuncti, quomodo poterant, oculis exultante alacritate pendebant (in Corb. pandebant) : quorum extensis manibus optata membra cum tropæis suis unda festinans velut in gaudium resonans tradidit, et compoti desiderio devota fraternitas cum amplexibus lætis accepit.

Sic beati martyres sepulturam debitam receperunt, et optatum reddiderunt fratribus obsequium, et frustrata Christus exhibuit consilia traditorum, ne aut insepulta tantorum corpora remanere permitteret, aut devotionem populi ex parte ulla fraudasset, aut nefandos vota crudelitatis implere (in Corb. nefandorum crudelitatem impleri) cum blasphemiam sui nominis immotus aspiceret.

Lugeat nunc demensa (2) sævitia perfidorum, quæ dominicarum noluit recordari virtutum : non timuit eum posse de mari corpora liberare, quem novit ab inferis etiam animas posse (3) eruere : aut si nihil aliud vel nec cetus qui evomisset acciperet, perdidit

A misera crudelitas quo credebatur magnum se compressisse consilium, cui nec mare voluit ferre consensum. Male commendavit desideria sua, quæ contra creatorem suum pelagus negare non potuit. Quid agit humana (in Corb. humiliando) jam rabies, ubi mare non persequitur martyres? quid agit sceleratorum feritas, sæva ubi maria revocant ad sepulturam? aut quales a persecutoribus judicantur, quos et ipsa elementa violare timuerunt? O beatæ passionis memorabilis gloria, in qua dignatus est Christus tot exhibere magnalia! O felix exitus, qui talibus contigit, quem pro illorum meritis tantis virtutibus decoravit! in devotione constantia, in passione tolerantia, in morte victoria, miraculum (1) in sepultura.

B Ad vos nunc, fratres, cuncta jam redeunt, quæ vos ad regna cœlestia deduxerunt. Vos exempla ista compellunt, quæ illos primo per vos ad has glorias compulerunt. Magistros vos illis confessionum frequentia crebris opinionibus fecerat, et ipsi nunc vobis de martyrio suggerunt. Similiter documenta vestra vos adhortantur quæ alios adhortata sunt. Tendunt ad vos e cœlo jam brachia, operientes tempus quo vobis occurrant. Properate graviter, concurrite pertinaciter, expectant vobiscum simul capere dignitatem. Eia agite, fratres, accelerate quanto citius, ut et de vobis non aliter gaudeamus. Inveniat apud vos reditus noster unde gloriatur, sicut et de his secessio nostra sortita est gaudia gloriarum. Sed euntes ad tropæa vestra veniamus : ut sicut vobis horum victorias nuntiavimus, sic postmodum vestras huc ad C Carthaginem secuturis cæteris nuntiemus.

Explicit (2) epistola beatissimi martyris Macrobi ad plebem Karthaginis de passione martyrum Isaac et Maximiani. Deo gratias, amen.

ANNO DOMINI 348 AUT 349.

EX CONCILIO CARTHAGINENSI.

Cum Gratus episcopus Carthaginensis in concilio una cum collegis suis consedisset, et qui ex diversis provinciis Africanis convenerunt..... Idem Gratus episcopus dixit : Gratias Deo omnipotenti et Christo Jesu, qui dedit malis schismatibus finem, et respexit Ecclesiam suam, ut in ejus gremium erigeret universa membra dispersa, qui imperavit religiosissimo Constanti (3) Imperatori, ut votum gereret unitatis, et mitteret ministros sancti operis famulos Dei Paulum et Macarium.

Ex Concilio Carthaginensi I (4).

Gratus episcopus dixit : Gratias Deo omnipotenti et Christo Jesu, qui dedit malis schismatibus finem, et respexit Ecclesiam suam, ut in ejus gremium erigeret universa membra dispersa : qui imperavit religiosissimo Constanti imperatori, ut votum gereret unitatis, et mitteret ministros sancti operis famulos Dei Paulum et Macarium.

(1) Ita emendatum ex cod. Corb.

(2) Deest in Corb.

(3) Deest in Corb.

(1) In Corb. mirabilis ; in editis magnalibus.

(2) Cætera desunt in ms. Corb.

(3) In editis Constantino.

(4) Anno Christi 348, vel circiter.

Ejusdem concilii sunt canones contra Donatistas duo : I, ut baptisma in Trinitate susceptum non iteretur; II, de martyrum sepulcris et honorificentia.

Ad Donatistas pertinent duo hujus concilii Canones sequentes.

I.

Ergo, si vobis placet, consideremus primum titulum rebaptizationis. Unde sanctitatem vestram postulo, ut mentis vestrae placita producat ad descendentem in aquam, et interrogatum in Trinitate secundum Evangelii fidem et Apostolorum doctrinam, et confessum bonam conscientiam in Deum, de resurrectione Jesu Christi, si liceat iterum interrogari in eadem fide, et in aqua iterum intingi. Universi episcopi dixerunt. Absit, absit. Illicitas esse sancimus rebaptizationes, et satis esse alienum a sincera fide et catholica disciplina. Gratus episcopus dixit: Magna beatitudo a Deo patre per Dominum Christum concessa est tempore nostro, ut liceat religiosis mentibus insinuare ecclesiasticam disciplinam, ut auditores percipientes regulam rectam et Deo placentem, praeemia meritorum bonorum percipiant, ut in ipsis Deus in omnibus et pro omnibus honoretur. Discussus est titulus necessarius rebaptizationis, in quo plus schismatis rabies delitescebat, et habita moderatione, legis vigor et auctoritas fidei custodita est. Illud sane sapientissimis vestris sensibus insinuare contendo, licet vestra prudentia sit instructa et a Deo docta, et mereatur in pace et unitate consequi desuper munera larga; tamen et ego unus ex vobis, et qui parem vobiscum sollicitudinem gero, propter Ecclesiasticum ordinem illud insinuare curabo.

II.

Martyrum dignitatem nemo profanus infamet, neque ad (1) passiva corpora, quae sepulturae tantum propter misericordiam ecclesiasticam, commendari mandatum est, redigat, ut aut insania praecipitatos, aut aliquo tali pacto, aut alia ratione peccati disjunctos, non ratione vel tempore competentis, quo martyria celebrentur, martyrum nomine appellet. At si quis ad injuriam martyrum, claritati eorum adjungat infamiam, placet eos, si laici sint, ad poenitentiam redigi: si autem sunt clerici, post commonitionem, et post cognitionem, honore privari. Universi dixerunt: Recte statuit sanctitas vestra. Hoc et singulis conciliis statutum est.

De indulgentia et arbitrii libertate Donatistis concessa a Constantino (2).

In indice Collat. 3, cap. 544, legitur: *Prosecutio Donatistarum, qua principi Constantino libellum asserunt proprios dedisse majores, et eo principem motum agendi eis dedisse licentiam.* Ibid., c. 549: *Recitatur epistola Constantini ad vicarium Verinum destinata, qua libertatem agendi tribuit Donatistis.* Ibid., c. 550: *Prosecutio catholicorum, quae dicit pro se magis epistolam facere*

(1) Ad aesc in qq. mss.

(2) Anno 321.

Constantini, quia non de Cæciliano aliquid judicatum est, sed furori suo ipsi permitti sunt. Ibid., c. 552: *Donatistae petunt ut judex (Marcellinus) de permissa sibi a Constantino arbitrii libertate pronuntiet.* Augustinus in lib. post Collat., n. 56, testatur has ad Valerium seu Verinum vicarium de illorum exsilio soluto, et eorum furore Deo vindici dimittendo litteras datas Crispo et Constantino iterum consulibus, tertio nonas maias, id est, post quartum annum et mensem fere sextum, elapsam a tempore rescripti Eumalio directi. Confer Breviculum Collat. 3, n. 40, et epist. 141, n. 9.

De Pauli et Macarii persecutione quam injusta Donatistarum expostulatio (1).

Ab operariis unitatis multa quidem asperse gesta sunt: sed ea quid imputatis Leontio, Macario, vel Taurino? Imputate majoribus vestris, etc., illis primo qui populum Dei diviserunt, et basilicas fecerunt non necessarias. Deinde, Donato Carthaginis, qui provocavit ut unitas proximo tempore fieri tentaretur. Tertio, Donato Bagaiensi, qui insanam collegerat multitudinem, a qua ne Macarius violentiam pateretur, ad se et ad ea quae ferebat tutanda, armati militis postulavit auxilium. Venerunt tunc cum pharetris armigeri; repleta est unaquaque civitas vociferantium: nuntiata unitate fugistis omnes, etc. Fugerunt igitur omnes episcopi cum clericis suis, aliqui sunt mortui: qui fortiores erant, capti et longe relegati sunt. Et tamen horum omnium nihil actum est cum voto nostro, nihil cum consilio, nihil cum conscientia, nihil cum opere, etc.

Quis negare potest rem, cui tota Carthago principaliter testis est, imperatorem Constantem Paulum et Macarium primitus non ad faciendam unitatem misisse, sed cum eleemosynis, quibus sublevata per Ecclesias singulas posset respirare, vestiri, pasci, gaudere paupertas (2)? Qui cum ad Donatum patrem tuum venirent, et quare venerant indicarent, ille solito furore succensus in haec verba prorupit: *Quid est imperatori cum Ecclesia?* Et de fonte levitatis suae multa maledicta effudit: non minus quam et in Gregorium aliquando, ad quem sic scribere minime dubitavit, *Gregori, macula senatus, dedecus praefectorum, et caetera talia.* Cui Donato Praefectus patientia episcopali rescripsit, etc. Miserat enim (Imperator) ornamenta domibus Dei, miserat pauperibus eleemosynam, nihil Donato. Cur ergo insanivit? cur iratus est? cur quod missum fuerat repudiavit? Et cum illi qui missi fuerant dicerent se ire per provincias singulas, et accipere volentibus se daturos; ille dixit, ubique se litteras praemisisse, ne id quod allatum fuerat, pauperibus alicubi dispensaretur, etc.

Veniebant Paulus et Macarius, qui pauperes ubique dispungerent, et ad unitatem singulos hortarentur.

(1) Ex Optato, lib. m.

(2) Constans ab anno Christi 337, quo pater ipsius Constantinus obiit, Italiae, Africae et aliquot aliis imperii partibus praevit ad annum 350. Factum de quo hic agitur refertur ad annum 347, vel circiter.

Et cum ad Bagaiensem civitatem proximarent, tunc alter Donatus, ut supra diximus, ejusdem civitatis episcopus, impedimentum unitati et obicem venientibus supra memoratis opponere cupiens, præcones per vicina loca et per omnes nundinas misit, Circumcelliones Agonesticos nuncupans, ad prædictum locum ut concurrerent invitavit. Et eorum illo tempore concursus est flagitatus, quorum dementia paulo ante ab ipsis episcopis impie videbatur esse succensa. Nam cum hujusmodi hominum genus ante unitatem per loca singula vagaretur, cum Maxido et Fasir, ab ipsis insanientibus (1) sanctorum duces appellarentur, nulli licuit securum esse in possessionibus suis: debitorum chirographa amiserant vires, nullus creditor illo tempore exigendi habuit potestatem. Terrebantur omnes litteris eorum, qui se sanctorum duces fuisse jactabant, etc. Unde cum a (2) vestræ partis episcopis invidia tunc fieret, Taurino illo tempore comiti scripsisse dicuntur, hujusmodi homines in Ecclesia corrigi non posse mandaverunt, ut a supra memorato comite acciperent disciplinam. Tunc Taurinus ad eorum epistolas ire militem jussit armatum per nundinas, ubi Circumcellionum furor vagari consueverat. In loco Octavensi (3) occisi sunt plurimi, detruncati sunt multi. Quorum corpora usque in hodiernum per dealbatas aras aut mensas potuerunt numerari. Ex quorum numero cum aliqui in basilicis sepeliri cœpissent, Clarius presbyter in loco Subbulensi (4) ab episcopo suo coactus est ut insepultam faceret sepulturam. Unde proditum est, mandatum fuisse fieri quod factum est, quando nec sepultura in domo Dei exhiberi concessa est. Eorum postea convalescerat multitudo. Sic invenit Donatus Bagaiensis unde contra Macarium furiosam conduceret turbam. Ex ipso genere fuerunt, qui sibi percussores sub cupiditate falsi martyrii in suam perniciem conducebant: inde etiam illi qui ex altorum montium cacuminibus viles animas projicientes se præcipites dabant. Ecce quali ex numero sibi episcopus alter Donatus cohortes effecerat. Hoc metu deterriti illi qui thesauros ferebant, quos pauperibus erogarent, invenerunt in tanta necessitate consilium, ut a Silvestro (5) comite armatum militem postularent; non per quem vim alicui facerent, sed ut vim a Donato supra memorato episcopo dispositam prohiberent, etc.

Querclam per ordinem deponitis, sub Leontio, sub

(1) Germanensis Ms., cum Axido et Fasirab, ipsis insanientibus.

(2) Ex Germ. codice addidimus particulam, a, quia de ea dicit invidia quam episcopi Donatistæ Paulo et Macario faciebant.

(3) Idem Ms., Octavensi.

(4) Idem Ms., Clarus presbyter in loco Subbulensi.

(5) In Germanensi codice Silvestre, quem Taurinum antea, nunc Silvestrem comitem vocat, forte ut hæc interpretatio molliat verbum convicii. Nam Leontius, Ursacius, Taurinus, nomina videntur, iis qui Donatistas emendarunt iudicibus vel ducibus afflicta, cum suas illi pœnas compararent ad martyrum persecutiones, « quarum prima, » inquit Optatus in eodem libro tertio, « fuit ut leo, secunda ut ursus. »

A Ursacio injuriatos esse quam plurimos, sub Paulo et Macario aliquos necatos, a sequentibus eorum nescio quos ad tempus esse proscriptos. Quid hoc ad nos? quid ad Ecclesiam catholicam? Quidquid objicitis, vos fecistis, qui pacem a Deo commendatam noluistis libenter excipere, etc. Aliqui accusandam aut fugiendam æstimant unitatem, quod Marculus et Donatus dicantur occisi vel mortui: quasi omnino in vindicta Dei nullus mereatur occidi, etc. Legimus enim in Ezechiele propheta parietem dealbatum, cui Deus comminatus est tempestatem, pluviam, et lapides petrobulos, et accusationes (Ezech. xiii, 15), etc. Et istæ quatuor res non poterant uno tempore fieri. Fuit primo tempestatem sub Ursacio (1): agitur paries, sed non cecidit, ut haberet pluvia ubi operaretur. B Secuta est pluvia sub Gregorio: udat paries, sed non maduit, ut haberent lapides ubi operarentur. Post pluviam secuti sunt lapides sub operariis (2) unitatis: dispersus est paries, sed fundamentis suis se iterum reparavit. Jam tria peracta sunt, etc.

FRAGMENTUM EPISTOLÆ MACROBII DONATISTÆ,

De passione Maximiani et Isaac Donatistarum, ad plebem Carthaginensem.

(Ex Mabillon., *Vetera Analecta*, p. 185.)

.....
tamen cessit, qui velut alienus sui corporis de omnibus triumphavit. Sic illic bellum gestum est inter corpus et pœnas, inter sacrilegos et devotum, inter animi vires et laniantes, inter militem Christi et militem diaboli, inter patientem et judicem, et unus C sufficit afflicto contra tantam dimicare suppliciorum hostiumque gloriosius multitudinem, ut in uno certamine non unam victoriam reportasset. Posset illic adipisci supremi cruciatus examen qui cum triumpho mittit ad mortem, sed oportebat ut eum irim retardasset ad eum quem Christus illi delegarat comitem. Nam tunc illic illustris ISAAC de luctamine sui socii non retinens gaudium, inter fraternos populos publica exultatione sancti Spiritus ferebatur, qui plenus cœlesti constantia liberius proclamabat: Traditores, Venite, salvate vestræ unitatis insaniam. Cujus ad vocem Proconsul furibundus auctorem clamoris instanter Officium conturbabat inquirere.

Sed non deerant Traditores qui milites præcessissent: ex quibus statim ministri ipsi sacrilegi de uno minime satiati, et alterum tradiderunt propriis manibus similiter victimari; ut Patrum illorum mensura super illos manifestius posset impleri. Continuo iudex vehementer incensus, remoto illo, quem

(1) Germanensis codicis auctoritate restituimus hic, sub Ursacio; et infra, sub Gregorio: item paulo post, sub Operariis unitatis: quæ omnino desiderantur in excusis. Tres Optatus recenset ex ordine, quas quærebantur illi persecutiones: primam Ursacii, de qua etiam lib. iii contra Cresconium, n. 54; secundam Gregorii præfecti, qui supra laudatur; tertiam vero Pauli et Macarii. Præterit hic Leontium quem initio libri tertii junxit Macario, ac postea ipsi junxit aut præmisit Ursacio.

(2) Paulo et Macario.

paulo ante torquebat, in hunc contorsit acrius quod furebat, quasi qui unam necdum digesserat, et alteram conciperet iracundiam. Repetebant iterum furiam defatigati tortores, quorum lassa jam brachia faciebat sola crudelitas fortiora. Liebat eadem classis illa carnivorum violentiam plumbatarum, et totus vires imponderans egostis nisibus gementi rabie grassabatur, quasi ipsa quod inrogaverat pateretur. Qualis fuerat sustinentia patientis, ubi gemebat grassatio sævientis! Sed nec in secundo permissus est diabolus superare, quia victoriam Christi quæ fervebat fas non erat in aliquo posse succumbere. Denique sic rursus postquam plumbatis nihil valuerat, tormenta similiter admovit immanitas furiosa, ut in nullo dispari genere tolerantie discreparet cœlestes armigeri, et in nullo videretur hostis leniori supplicio mitigari.

Laniabatur Isaac, nomen scilicet victimæ, virgis rumpentibus, patientiam sui nominis imitatus, et cæcoribus iterum atque iterum repetitis, inconcussa permanebat devotio confitentis. Patuerant omnes compagines ruptis conjunctionibus madidatæ; et quasi per tot vulnera exitum reperiret, vox illa videbatur confessionis præconia resonare. Nemo enim putet pro levi castigatione plagas tunc fuisse virgarum, quæ pro certo laniam vicerant ungarum, adeo ab ipso iudice unguis fastidite sunt. Jam non erant vulnera, sed secreta corporis denudata; nec ab ullo diei poterat cæsus, qui madentibus frustis fuerat enervatus. Jam virgarum cesserant fascies, obtunderentur pene si tantos comminuerent bipennes aut falces. Jam truces ministri agris ductibus victæ feritatis hiatus languidos anhelabant, et adhuc esurientia membra mandendis ac devorandis pœnis omnibus inhiabant. Tunc illic insultavit cruciatibus corpus, mens læta sævientibus tot torquentibus unus et tortus ac iudici iudicatus nulla protinus mora sententiam retardavit, sed ambos iudex pari sorte conjungens ad exilium religavit: quibus in carcerem trusus, Isaac statim martyrii consummavit effectum; et, quod plus est, semel omnes carceres et corpus dimisit et mundum, ne in aliquo visionis ejus revelatio falleretur. Sic enim cuncta per ordinem percurrit, ut et in ipsa revelatione propemodum quod passus ejus fuerat ante jam passus sit. Nam cum quietis sopore paululum teneretur, videbatur sibi met cum ministris imperatoris habere certamen, non aliunde scilicet, quam unde sustinuit passionem. Et hoc plane non fuerat aliud nisi devotionis indicium, ut quod vigilans desiderio reatratabat etiam dormiens pateretur, ut quod propheta de se professus est in eodem completeretur. *Ego, inquit, dormio, et cor meum vigilat.*

Vigilabat ergo devotio illa jam conamina virtutis exercens, ministros nequitie cum jussionibus regis constantius repellebat audacius repugnantes. Quos cum d'uturno certamine superaret, ipsum quoque imperatorem respexit subito venientem: qui eum ad complendam jussionem ab eodem cogere, et

fortior refutabat sacrilegæ jussionis imperium, et minantis sæva supplicia. Ipse quoque oculum se illi pariter eruturum frequenti comminatione terribilis promittebat. Cum his diu certationibus inter semetipsos ferocius dimicarent, non passus est tantum se differri victorem: sed injecta fortiter manu moram suæ comminationis irrupit, et oculum violenter eliciens, viduata facie sedem luminis evacuavit. De cujus victoria protinus juvenis miræ claritudinis visus est triumphare, et coronam subinde radiatam capiti ejus imponere: quibus radiis multæ fratrum atque sororum facies ejus videbantur infixæ, quam cum illi pro præmio traderet gaudens, adversarium quoque magnis exprobrationibus ludificabat irridens. Tunc hostis vehementi dolore compulsus jussit eum pœnis sævientibus laniari, ut quasi pœnam suam posset ulcisci. Sed ille jam victor cernebat se gestantum manibus ad superiora subduci, et volentem celerius ad cœlorum sublimia sublevari: quo cum lectus ascenderet, senis cujusdam vociferantis audiebat vocem desuper dicentem: *Væ tibi, sæcule, quia peristi. Hoc clamore ter iterato, visionis pervenit ad metam, et iteravit postmodum faciendo quod viderat.*

Quid igitur hæc visione manifestius? quid agi per dies posset expressius, quando in actibus digestus est visus? Nunc oppugnans e se contra ministros Regis sic in nocte sibi soli conspexit, sicut per diem nobis postmodum demonstravit: sic lumen imperatoris eruisse, sic eum habebat vincendo cæcasse, sic præmia coronæ sortitus est, sic et publice coronatus est; sic coronæ radiis plurimos inharere viderat vultus, sicut passioni ejus universus populus fuerat excubaturus: sic volavit ad cœlum, sicut prope meruit adipisci martyrium. Hoc solum plane de dictis ejus adhuc usque restitisse cognoscitur, quod mundo prophetavit interitum, quod eum, omnes siquidem scimus non fuisse mentitum, aliquis fortasse de fratribus expavescat, et MAXIMIANUM imperem dicat, quia prior confessus, superstes est modico tempore reservatus. Absit fratres videantur, quia æquali prælio pugnaverunt, nam si per diversas horas venientes ad vineam Dominus de pacto mercedis æquavit, quomodo dispares populus judicat quas uno tempore laborantes invenit. Sed quod Isaac prior videtur excedere, inde magis eos dico Dominum comparasse: ut sicut ille huic confessionis incitamento suggesserat, sic eum et hic provocaret pariter ad coronam. Ambos voluit Dominus sibimetipsos esse Doctores, ut de vicissitudine documenti fecisset æquales; ne unus in omnibus antecederet, et unus in omnibus videretur se ipse sequentem. Nunc vero ambo se invicem præcesserunt, et ambo se invicem consecuti sunt.

Sed reclusis interim custodiis carceris, navis scilicet ad exilium preparatur, quod non humano consilio credo fuisse dispositum, quia claruit superna dignatione provisum. Ad hoc enim si voluit eos Dominus sibimet unius diei dilatione concludi, ut secundum visum martyris sui faceret populorum

excubationibus honorari, non consummato Isaac per facti martyrii nuntius cunctorum aures impleverat. Ad cuius corpus universa continuo fraternitas lætis cursibus properaverat, quibus cum sepultura corporis a carnificibus negaretur, excubias omnes, ne inhumatum corpus abjiceretur, cum magna exultatione tenuerunt, illic tota die cum nocte populi triumphantes, psalmis, hymnis, canticis in testimonium cunctis gloriæ Domini decantabant: et omnis ætas ac sexus interesse tantis gratulationibus ardenti cupiditate gaudebant. Quale fuit istud, fratres, quod Dominus suis martyribus ad honorem dignatus est procurare, ut xviii Kalend. Septembris die sabbato ad instar Paschæ permitteretur populus vigilias celebrare. Sic ergo peractus est dies, et nox ita consumpta est. Mox ubi dies alter exortus est, expectabatur proconsul quid de corporis humatione jussisset, quid forsitan concederet miser, quod negasse nec homicidii nec adulteris ullus iudicium solet, nisi e contra traditorum sæva pernicies ad crudelitatis capienda consilia vigilarent! quorum suggestionem proconsul tunc coactus protinus a carcere jussit expelli vivum pariter cum defuncto, et marinis fluctibus mergi, ne quasi permitteret eos dignitatem Martyrum venerari.

Quam stulta crudelitas, quæ corpora voivit nostris manibus abnegare, quasi venerationem nobis de mente posset auferre: aut si illi non sepelirentur in terra, non possent aliter regna intrare cœlestia? Sed accessit illis ad felicitatis augmentum, ut et defuncti post terrena supplicia pro Christo marinis quoque vexationibus quaterentur, ne ullus locus remaneret in mundo, ubi non irriserant inimicum. Hoc illis ad cumulos triumphorum providerat Dominus, ut et in majori odio sæculi laborassent, et in defunctis corporibus posset sicut et in vivis exhibere virtutem. Venerant ergo ad carcerem militum cuncti et trivarii fustibus onerati, et via cædis populos repellentes, cunctos pene fecerant vulneratos. Tantum enim debuit Martyrum dignitati concedi, ut pro sepultura eorum mererentur et alteri confiteri. Postea quia vix valuerunt universos excludere defunctum pariter et superstitem, ex utroque latere non parvis militum numerus deducebat. Delusit se nescius immanitas vana, ut ipsa illis præbisset obsequia, quibus negavit aliena. Jam littus accesserat maris, jam navis acceptos martyres vehebat ut mergeret. Ast ubi profundi æquoris altitudinem perniciousiter introivit, non seguis satellites Satanae celerabant jussa complere, devinctos scilicet funibus, et binas orcas arena contactas singulorum cervicibus pedibusque nectentes, intervallo non modico ab invicem separatos demergente pondere dimiserunt. Quos sinu pelagus projectos ut agnovit, continuo quasi flammis totum cœlestibus ureretur, sacrosantos artus tenere non potuit: sed convolutis deorsum desuper fluctibus, ad eicienda corpora detrusas arenas funditus abradebat, et ab imo fundo ad superiora terga subvertens undis resilientibus removebat. Mergentur scrutantes

A fluctus de summis cumulis ad inferiora rapienda vasto impetu descendentes ad fundum, et tempestivum mare de inferioribus repulsum egesto potiori iterum citabatur parturiens membra sanctorum, donec impulsibus rapidis undarum turbo depressos artus excussit, et immensum pondus eliciens, corporibus raptis victor tandem fluctus evasit. Erigebantur proinde violentius cumuli solidatis aquarum montibus elevati, ut congeries conglobata securius onerosa membra subveheret, ne victa iterum laborassent, et sub adunatis undique molibus pelagi facta testudine pugnabat unda cum pondere; ne oneri violento valida maris terga contigere aperiret.

Sed adhuc restabat alterius laboris opus scilicet et conamen, ut intervallo infinito discretos, in quo quinque unum celeri congregatione colligeret, ne alienum sacrilegium ejus negligentia remaneret. Ducebant hinc aquæ, hinc geminis cornibus volumina sinuantia, et pari sibimet coitione subvecta corpora quominus inhiabat. Jam venientis occursum ex utraque cornuum brevi æquiperant medium, et utraque per partes propinquante conventu intervalli longitudo decrescens venerat in angustum: cum semel utriusque plenus spatii exemptis tota intercapedo consumpta est, et redactis omnibus simul et undarum corporumque celebrata concordia est. Obsidebantur hæc igitur a fratribus littora, quasi jam certius adventantes Martyres ulla præcederet fama, et diebus noctibusque sollicitè præmonita, defixis oppantibus sperabatur quod credebant quandoque de Dei solita virtute venturum. Cum subito post bis ternos dies ad exemplum umere scilicet geminatum templa Christi venire gaudebant, et occurrentes cuncti, quomodo poterant, oculis exultante alacritate pendebant: quorum extensis manibus optata membra cum tropæis suis unda festinans velut in gaudium resonans tradidit, et compoti desiderio devota fraternitas cum amplexibus lætis accepit.

Sic beati Martyres sepulturam debitam receperunt, et optatum reddiderunt fratribus obsequium, et frustrata Christus exhibuit consilia Traditorum, ne aut insepulta tantorum corpora remanere permitteret, aut devotionem populi ex parte ulla fraudasset, aut nefandos vota crudelitatis implere cum blasphemiam sui nominis immotus aspiceret.

D Lugeat nunc demensa sævitia perfidorum, quæ Dominicarum noluit recordari virtutum: non timuit eum posse de mare corpora liberare, quem novit ab inferis etiam animas posse eruere: aut si nihil aliud vel nec cæcus qui se vomisset acciperet, perdidit misera crudelitas quo credebatur magnum se comperisse consilium, cui nec mare voluit ferre consensum. Male commendavit desideria sua, quæ contra creatorem suum pelagus negare non potuit. Quid agit humana jam rabies, ubi mare non persequitur mortes? Quid agit sceleratorum feritas, sæva ubi maria revocant ad sepulturam? aut quales a persecutoribus judicantur, quos et ipsa elementa violare timuerunt? o beatæ passionis memorabilis gloria, in qua dignatus est

Christus tot exhibere magnalia! o felix exitus, qui vobis occurrant. Properate naviter, concurrite pertinaciter: exspectant vobiscum simul capere dignitatem. Eia, agite, fratres, accelerate quantocius, ut et de vobis non aliter gaudeamus. Inveniat apud vos reditus noster unde gloriatur, sicut et de his secessio nostra sortita est gaudia gloriarum. Sed euntes ad tropaea vestra veniamus: ut sicut vobis horum victorias nuntiavimus, sic postmodum vestras huc ad Carthaginem secuturis cæteris nuntiemus.

Ad vos nunc, fratres, cuncta jam redeunt, quæ vos ad regna cælestia deduxerunt. Vos exempla ista compellunt, quæ illos primo per vos ad has glorias compulerunt. Magistros vos illis confessionum frequentia crebris opinionibus fecerat, et ipsi nunc vobis de martyrio suggerunt. Similiter documenta vestra vos adhortantur quæ alios adhortata sunt. Tendunt ad vos e cœlo jam brachia, operientes tempus quo

Explicit epistola beatissimi Martyris Macrobi ad plebem Carthaginis de passione Martyrum Isaac et Maximiani. Deo gratias, amen.

ANNO DOMINI 333.

ANONYMI ITINERARIUM A BURDIGALA HIERUSALEM USQUE,

ET AB HERACLEA

PER AULONAM ET PER URBEM ROMAM MEDIOLANUM USQUE,

ANTE ANNOS MILLE ET TRECENTOS

SIMPLICI SERMONE SCRIPTUM EX ANTIQUISSIMO CODICE P. PITHÆI EDITUM.

SIC: CIVITAS BURDIGALA, UBI EST FLUVIUS GARONNA, PER QUEM FACIT MARE OCEANUM ACCESSA ET RECESSA, PER LEUCAS PLUS MINUS CENTUM.

Mutatio Stomatas.	Leuc. VII.	B Civitas Arelata.	M. VIII.
Mutatio Sirione	L. IX.	<i>Fit a Burdigala Arelate usque, millia CCCLXXI, mutationes XXX, mansiones XI.</i>	
Civitas Vesatas	L. IX.	Mutatio Arnagine.	M. VIII.
Mutatio Tres Arborea.	L. V.	Mutatio Bellinto.	M. X.
Mutatio Oscineio.	L. VIII.	Civitas Avenione	M. V.
Mutatio Scittio	L. VIII.	Mutatio Cypressita.	M. V.
Civitas Elusa.	L. VIII.	Civitas Arausione.	M. XV.
Mutatio Vanesia	L. XII.	Mutatio ad Lectoce.	M. XIII.
Civitas Auscius.	L. VIII.	Mutatio Novem Craris	M. X.
Mutatio ad sextum.	L. VI.	Mansio Acuno.	M. XV.
Mutatio Hungunverro.	L. VII.	Mutatio Vancianis.	M. XII.
Mutatio Bucconis.	L. VII.	Mutatio Umbenno.	M. XII.
Mutatio ad Jovem.	L. VII.	Civitas Valentia.	M. IX.
Civitas Tholosa.	L. VII.	Mutatio Cerebeliaca.	M. XII.
Mutatio ad Nonum	M. IX.	C Mansio Augusta.	M. X.
Mutatio ad Vicesimum.	M. XI.	Mutatio Darentiaca.	M. XII.
Mansio Elusione.	M. IX.	Civitas Dea Vocontiorum.	M. XVI.
Mutatio Sostomago.	M. IX.	Mansio Luco.	M. XII.
Vicus Hebromago.	M. X.	Mutatio Vologatis.	M. IX.
Mutatio Cedros.	M. VI.	<i>Inde ascenditur Gaura mons.</i>	
Castellum Carcassione.	M. VIII.	Mutatio Cambono.	M. VIII.
Mutatio Tricesimum.	M. VIII.	Mansio Monte Seleuci.	M. VIII.
Mutatio Hosverbas.	M. XV.	Mutatio Daviano	M. VIII.
Civitas Narbone.	M. XII.	Mutatio ad Fine.	M. XII.
Civitas Biterris.	M. XVI.	Mansio Vapineo.	M. XI.
Mansio Cessarone.	M. XII.	Mansio Catorigas.	M. XII.
Mutatio foro Domiti.	M. XVIII.	Mansio Hebriduno.	M. XVI.
Mutatio Sortantione.	M. XVII.	<i>Inde incipiunt Alpes Cottiae.</i>	
Mutatio Ambrosio.	M. XV.	Mutatio Rame.	M. XVII.
Civitas Nemauso	M. XV.	Mansio Byrigantum	M. XVII.
Mutatio Ponte Ærarium.	M. XII.		